

ગુજરાતી પંચતી ૧૯૪૨ ની ભેટ

૩ પ્રશ્ન

લેખકા:

ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજ્ઞાનય દેસાઈ
અ' બા લા લ ન. શા હ
ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય

મુદ્ર ૩૧. ૧-૪-૦

६२ शिवसहि प्रगट धरु

निष्पक्ष समाचार पत्र

शिवसहि प्रगट

બોર્ડન

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

હવે નીચેની જાતના વીમા લેય છે

અંગ્રી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

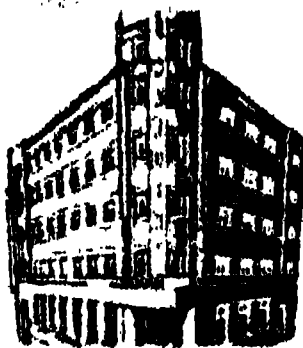
[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૯-૩૬ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ ગુણ ગુણ

વર્ગિક ૨-૩૨

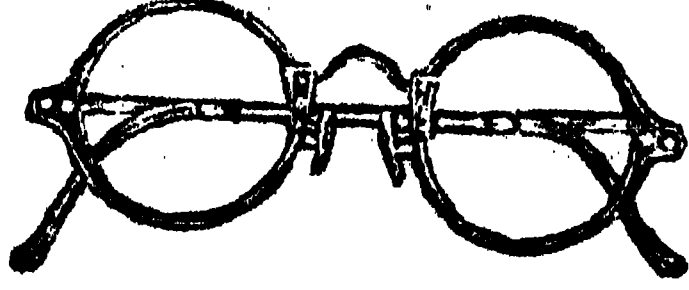
શ્રી બોર્ડન
ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લી.

બોર્ડન હાઉસ,
સર ફીરોઝશાહ
મહેતા રોડ,
કે.ટી. મું.અ.ઈ.

શાખાઓ અને એજન્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર

ચરમા ચરમા

- અમોઝે ચરમાના કાચ બનાવવાનું કારખાનું ખોલ્યું છે. જેથી ચરમાના કાચ બનાવવા માટે હવે મુંબાઈ મોકલવાની જરૂર રહેતી નથી.
- અમારા કારખાનામાં કમ્પાઉન્ડ, રીમલેશ, બાય-ફેક્સ, સીમેન્ટેડ વિગેરે કાચ તાકીદે બનાવી આપવામાં આવે છે.
- આંખનો નંબર મફત તપાસીને તેમજ ડોક્ટરોના પ્રીસ્ક્રીપ્શન મુજબ ચરમા બનાવી આપવામાં આવે છે.

રંજનલાલ એમ. શાહ

પાનકોર નાકા.....અમદાવાદ

સ્ત્રીઓનાં તમામ દરદો માટે

મે નો લ

વા પ રો.

કમળેરી, શ્વાસનું ચઢવું, ગભરામણ, પેટનો સોળે, રતવા, હીસ્ટીરીઆ
બ્રુર્ણુ તાવ, હાડકાનો તાવ, હાથપગમાં કળતર વગેરે.

સ્ત્રીઓની તમામ વ્યાધીઓ દૂર કરે છે.

ગર્ભાશયનાં દરદો,

ગર્ભ ન રહેતો હોય, કમુવાવડ થતી હોય, ગર્ભાશયમાં સોળે હોય,
પ્રદર, માસિક અટકાવ અરોઅર ન આવતો હોય, માથામાં દર્દ થતું
હોય, ઉંઘ ન આવતી હોય, શરીરમાં ધ્રુગ્નરો થતો હો, અરામ
સ્વપ્નાં આવતાં હોય, એવી તમામ બિમારીઓ માટે

મેનોલ, વાપરવા લલામણુ છે.

મેલેરિયાની સીઝન આવી

ફી વ રો ડા ઉ ન

જે જે ઘરમાં છે તે તે ઘરને બીવાની કશી જ જરૂર નથી.

કારણ ?

ટાઠીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ, મેલેરિયા, ઇન્ટરમીન્ટ,
ઇન્ફલુએન્ઝા—એવા ઘણાંય લયંકર દરદોને જડમાંથી
નાબૂદ કરનાર આ એક જ દવા છે.

—સોલ એજન્ટ—

ધી યુનિવર્સલ ફાર્મસી

ગાંધીરોડ—અમદાવાદ.

ગુજરાતી પંચની ૧૯૪૨ ની ભેટ

૩ પ્રશ્ન

લેખકા:

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ

અંબાલાલ નં. શાહ

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય

પ્રકાશક અને મુદ્રક

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ

અધિપતિ, ગુજરાતી પંચ, ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ.

મુદ્રણાલય:-

શ્રી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન:-
હરણવાળી પોળ, ચાર રસ્તા,
ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ.

પ્રત ૩૦૦૦] માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૫ [વિક્રમાર્ક સંવત્સર ૧૯૬૬

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ નિવેદન

આ પુસ્તકમાં આધુનિક સમાજને લગતા ૩ પ્રશ્ન જુદી જુદી વાર્તામાં ત્રણ જાણીતા લેખકોએ છણ્યા છે:—

(૧) **પાપીની દશા:** તેના લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ વજ્રરાય દેસાઈ એક જાણીતા સાહિત્યકાર છે. એમણે પોતાની વાર્તામાં એ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે કે, મનુષ્ય પાપના પાયા પર ઈમારત ચણે, વ્યાપાર ખેડે અને પુષ્કળ ધન મેળવીને જગતમાં પુન્યશાળી તરીકે કીર્તિ મેળવે એથી શું એના મૂળ પાપનો પાયો દૂર થાય છે કે ? પાપરૂપ ઝેરના બીજનું વાવેતર કર્યા પછી પુન્ય રૂપ અમૃતસિંચન વડે તે બીજનો નાશ થવાની આશા રાખવી એ શું વ્યાજબી છે કે ?

મૂળ એમની વાર્તા ૧૯૨૬ માં છપાઈ હતી. રશિયન તત્ત્વચિંતક કાઉન્ટ લીયો ટોલ્સ્ટોયની Forty years નામક વાર્તા ઉપરથી એનું ગુજરાતી વાતાવરણ ડાકટરે સંજ્ઞુ હતું. અત્યારે એ અલબ્ધ પુસ્તક શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ દ્વારા અમને મળ્યું અને અમારા વાચકો આગળ તે રજૂ કર્યું છે.

(૨) **ડૉ. અમથારામ:** એના લેખક શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહે ખાસ એક નવી વાર્તા લખીને તેમાં અદ્ભુત કામનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. એમનો પ્રશ્ન છે કે, શુદ્ધ ચારિત્રવાન પણ અદ્ભુત કામમાં જન્મેલી વ્યક્તિ, ઉચ્ચ વર્ણોમાં ઉત્તમ પ્રકારની ડાકટરી સેવા કરીને લોકનાં દિલ જીતી લે, સેંકડો જીવનનાં દર્દ દૂર કરીને તેઓને નવજીવન અર્પે અને જાણે પોતે ઉચ્ચ વર્ણના હોય એવાજ એના આંતર અને બાહ્ય વિશુદ્ધ વિચાર અને આચાર હોય તો તેને ઉચ્ચ વર્ણનાં મંદિરોમાં શા માટે પ્રવેશ કરવા દેવો નહીં ?

(૩) **જીવલેણ ગાડું:** એ જાણીતા દેશભક્ત શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યની વાર્તા છે. એમણે જે પ્રશ્ન ખાસ કરીને પોતાની વાર્તામાં ચર્ચ્યો છે તે દારૂની બદીને લગતો છે. એક સુખી જુવાન

નવપરિણિત ખેડૂત તાડીના અને પછી દારૂના હંદે ચડીને કેવો દુઃખી થાય છે, એની સ્ત્રી અને બાળક કેવાં હાડમાર થાય છે: અને આખરે એ ત્રણેને એનાં પાપકર્મના કેવા છાંટા ઉડે છે એ બતાવ્યું છે. દારૂબંધી ફરજિયાત કરવાની જરૂરીઆતનો, દારૂને દેશમાંથી દૂર કરવાની અગત્યનો અને ગરીબોની પાંચમાલી અટકાવવાનો પ્રશ્ન આમાંથી સહસા તરવરી આવે છે.

આ ત્રણે વાર્તાઓમાં છણાયેલા ૩ પ્રશ્નનું આ ભેટ-પુસ્તક કદમાં માત્ર ૧૪૪ પૃષ્ઠનુંજ છે, પણ પ્રચાર અને વાંચનની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત અમૂલ્ય છે. અમારી ઇચ્છા ૩૦૦ પૃષ્ઠનું ભેટ-પુસ્તક આપવાની હતી પણ તે પૂર્ણ થઈ શકી નથી તે બદલ અમારા ગ્રાહકોની અમે ક્ષમા માગીને દરગુજર કરવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

૧૯૪૨ ની સાલનું અમારું આ ભેટ-પુસ્તક ઘણાજ કંઠણ સંયોગોમાં બહાર પડે છે. અત્યારે કાગળોની સપ્ત તંગી છે, અને તે એટલે સુધી કે, અમુક જાતના કાગળો તો મળી શકતા નથી અને કેટલાકનાં મૂલ્ય એવાં અનહદ છે કે જે ખરીદવા ન પરવડે. દરેક વર્તમાનપત્રને જોઈતો કાગળ પણ અમુકજ પ્રમાણમાં મળી શકે એવી સરકારની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ છે. એ પરવાનગી જેમને મળે નહીં તેઓને કાગળનો દુકાળ અનુભવવો પડે છે.

અમે કદાચ ચાલુ વર્ષે ભેટ-પુસ્તક આવી પરિસ્થિતિમાં આપી શક્યા નહોત; પરંતુ શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિના માનદ મંત્રી શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોરે અમને ખરી અણીને વખતે મુંઝવણમાંથી મુક્ત કર્યા છે અને સમિતિના પ્રચારનાં લક્ષ્યને અવલંબીને આ પુસ્તકમાંની ત્રણ વાર્તાઓ અમને ભેટ-પુસ્તક પૂરતી છાપવા આપી ઘણા ઝડણી કર્યા છે.

જે વ્યાપારી-ધંધાદારી ભાઈઓએ પોતાની જાહેર ખર્ચે આ ભેટ-પુસ્તકમાં આપી છે, તેઓનો આભાર માનીને, અમે તેમની અનુક્રમણિકા આ નીચે રજુ કરી છે:—

જાહેર ખખરો

- ૧ બોંબે મ્યુચ્યુઅલ લાઇફ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી.
 - ૨ વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.
 - ૩ પેશોતન એમ. દસ્તુરની કું.
 - ૪ પંચાલ ભુલાભાઇ હીરાચંદ.
 - ૫ માણસાવાળા માસ્તર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ,
 - ૬ ધી સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કું. લી.
 - ૭ રંજનલાલ એમ. શાહ.
 - ૮ ધી યુનિવર્સલ ફાર્મસી.
 - ૯ ધી નેરોલ એજન્સી.
 - ૧૦ ખોપકર સ્ટુડીયો.
 - ૧૧ જવાહર શાહી-પ્રો. નટવરલાલ જે. શાહ.
 - ૧૨ ભોગીલાલ હીરાલાલ શાહની કું.
 - ૧૩ ધી યુનિવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.
 - ૧૪ જ્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.
 - ૧૫ નેપચ્યુન એસ્યુરન્સ કું. લી.
 - ૧૬ ઓરિએન્ટલ ગવર્નમેન્ટ સિક્યોરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કું. લી.
- તા. ૨૨-૧૨-૪૨ ચિમનલાલ મંગળદાસ શાહ
વ્યવસ્થાપક.

અનુક્રમણિકા

(૧) પાપીની દશા

લેખક: ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઇ

૫૪

૧

(૨) ડૉ. અમથારામ

લેખક: શ્રી. અંબાલાલ ત. શાહ

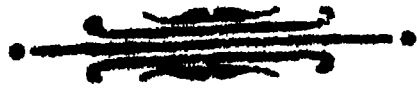
૮૩

(૩) જીવલેણ ગાહ

લેખક: શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય

૧૧૫

પાપીની દશા.

[૧]

અમદાવાદ પાસે નરોડા ગામમાં હરીભાઈ કરીને એક પાટીદાર રહેતો હતો. ઇશ્વરકૃપાએ અને “ધયડીઆ” ના પુણ્યે એની પાસે પુષ્કળ જમીન હતી. ઘેર બે જોડી બગદો, એક અરબખી ઘોડી, બે ગાડાં, એક વહેલ, વિગેરે ‘મનમાની’ ચીજો હતી. ખાધેપીધે સુખ, એટલે બગદો મહોટા ઘોરી-ચુંટી બણે તો લોહી નીકળે-એવા થયા હતા. ધૃધરમાળ સાથે વહેલે કે ગાલે જોડ્યા હોય ત્યારે જાણે પવનવગી ઘોડા દોડ્યા ! ધૃધરમાળને લીધે હરીભાઈ પટેલના બગદ દુરથી જોળખાતા. “કાળી તેને ઘેર નિત્ય દીવાળી,” દૂધ, દહીં, ઘી માખણ અને જાશ એનો તો એમને ઘેર હિસાબ નહોતો. અઢવાડીઆમાં બે તો વસોણાં થતાં, તે એમ અધી વાતે લીલાદહેર હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૮ ના વર્ષની આ વાત છે. એ દહાડા ખરું પૂજાવો તો મુખના હતા. રેલગાડી ઝાઝી થઈ નહોતી. પરદેશ બહુ અનાજ સ્વડતું નહીં તે આ તહમારી ડેરીઓ, દુધના રસકસ ચુસી લઈ દેશના બાળકોની શરીરસંપત્તિ નિર્માલ્ય કરતી નહોતી; અનાજ કાઠારોમાં બારે માસ ભરેલાં રહેતાં તે સોંધવારી ઘણી હતી. આખા નરોડામાં કાઈ હરીભાઈ જેવું પેસેટક કે ખાધેપીધે સુખી નહોતું. એમને બે ઘર જોડાજોડ બેડી બાંધણીની મેડીવાળાં હતાં. બહાર મહોટી ઝોસરીની આગળ ખુટ્ટું મહોટું યોગાન હતું. એક ઘરમાં પટેલની બેઠકબેઠક રહેતી તે બીજું ઘર રહેવાનું હતું. બેઠકવાળો ખંડ શોભે એવી રીતે શણગારેલો હતો. પેસતાં જ સહામે મહોટું જોળ વડીઆળ હતું. એમાં કલાકે કલાકે ડંકા થતા. ટેબલ, ખુરશીઓ, આરામખુરશીઓ, હાંડીઓ, તકતા

એવું બણું રાસરચીલું ને ચીનાઈખાનું લાવી ફટલાએ પૈસા એમાં નાંખ્યા હતા.

પટેલની જવરઅવર અમદાવાદ ઘણી એટલે શહેરના લોકોનાં ઘરોમાં આવું આવું ઘણું દીઠેલું તે ઉપરથી પોતે લાવેલા. બહુતર પણ પટેલનું પુરેપુરું. અમદાવાદમાં ટ્રેનીંગ કાલેજ નીકળી તે વારે લોકો કહે છે કે એમને સાહેબે મોટા માસ્તરની જગો આપવા માંડેલી પણ એમને ખેતીવાડીનો શોખ, એટલે નોકરી લેવા ના પાડી.

અમદાવાદના સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, શાહપુરવાળા શ્રી જ્ઞેચર લક્ષ્મી, એવા એવા મોટા લોકોને ત્યાં એમની બેઠક. પટેલને ઘેર કપાટોમાં સારાં પુસ્તકો ઘણાં હતાં, ને ફટલાંએ છાપાં અઠવાડીએ અઠવાડીએ અને માસિક મહિને મહિને આવતાં. એક છાપું તો છેક મુંબાઈથી આવતું. તેમાં આખી દુનિયાની નવી જુનીઓ આવતી. “ હર અઠવાડીએ છાપાવાળા આટલું ભરીને કાણ જાણે ક્યાંથી લાવે છે ! ” એમ પટેલ વારંવાર કહેતા.

પટલાણી બહુ સારા સ્વભાવનાં હતાં. એમને પેટે ઘણાં છોકરાં છોકરી થયાં હતાં, પણ બધાં મરી ગયાં હતાં. ફક્ત એક દીકરી ઉછરી હતી. દીકરા સારૂ પટલાણે તથા હરીભાઈનાં સગાંજ્ઞાલાં તથા ભાઈબંધ દોસ્તારોએ એમને બીજી વખત પરણવા બહુએ સમજાવ્યા પણ પટેલ એક છતાં બીજી સ્ત્રી કરવા કાઠીરીતે તૈયાર થયા નહીં. પીસ્તા-બીસ વર્ષ પટલાણુ એકાએક ગુજરી ગયાં ને પટેલનું ઘર ભાગ્યું. પટેલને પરણવા પાછા વળી લોકોએ બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ પટેલે બીલકુલ ના માન્યું. જેમ એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાના વિચારથી પટેલ વિરૂદ્ધ હતા તેમ ચાલીસ વર્ષ પછી બારતેર વર્ષની છોકરી સાથે પરણવાનો વિચાર રાખવો તે પણ અધટીત ને મુખાઈ ભરેલું છે એમ પટેલ કહેતા. વળી પોતાની લાડમાં ઉછરેલી એકની એક

દીકરી ચંચળને, ઓરમાન મા, કોઈ વાતે ઝંપવા દે નહીં, ને પોતાનું મન પણ પછીથી, દીકરી ને નવી વહુ વચ્ચે સમતોલપણું રાખી શકે કે નહીં તે વાતની ખાત્રી નહીં રહેવાથી, પટેલે છેવટનો વિચાર પોતાને ફરી લક્ષ્ય નથીજ કરવું એવો જણાવી દીધો. પટલણના મરી ગયા પછી ખેતીવાડીમાંથી તથા ઢોરઢાંખરમાંથી પટેલે ઘણું ઓછું કરી નાંખ્યું ને જમીન પણ હવે ભાગથી ખેડવા આપી દેવાની રાખી. બહુ કડાકુટો ઓછો થવાથી ઘેર હવે ફક્ત ત્રણ જ નોકર રહ્યા; એક જીખા કરીને ઘરડી બાધ, એક જીનો ગાડીત ડાહ્યો ને વીસેક વર્ષનો એક પુંજીઓ કરીને છોકરો. આખા કુટુંબમાં ગણો તો એક હરીભાઈ અને બીજી એમની મ્હોડે ચડાવેલી દીકરી ચંચળ.

ચંચળની ઉંમર વર્ષ ૧૩-૧૪ ની થઈ ગઈ હતી.

પણ હરીભાઈ બાળલક્ષ્મીના વિરોધી હોવાથી, પટલણ બહુએ વલોપાત કરીને મરી ગયાં, પણ હજી સુધી એમણે એને પરણાવી નહોતી. ગામના ને પરગામના એમની નાતના લોકમાં હરીભાઈએ દીકરી આવડી મ્હોટી કરી તે માટે એમને માથે પિસ્તાળ પડી હતી. એમની નાત સિવાયના બીજા લોકથી પણ પટેલની છોકરી આવડી મ્હોટી કુંવારી રહે એ ખમાતું નહોતું. રોજ નવા નવા પ્રકારની વાતો પટેલની ચાલ્યા કરતી. મૂળે પટેલ સુધારાવાળા એટલે લોકોને મન દુષ્મન જેવા તો ખરા, તેમાં વળી બીજી વાર બજ્જે વખત કહ્યા છતાં પરણ્યા નહીં. જમણવારે પોતાને ઘેરથી ઓછાં કરેલાં ને બીજાં એને ત્યાંથી ચાસ્યું ત્યાં ઓછાં કરાવેલાં. રડવા કુખ્યાનું પોતાને ત્યાંથી પટલણના મરણ વખતે સમૂળગું કા'ડી નાંખેલું ને દેશપરદેશથી કાણે આવેલું લોક આવે જાય તે વખતે પટેલે કથા બેસાડેલી. ગામમાં વારે ઘડીએ શંકરાચાર્ય કે ગોસાંધજી મહારાજોની પધરામણી થાય ત્યારે પટેલે જે ખર્ચેલી નહીં ને ઉલટું થતી ટીપો તોડી નાંખાવેલી. ધર્માચાર્યોના મોજશોખ તથા ભપકાભરેલાં ખર્ચાળ જીવનની વિરુદ્ધ,

પટેલ બહુ આવેશથી બોલતા. એમાંના ફટલાકની નીતિ કે જ્ઞાનનો વિચાર કર્યા વગર અંધ શ્રદ્ધાળુ લોકો ખોટો ભાવ રાખે છે; અને પોતાના આત્માની તેમજ ગુરૂઓના આત્માની અધોગતિ કરે છે, તે જાણી હરીભાઈને બહુ લાગણી થતી હતી. આવા આવા વિચારથી લોકોના ગુન્હામાં તે આવ્યાજ હતા, તેમાં વળી પોતાની દીકરીને ૧૪ વર્ષની કરી એ ગુન્હો ઉમેરાયો હતો. ગામના તે નાતના તમામ લોકો, એમના ઉપર ગુસ્સે રહેતા, એટલુંજ નહીં પણ એથી હરીભાઈની સાત પેઢી નરકમાં જવાની, એમ કહેતા. વળી રજસ્વલા થયેલી દીકરી કુમારી રહે તેથી પ્રાણલો કહેતા કે આખા ગામને માથે પણ પાપ એસે છે.

અંચળ, શરીરે ઘઉંવર્ણી તે દેખાવે રૂપાળી હતી. ઉમ્મરના પ્રમાણમાં જરા ઉંચી વધી હતી. લાંબા વાળમાં આંખોનાં તેલ ધાલી આંખોડો જરા ટપતો વાળતી, નાક પાતળું તે જરા અણીવાળું હતું. એમાં લાલ રંગની ચુની પહેરતી. કાને ઘોળા હીરાનાં કાકરવાં હતાં અને હાથે પાતળી સોનાની અને કાચની બંગડીઓ પહેરતી. કપાળે હીંગળોકનો કીણો ચાંદ્રો કરતી.

હરીભાઈના નોકર પુંછ્યાનાં માખાપ એને ન્હાનો મૂકીને મરી ગયાં હતાં; તેથી એની એક વિધવા કાકીએ એને ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો હતો.

પુંછ્યાનો કાંકા સીપાઈગિરીમાંથી હવાલદાર સુધી ચઢ્યો હતો. મુળે સીપાઈમાં હતો ત્યારથીજ લોકોને બહુ કનડતો તે હરામનું ખાતાં શીખ્યો હતો. લુચ્ચાઈ, જુઠું, કપટ, તરકટ એ બધી વિદ્યાઓમાં ધીમે ધીમે એ બહુ પ્રવીણ થઈ ગયો હતો, તે પોલીસ-ખાતામાં જોડાતા પહેલાં એનામાં ખાનદાનીના ફટલાક ગુણો હતા, તથા ઇશ્વરથી ડરીને ચાલવાની વૃત્તિ હતી, તે બધી દિન પ્રતિદિન ઘસાઈ જઈને જેવો એનો ડ્રેસ કાળો તેવું એનું અંતઃકરણ પણ કાળું

થઈ ગયું હતું. પગાર તથા 'ચેરીમેરી' માં જે જે કાંઈ મળતું તે બધું એ જેમ આવતું તેમ ઉડાવતો; અને "આપણને કાંઈ દહાડો શી હરકત આવવાની છે" તેમ ધારતો. એક દિવસ પ્રાંતીજ મોડાસાને રસ્તે લુંટ થઈ તેમાં તપાસ માટે એને જવાનું આવ્યું. માલ સાથે ચોરો સામા મળ્યા. એ લોકોએ તેને કડીયાળી લાકડીઓ તથા ધારીયાં માર્યાં તેની પીડાથી એ રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. પાછળ એક પાઈ પણ નીકળી નહિ. એટલે એની આયડીનું કાંઈ મળ્યું થયું નહીં.

પુંજીઆની કાકી રોજ પોતાની હાલત વિષે રોદણાં રડ્યા કરતી. એને વિધુ' જે જમીન નહોતી. એક લાગ્યાતુટયા ઝુંપડામાં રહેતી. તેમાં આ પુંજીઆનું તથા એનું ગુજરાન કેમ કરવું તેની બીલકુલ સુઝ નહીં પડવાથી આખરૂદાર પાટીદારની નાતની છતાં, છાનીમાની ગામમાં રાત વખત ભીખ માગી આવતી. પુંજીઓ પણ ભીખ માગવા જતો ને કાંઈવાર એકલી દાળ પીને, તો કાંઈ વાર ઉખઈ ગએલો રોટલો ખાઈને એ 'પાપી પેટ' ભરતો. કાંઈ વાર જાંડેલા રોટલા રોટલીના કકડા ચાવીને પાણી સાથે ઉતારતો, તો વખતે એકલો મોજો ભાત જ ખાઈને રહેવું પડતું. કાંઈ વાર સમજણું ખાવાનું ના મળે ત્યારે પેટમાં પગ ઘાલીને એ પડી રહેતો. દુધ બિચારાએ કાંઈ વાર પીધું નહોતું કે ઘરમાં રાંધી રસોઈ ફવી થતી હશે, તેનો એને ખ્યાલ નહોતો. જમણુવારોમાં કાંઈ વાર એ જતો ત્યારે એના આનન્દનો પાર નહોતો રહેતો. અને બીજી નાતવાળાઓમાં જમણુવાર દેખીને એને ખાવાનું મન થઈ જતું, પણ જવાય નહિ એટલે જીવ બળીને ખાખ થઈ જતો હતો. એમ દુઃખેપાપે એ ૧૩ વર્ષનો થયો ત્યારે ગામના એક જોઈતા કુંભારે એને ગધેડાં હાંકવા રાખ્યો. જોઈતો એને મહિને દહાડે રૂપિયો એક પગાર ને ખાવા જેટલા દાણા આપતો. વરસ દહાડા પછી વળી બળાં દાડ જોઈતા સાથે એને પણ શેર શેર દાણો મળવા લાગ્યો.

પુંછઆ એક થેપાકું ને કસોવાળું ખાદીનું કડીયું પહેરતો ઉન્હાળાના દહાડામાં ઉઘાડે માથે એક દિવસ એ જતો હતો, તેવામાં કાંઈ દયાળુ ખેડૂતે એને જોયો; એણે પુંછઆને એક લાલ ફેંટા લઈ આપ્યો; તે દહાડાથી તે માથે ફેંટા વીંટતો.

કુંભારને ત્યાં પાંચેક વર્ષ નોકરી કરતાં થયાં, દરમીઆન આવું નિયમિત ખાવાનું ને મનની નિરાંત મળવાથી એ ઉંચો, કઠાવર બાંધાનો ને દેખાવડો થયો.

દિવાળીના દિવસો આવ્યા. લોકાએ ઘરો લીખ્યાં, રંગ્યાં, વાસણો માંડ્યાં, ને બધું ગામ ઝગઝગાટ થઈ રહ્યું. જોઈતાએ પણ પોતાનાં ગધેડાં રંગ્યાં. તેથી એમનાં પુંછડાં, કાન તથા શરીર લાલલીલા રંગથી ચોભવા લાગ્યાં.

આ નવાં રંગેલાં ગધેડાં હાંકતો હાંકતો પુંછઆ એક દિવસ ગામમાં આવતો હતો; તે હરીભાઈ પટેલે એને દીઠો. પોતાની નાતનો આવો દેખાવડો જોઈને ગધેડાં લોકે એ એમને કાંઈ ઠીક નહીં લાગવાથી જોઈતાને કહીને એને એ પોતાને ઘેર લઈ ગયા; ને તે દિવસથી ઘરનું લાવવા મેલવાનું પરચુરણ કામ એની પાસે કરાવવા લાગ્યા.

દોઢ એ વર્ષ પુંછઆને હરીભાઈને ત્યાં થયાં. હરીભાઈ પુંછઆને વારંવાર વઢ વઢ કરતો, ‘તું આમ શું રહ્યો ? ત્યારે કહ્યું તો માનવું જ નહીં. ગધેડાની સોબતમાં તું એ ગધેડા જેવો થયો.’ વગેરે વગેરે બોલો કહીને એને ઘણી ગાળો દેતો. ખરું જોતાં પુંછઆ આગસુ એ નહોતો ને કહ્યું નહોતો માનતો એમ પણ નહોતું, પણ પટેલના મનમાં એમ કે, “અમથા કપકો ન આપ્યા કરીએ તો નોકર લોકો ફાટી જાય. ગુણ હોય તોયે વખાણુ તો કરવાં જ નહીં. વખાણી ખીચડી દાંતે ચોંટ. નોકરો મનમાં યુલાર્છ જાય ને શેઠ ને શેઠ ને નોકર. તે નોકર એ વાત એમના ધ્યાનમાં ન રહે.”

હરીભાષના મનમાં શ્રીમંતાષને લીધે આવે ડાળ ભરાયો હતો. સંભોગેને લીધે કેટલાક માણસો શેઠ થાય છે ને કેટલાક નોકર થાય છે; એ તત્વ એના સમજવામાં નહોતું. નોકરની માએ એને ન્યારે જન્મ આપ્યો હોય છે ત્યારે કાંઈ “નોકર” એમ છાપ મારીને જન્મ આપ્યો નથી હોતો. મનુષ્યમાત્ર એક રીતે જુઓ તો સરખા છે. ધાંધાના ભેદથી કાંઈ હલકા કે મોટા એમ નથી.

શેઠના વારંવાર વગર કારણના ઠપકા મળતા, એ સિવાય પુંજુ આને હરીભાષને ઘેર બીજું કંઈ દુઃખ નહોતું. કાકીને ઘેર એ રહેતો તેના કરતાં કે જોષતા કુંભારના ઘર કરતાં હરીભાષને ઘેર એ ઘણો સુખમાં હતો.

ચંચળનો ભાવ પુંજુઆ ઉપર સારો હતો. એને મન એ નોકર જેવા લાગતો નહોતો. ગરીબ ને નોકરીના કામ પર છતાં એ ગમે તેવા પણ પટેલીઓ પોતાની જ નાતનો હતો. એનો ઉંચો કદાવર બાંધા ને ખુબસુરત મહેરો જોષ ચંચળનું હૃદય ઘણીવાર ઝડપથી ધડકતું. પુંજુઆ સ્વભાવથી જ સમજી ને અનુભવથી ઘડાઈને હોશીયાર થયો હોવાથી પોતાના શેઠની છોકરી સાથે કદી હદ ઉપરાંત વાત કરતો નહોતો. પણ ચંચળ એને મનથી પુષ્કળ મ્હાતી. એક વખત એકાંત જોઈ ચંચળે પુંજુઆને પકડી રાખ્યો ને કહ્યું કે “અલ્યા, પરણીશ તો હું તને જ પરણીશ. નહીં તો બીજા ભાઈ ને આપ છે.” પુંજુઆ તો સજ્જડ જ થઈ ગયો. પણ તે દિવસથી ધીમે ધીમે એનું હૃદય ચંચળ તરફ પ્રેમ ને ભક્તિ ભાવથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. ચંચળના મનમાં ખાત્રી હતી કે, ‘જો ખરી તદખીરથી હું આપને મ્હારા મનની વાત કહીશ તો એમનું મ્હારા ઉપર આટલું બધું વ્હાલ હોવાથી પુંજુઆ જોડે મ્હને પરણાવ્યા વગર નહીં રહે. વળી એ સુધારાવાળા છે ને મ્હને ન્યારે ન્યાતની ઉપરવટ થઈને આવડી મ્હોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી રાખી છે ત્યારે પરણા-

વવામાં મહારી મરજી પ્રમાણે એ જરૂર ચાલશે.' આવા વિચારથી પુંજીઆ તરફ એ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે પ્રેમ કરવા લાગી. નાતના માણસો માગાં કરી કરીને થાક્યાં હોવાથી હવે કાંઈ એનું માગું કરવા આવતું નહોતું. તેમ હરીભાઈને પણ હજી લમની ઉતાવળ જણાતી નહોતી. એમ કરતાં કરતાં ચંચળ પંદર વર્ષની થઈ. હરીભાઈને હવે જરા ચટપટી થવા લાગી.

એક દિવસ અશલાલીના જંગીરદાર એમના જુના ભાઈઅંધ દયાભાઈ બાપા નરોડે આવ્યા. એમનો દીકરો શંકરભાઈ તાજે રાંડયો હતો; તે નડિઆદની મુનસફ કોર્ટમાં કારકુની કરતો હતો. તેને સાફ એ ત્રણ દિવસ હરીભાઈને ત્યાં રહીને એમણે ચંચળનું માગું કર્યું.

હરીભાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે, “જુઓ દયાભાઈ! શંકર મહારો ક્યાં અગ્નણ્યો છે ? ને મહારી આ ચંચળની ખબરકદારી તમને જાણો છો. પણ ચંચળ શંકરભાઈને જરાએ ઝોળખતી નથી ને શંકરભાઈએ ચંચળને દીડી નથી. મહારો ટેક અસલથી જરા એવો ખરો કે છોકરાંને પરણાવતા પહેલાં એમની મરજી જાણીને કામ લેવું સાફ. આ સાહેબ લોકમાં તો કહે છે કે માઆપ વિવાદની આવતમાં માથું મારતાં જ નથી; ફક્ત સલાહ આપે છે, ને આપણા દેશમાં અસલ બાળલક્ષ્મી નહોતાં ત્યારે ઇચ્છાવર ને સ્વયંવરનો ચાલ હતો તે જાણે મહતે બહુ પસંદ પડી ગયો છે. હવે હું ચંચળ આવત લમને હા તો કહું, પણ લક્ષ્મી પછી તમારે કંઈ ચંચળ નંતરે રહેવાનું નથી. ચંચળને શંકરભાઈ સાથે રહેવાનું. ને શંકરભાઈને ચંચળે કદીએ દીડા નથી. શંકરભાઈને હું ઝોળખું છું સારી પેઠે, પણ લક્ષ્મી પછી તમારે કંઈ શંકરભાઈ સાથે રહેવાનું નથી. રહેવાનું છે મહારી ચંચળને; એટલે તરતમાં હું કંઈ હા કે ના કહેતો નથી; લાગ આવ્યે ચંચળની મરજી હું જાણી લઈશ, ને એને ગમતું હશે તો મહારી

હા છે. દયાભાઈ! ખોટું લગાડશે નહીં, મ્હારા વિચારો તમે સારી પેઠે જાણો છો. એટલે ખુલાસાથી મ્હેં વાત કરી છે. ” દયાભાઈ આપાને, મૂળથી જ હરીભાઈ સુધારાવાળામાં લેજેલો એટલે મનથી ઉતરી ગયેલો તો હતો જ, ને તેમાં આજે વળી વિચિત્ર વિચારો જણાવ્યા એટલે દયાભાઈને એ ઉદ્ધત, ચઢાઉ ને વંડી ગયેલા જેવો લાગ્યો. નાતજ્ઞતની રૂઠી વિરૂદ્ધ જઈને તથા દેશાચાર, ડુળાચાર બંધાને તરછેડીને હરીભાઈ લાંબાને વાદે ટુંકા થતો હતો, ત્યારનો દયાભાઈ આપાને એના ઉપર તિરસ્કાર તો હતો જ. જતાં શંકરભાઈના આડકતરા આગ્રહથી એ નરોડે આવ્યો હતો.

હરિભાઈનું ઘર સાફ, ઊંકરી ભણેલી, મ્હોટી ને ઝટ ઘર લઈ એસે એવી જણી દયાભાઈ લલચાયા હતા; જતાં હરીભાઈએ પાશ્ર્વ સુધારાવાળા જેવું કરડાકીમાં મ્હોટું ભાપણ માર્યું, ત્યારથી દયાભાઈનો મિજાસ હાથથી ગયો હતો. મ્હોં ચ્હડાવીને દયાભાઈ આપા નરોડેથી નીકળ્યા તે નીકળ્યા. ફરીથી કાગળ કે પત્તર જણાયો નહીં. અહીં ચંચળે દયાભાઈ આપા તથા હરીભાઈ વચ્ચે થયેલી વાતચીત પાછલા ખંડમાં ભરાઈને સાંભળી હતી, ત્યારથી પુંછઆ સાથે પોતાનું જરૂર લમ્મ થશે એમ પુરી આશા બંધાઈ હતી, ને પુંછઆને પણ એણે એ વધામણી ખાંધી હતી.

ચંચળ એક દિવસ હરીભાઈ સાથે બેઠી બેઠી કંઈક પુસ્તક વાંચતી હતી. એવામાં હરીભાઈએ ચંચળને દયાભાઈના શંકર સાથે લમ્મ બાળતમાં મોઘમ પૂછવા માંડ્યું. ચંચળે નીચું જોઈને ડોકું ‘ના’નું ધુણાવ્યું. હરીભાઈ બોલ્યા, ‘તો હરકત નહીં, એટા ! હું તને તારી મરજી નહીં હોય એવી જગ્યાએ કદી પરણાવીશ નહીં. તારું સંપૂર્ણ મન હશે ત્યાં જ તને પરણાવીશ.’

ચંચળે કહ્યું, “ખરેખત ?”

હરીભાઈ બોલ્યા, હા, “પરમેશ્વર મ્હને ઉંધી મતી ના આપે ! બહુ લોકોની ગાળો ખાઈને હને મ્હોટી કરી છે, ને મ્હારી યથાશક્તિ

ભણાવી છે. ભણાવી સમજણ આપ્યા પછી તારા આખા હૃવતરના સુખદુઃખનો આધાર જેના પર છે તે માણસ તારા મનગમતો ના હોય તો મ્હને અથોર પાપ લાગે એવું હું માનતો આવ્યો છું.”

ચંચળને આ સાંભળી ખૂબ હિંમત આવી. તે હવે જરા ઉંચું જોઈને કહેવા લાગી, ‘બાપા ! મ્હારો વિચાર કાઢી ગરીબ, કુળ વગરના તે એકલવાયા માણસ સાથે પરણવાનો હોય તો ?’

હરીભાઈ બોલ્યા, ‘અંહમ્ ! એ શું બોલી ? કિયો ગરીબ તે કુળ વગરનો તારું માણું કરવાની હિંમત ધરે છે, એ તો હું જોઉં ? પટેલીઆમાં તો કાઠ એવો જાતીબાજ હું જોતો નથી.”

હરીભાઈ ગમે તેવા સુધારાવાળા વિચારના હતા, પણ પોતાનાથી પક્ષીએ કે કુળે કે પૈસેટકે ઉતરતાને તો છોકરી આપવા રાજ નહોતા. એમનામાં અભિમાનનો ભાગ હતો તે મગજે જરા પૈસાની ખુમારી પણ હતી. ન્હાના મ્હોટાના કહેવાતા ભેદમાં હજી એ વજન આપતા તે સમાનતાના સિદ્ધાંત, એ જમાનાના ગુજરાતના સુધારકોની માફક એ પણ પુરેપુરા સમજતા નહોતા.

ચંચળે બહીતે બહીતે કહ્યું, ‘બાપા ! ત્હમે બોલાવો છો ત્યારે કહું છું કે શુદ્ધ અંતઃકરણથી, મ્હારો પ્રેમ આપણા પુંછઆ તરફ વળ્યો છે; માટે મ્હારું મન એના સિવાય બીજા કાઈ સાથે પરણવાનું નથી.”

હરીભાઈએ કહ્યું: ‘બેટા ! લાકો તો બધા ખાઈપીને મ્હારી પાછળ લાગ્યા છે, તેમ તું પણ મ્હારી મશ્કરી કરે છે ? મ્હને ખીજવે છે ? જા ફરીથી એવું ના કરતી. પુંછઆ આપણી વાત સાંભળશે તો ભગવાન જાણે એના મનમાં શુંએ વિચારો ભરાશે.”

‘બાપા ! હું ત્હમને ખીજવતી નથી, હું ખરું કહું છું. પુંછઆ ઉપર મ્હારી વણી પ્રીતિ છે. મ્હને એની જ સાથે પરણાવો. બીજા કાઈ સાથે પરણાવશો તો હું જીલ કરડીને મરીશ.” જીવાન છોકરી બહુ હિંમત પકડી દૃઢતાથી બોલી ચકી.

હરીભાઈ અત્યાર સુધી બેઠો હતો, તે ઉઠ્યો, ઉભો થયો, ને ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. આંટા ખાતાં વળી એક ઠેકાણે અટક્યો ને જમીન પર અધીરો થઈ જોરથી પાછો બેસી ગયો.

ચંચળ ઓસરીમાં જતી રહી. બહારની ડોકાખારી આગળ જાનીમાની બાપા શું કહે છે તેની રાહ જોતી ગુપચુપ ઉભી રહી. હરીભાઈની આંખ ગુસ્સાથી ઉશ્કેરાયેલી લાગતી હતી. એ કંઈ બોલવાનું ગોઠવતો હોય તેમ લાગ્યું; પણ ઘણી વાર સુધી મુંગો રહ્યો. થોડીવાર સુધી આમતેમ ઉભો રહ્યો. પછી વળી પાછો એ આંટા મારવા લાગ્યો. ફરીથી પાછો પાટલી પર બેઠો, ને લાકડીવતી જમીન પર લીટી દોરવા મંડ્યો. ચંચળ શાંતિથી જોયા કરતી હતી. આખરે હરીભાઈ શાન્ત દેખાવાનો પ્રયત્ન કરી બોલ્યો:

‘ચંચળ ! હું વચનથી બંધાઈ ચુક્યો છું. મહેં કહ્યું હતું કે તારી મરજી હશે ત્યાં હું તને પરણાવીશ અને ફરીથી કહું છું કે જોરજુલમથી તને બીજો ક્યાંય નહીં પરણાવું; પણ હમણાં તો મ્હારે મન માનતું નથી. પહેલાં તો એ પુંજ્યાને એનું થેપાકું, કડીયું, ફાળીયું, બધું બદલીને, એને કહીએ કે, અસ્તરીબંધ અંગરખું, લાલ કમુંબલ પાઘડી ને ચાર આંગળ રેશમી કારનું ઘોતીયું ચારે છેડે પહેરીને, બચ્ચાને કહીએ, મારા સામા આવો. પછી વાત કરો. ગામમાં ઘર નથી ને સીમમાં ખેતર નથી. મ્હારો હાજો બીજા માગીને ખાતો’તો, આ જોઈતાને ત્યાં ગધેડાં હાંકી હાંકીને મરી જાત. ત્યાંથી મહેં વળી ઘરમાં ઘાલ્યો. એને કહીએ કે, ચાલ ! કંઈ પાણી દેખાડ ! આપખજો જે પૈસા કમાઈ, ઘર ચલાવવા જેટલું એકદું કર. પલ્લું તો મ્હારે નથી જોઈતું; પણ એના પેટનું તો ઠેકાણું નથી ને પછી જે પેટ ક્યાંથી ભરશે ? તારી અફલની પણ આજ પરીક્ષા થઈ. શું મુરતીઓ શોધી કહાડ્યો છે ! વાહ ! તને બીજું કંઈ ના જડ્યું ?’

ચંચળ નીચું જોઈ રહી. મનમાં વિચારવા લાગી કે, “બાપાની આટલી બધી મિલકત છે ને પુંજ્યો નહીં કમાય તો શું છે ? મ્હોડે બંધાઈ

મયા છે: એકલે ચોકખી ના નથી કહેવાતી, પણ મનમાં કેટલી બધી રીસ છે ? ”

“ આપા...” ચંચળ બોલવા જતી હતી, એટલામાં હરીભાઈએ અડાવી: ‘ ચૂપ ચખાવણી ? બહુ ન બોલ. મ્હારે ફાવશે ત્યાં પરણાવીશ. એ વાતમાં આજ પછી ત્યારે હાપણ ના કરવું. ’

ચંચળ રડવા લાગી.

હરિભાઈ: ‘ મ્હારી પાસેથી ચાલી જત. રડીને ઓશીયાળા ન કર. તું નાદાન છું, પણ મ્હેં મ્હારાં વર્ષ પાણીમાં નથી નાખ્યાં તો ? એનામાં કંઈકે પરાક્રમ દેખીશું તો વિચાર કરીશું. તું ચ્હડ્યું ચ્હડ્યું બોલતાં સમજી છું, મ્હને હજી અરાખર ઓળખતી નથી ‘ પુંજઆ જોડે નહીં પરણાવો તો જીભ કરડીને મરીશ’ બોલતાં જ આવડ્યું છે ? જા ? મર ! મ્હારા ઘરમાંથી નીકળ ! તું ને એ જીવ; ને પેલી એની ભીખારણ કાઢીને ઘેર રહેજો. તું જે એની સાથે માગી ખાવા જજો ! ’ છેલ્લું વાક્ય બોલતાં હરીભાઈએ જોરથી પોતાની લાકડી જમીન પર પગાડી.

ચંચળ હુસકે હુસકાં ભરીને રોવા લાગી, ને રડતી રડતી બીજા ઘરમાં જતી રહી. થોડીવારમાં હરીભાઈ પણ બહાર ગયો, ને એને રડતી રહેવા દઈને, રોજની માફક મનાવ્યા વગર જાણે જોઈ જ ના હોય એમ ચાલતો થયો.

ચોકડામાંથી પુંજઆ લાકડાં ચીરી, ભારી બાંધી, માથે મૂકીને ઘર તરફ આવતો હતો. તે હરીભાઈને સામે મળ્યો. ‘ પુંજઆ ’ શેઠ બોલ્યા: ‘ હમણાંને હમણાં ભારે નાંખીને મ્હારી પાછળ આવ.’ હરીભાઈ પાછળ ફરીને ચંચળ રડતી હતી તે પોતે જાણે જોઈ જ નથી, એમ કરી પોતાના ખંડમાં ગયા.

પુંજઆ ભારી નાખીને શેઠ પાસે જવા લાગ્યો. જતાં ચંચળને રડતી જોઈ ઉભો રહ્યો ને એને રડવાનું કારણ પુછવા લાગ્યો. એક-દમ હરીભાઈએ આરણા બહાર ડાકીયું કરી ઝાંસો કરીને કહ્યું:

“ પુંજીઆ ! આમનો મર. ”

પુંજીઓ અંદર ગયો. હરીભાઈ ખુબ ગુસ્સે થએલો હતો. પણ જરા ગમ ખાઈ ગયો. ધીમેથી પુંજીઆને કહેવા લાગ્યો:

“ પુંજીઆ, મારે ત્હને રાખવો નથી. તું આ ત્હારો અઢી મહીનાનો પગાર બાકી છે તે ચુકતે લઈ લે, ને હમણાં ને હમણાં મ્હારા ધરમાંથી નીકળ. ” પુંજીઓ ગભરાયો, ધીમેથી બોલ્યો, “ બાપા ! મ્હારો શો વાંક થયો છે એ તો કહો ? આમ કહાડી મૂકશો તો હું ક્યાં જઈશ ? મ્હારે નથી કાંઈ સગું કે જ્હાલું. ”

“ તે હું શું કરું ? સગું કે જ્હાલું ના હોય એવા બધા લોકોને હું ધરમાં રાખું ? ” હરીભાઈ બોલ્યા, “ માઆપ કે સગુંજ્હાલું ના હોય તો તારા કાકાની માફક તું ચે પોલીસમાં નોકરીએ જા. નહીં તો પંચમહાલમાં બીલપલટણમાં માણસોની ભરતી થાય છે એમાં જા. ત્હારા જેવાનું મ્હારે કામ નથી. ”

“ પલટણ ક્યાં ? પોલીસની નોકરી શી ? શેઠ ત્હમે શું બોલો છો ? હું તો ક્યાંએ નથી જતો. ” પુંજીઆએ કંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે વેપારમાં જા, કંઈ ધંધો કર. ધંધામાં ફાવીશ તો તારેવાન થઈશ. પછી થોડીઓડી લે, વરરાજનો જામો શીવડાવવા જેટલા તો પૈસા જોઈશું ને ? કંઈ આ કેડીયું ને થેપાકું પહેરીને વર-થોડા કડારો ? અલ્યા, હિમ્મત તો ખરી ચલાવી. બેટમજી, ખાધું તેનું બોલું ? ” હરીભાઈનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. પુંજીઓ હવે ચમક્યો ને હરીભાઈનું ગુસ્સે થવાનું કારણ સમજીને નીચું જોઈ જાનોમાનો બેસી રહ્યો.

“ જો તો ખરો, તારી સીકલ ! ” હરીભાઈ ચલાવ્યે ગયો, “ કુપાત્રે દાન થયું. હું જ મૂર્ખો, તે વિચાર કર્યા વગર તને મહેં ધરમાં ધાલ્યો. એ છોકરી ઉંડા ધરામાં પડે એવી છે. અલ્યા ! એ તો નાદાન છે. એ તો ન સમજી પણ તું મોટો પાડા જેવો થઈને એ

છોકરીને ચ્હડાવવા ગયો ? જા, મહેને તારૂં મ્હોં ન બતાવીશ. અહીંથી નીકળ-ઉઠ." હરીભાઈ હાથ ઉગામવા જતો હતો, એટલામાં પુંજીઓ ત્યાંથી નીચું જોઈને હીંડતો થયો.

ચંચળ ખારણા પાછળ ઉભી રહી હતી, ને એણે બંધી વાત સાંભળી હતી-પુંજીઓ બહાર નીકળ્યો એની સાથે એ કંઈ વાત કરવા જતી હતી, એટલામાં હરીભાઈએ મોટો ઘાંટો કાઢ્યો.

“ ચંચળી ? ખબર, જો એની જોડે એક અક્ષરે બોલી તો ! આમ આવ. ત્હારી યે વલે કરે છું. ”

ચંચળ રડતી રડતી ભીંત આગળ જતી રહી. કુસકાં ભરતી ભરતી બોલી, “ બાપા ! બાપા ! આમ શું કરે છે ? અમને શું કામ નાહક રીખાવે છે ? ”

“ અમને એટલે કાને ? ” હરીભાઈએ પૂછ્યું : “ કીક છે હું છું, બીજા બાપ હોત તો અમર પડત. ”

“ જો સાંભળ, તને કહું છું ને પુંજીઆને પણ કહું છું કે એ છુટો પડીને કંઈ ધંધો ધાપો કરશે, કંઈ પૈસો એકઠો કરશે; મ્હારો માંડવો શોભે એવી સારી જન લાવે એવો થશે, તો તો કંઈએ આશા છે. નહીં તો નથી. કુળ નથી, પૈસો નથી, ભણ્યો નથી, ને શું જોઈને એને હું દીકરી દઉં ? છોકરમતે ચ્હડીને મ્હારે ગવંટે નથી બેસવું તો ? ”

[૨]

પોતાનાં બે ચાર ડુગડાની બચકી ખભે ભરાવીને પુંજીઓ પોતાની કાકીને ઘેર આવ્યો. કાકીએ બધી હકીકત પુંજીઆને પૂછી. પૂરેપૂરી વાત જાણ્યા પછી એની કાકીએ પહેલાં તો હરીભાઈને તથા ચંચળને પુષ્કળ ગાળો ચોપડી. પછી વળી પુંજીઆને મહેણાં માર્યાં. એનું ભણું કરનાર શેઠને ત્યાં નહીં રહેવાને માટે એનો વાંક કાઢીને એને વઢી અને છેવટે પોતાની ગરીબાઈ તથા નિરાધારપણા માટે શેઠણાં રડવા લાગી.

કાકીનો કકળાટ નહિ સેહેવાયાથી કંટાળીને આખરે પુંજીઓ ઝૂંપડી બહાર નીકળ્યો અને શું કરવું તથા ક્યાં જવું તેના વિચારમાં આમ તેમ રખડવા લાગ્યો. ફરતો ફરતો તળાવ ઉપર ગયો તે મંડોટા વડને અદેલીને ટેકરી પર ઉભો. સૂર્યનાં કિરણો પાણી ઉપર ચમકતાં હતાં. પાણી દેખી પુંજીઆને વિચાર આવ્યો, “ તળાવમાં પડીને ડુખી મરીશ. હવે જીવીને શું કરવું છે ? મહારા અભાગીઆના નસીબમાં સુખ લખ્યું નથી તે કદી સુખનો દી ’ આવવાનો નથી. હજી તો જીવાન છું તે આખો અવતાર દુઃખ વેઠવાનું છે. રીઆયા કરતાં એકદમ પાર આવે એજ સાફ છે. ” કુવા ઉપર એક બાઈ પાણી ભરતી હતી, તે તળાવમાં એક છોકરો ભેંસને પાણી પાવા જતો હતો, જેથી જોઈએ એવું એકાંત એ જગાએ નહીં લાગવાથી પુંજીઓ ત્યાંથી પાળે પાળે મહાદેવનું મંદીર છે, એની પાછળ ગયો; તે ત્યાં થોડીવાર ઉભો રહી ચારે તરફ નજર કરતાં કોઈ જોવામાં નહીં આવતાં, ધીમે ધીમે તળાવમાં ઉતર્યો. ડુખવાનો વિચાર મક્કમ હતો. ભુસ્કા મારીને અંદર પડે તો કાઢવું ખ્યાન ખેંચાય, માટે ધીમે ધીમે પાણીમાં જઈ એકદમ ડુબકી ખાવાનો નિશ્ચય કરી તળાવમાં આગળ ને આગળ વધ્યો. ગળા સુધી પાણીમાં ગયો કે તુરત કાઢી પાછળથી એની બોચી ઝાલીને પાછો ખેંચ્યો. પાછો ફરીને જુએ છે

તો પુંડઆએ, એક ડીંગણા, મજબુત બાંધાનો, ફક્કડ આદમી દીઠો. સદામિંધ ધોતીઆનો કચ્છ માર્યો છે, મલમલનું પહેરણુ પેહેરેલું છે, અને રૂપાનાં બદન છે. આંખમાં સુરમેા આંત્ર્યો છે અને થોભીઆ અને મોટી મૂંઝો છે. ગળામાં સોનાનો દોરો છે. પુંડઆએ એને તુરત ઓળખ્યો. એ મંગળપ્રસાદ મહારાજ હતો. બાર મહિનાથી ગામના લોકે એને મહાદેવમાં રાખ્યો હતો, અને મહાદેવનો પુજારી મરી ગયા પછી, એ મંગળપ્રસાદ મહારાજ, મહાદેવમાં રહેતો અને પુજા કરતો.

એ મંગળપ્રસાદ ભૈયો અસલ અયોધ્યાનો હતો. ૨૨-૨૩ વર્ષનો હતો ત્યારથી એ એના કાકા સાથે ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. કેટલોક વખત શેઠીઆએને ત્યાં નોકરી કરી પાછળથી અમદાવાદની સીવીલ ઇન્ડિપીતાલમાં રહ્યો હતો. નરોડાના મુખી, મીઠાભાઈ, દવા સારૂ ઇન્ડિપીતાલમાં જતા, તે વખતે મંગળપ્રસાદે એમની બરદાસ આકરી સારી કરવાથી, ગામના મહાદેવમાં સારા બદોબસ્ત સારૂ એક ભઠ્યાની જરૂર લાગવાથી મુખીએ એને સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લેવરાવી મહાદેવના મંદિરમાં રખાવ્યો હતો. મહાદેવનો પુજારી બોચાભટ્ટ ઘરડો હતો. એ બહુ ભલો આદમી હતો ને આખા ગામનું કામકાજ કરતો. એ મરી ગયો ત્યારે એનો છોકરો છ સાત વર્ષનો હતો. તે મ્હોટો થાય ત્યાં સુધી મહાદેવની પુજા વિગેરે તથા મંદીરની સંભાળ માટે એક સારા માણસની જરૂર હતી. પણ ચાર વર્ષથી મંગળ ભઠ્યો ત્યાં આવ્યો હતો, ને લોકોમાં ભળી ગયો હતો. ગામના બધા લોકોને એ ઓળખતો, ને બહુ વાતોડીઓ હોવાથી સ્ત્રીઓ, છોકરાં તથા ઘરડાં જુવાન બધાંની સુખદુઃખની વાતો એ જાણતો ને તે લોકોને પ્રસંગોપાત કહી સંભળાવતો. લહેર આવે ત્યારે ઢાલકી લઈ ગીતો ગાવા બેસી જતો. એનો ઘાંટો બેસૂરો હતો, છતાં એને પોતાને બેસૂરો લાગતો નહોતો.

થોભીયાવાળો એનો મ્હોરો કંઈ બહુ આકર્ષક નહોતો, પણ ઉલટો કાઠિયાર બીહામણો લાગતો. તેના મ્હોટા ડાળા ચારે તરફ

ફરતા રહેતા, ત્યારે એ મ્હોટા ઘોઘરખીલાડા જેવો લાગતો. ગણપત-
રામ પુરાણી, મહાદેવમાં ચોમાસાના ચારે મહિના પુરાણની કથા
કરતા. એમનો અભિપ્રાય મંગળ લેયા માટે સારો નહોતો. એ કહેતા
કે લેયો ખડો ઉસ્તાદ છે, પાકી માયા છે, ને ભલભલાની ચોટલી
મંતરી લે એવી ખુદી છે.

પુંડઆને બોચી પકડી બહાર કાઢ્યા પછી એ બોલ્યોઃ
“ બેવડું ! ક્યાં જતા થા ? ”

પુંડઆ ભાનમાં આવ્યો પણ કંઈ જવાબ વાળ્યો નહીં.
મંગળ એના સામે ઉભો રહીને એની આંખોમાં તાકી તાકીને જોવા
લાગ્યો. “ ઉંદુ ! મેરી સાથ ચલ. મંદિરમેં જરા બેડ. ચોર થોડીસી
ભાંગ પી લે. દેખ ઉસકી મઝા ! તખિયત બહાલ હો જાયગી. ચકા-
ચકા ! ” લેયો બોલ્યો.

રસ્તામાં પોતાનું ‘પેટન્ટ’ ગુજરાતી ચલાવ્યું કે:—“ લોક કહે
છે, મંગળ લેયા અચ્છા આદમી નથી. પુંડઆ ! તને હું દેખાઉં
કે મેં કેવો આદમી છે. ગુજરાત સખ ગાંડી હો ગઈ છે. મેહેને તો
બંહોનસેં લોગને કેવો કેવો મદદ કર્યો છે. ”

એ પ્રમાણે વાતો કરતા બન્ને મહાદેવમાં પેઠા. મંગળે એને
પાણી પાચું, મ્હોં ઘોવડાવ્યું ને પછી ભાંગ કાઢી પોતે પીધી ને એને
પાછ. પાન સોપારી ખાધા પછી મહાદેવની પાછળ ચોટલા ઉપર
એકાંતમાં બેઠા. લેયાએ ધીમેથી પૂછ્યું “ ભાઈ, બોલ, એસા બડા
કથા આફત થા કે તુમ બુડનેકુ ચલા થા ? મ્હને તુમ આપના ભાઈ
સમજ લો. ચોર સખ ખાત બોલો. ”

પુંડઆએ લેયાને બધી વાત વાત કહી.

“ કીક; ખાત તો એજ છે ના ? ઇસમે ગભરાઈશ નહીં. આ
હરીભાઈ સાથે આપડે કાઈ દીન બોલ્યો નથી. લેકીન સુણ્યો છે

ખોત. બડો સખત આદમી ! બાતમેં સાર એ છે જે એણે તને વચન દીધો છે. એાર બચનસેં જે વાત એ બોલ્યો તે ફરશે નહીં, એ તો અમારા ખાત્રી છે. તું જ્યાં અસ્તરીખંધ અંખરખો, લાલ કસુંબલ પાલડી એાર રેશમી ઢારનું ધોતિયું પેરીને. જશે તો એ જરૂર હા પાડવાનો. ” ભૈયાએ કહ્યું.

“ હા, ને વળી ઘોડી તથા એમનું ઘર શોભે એવી જાન એ બધું ક્યાંથી લાવવાનો ? ” પુંજઆએ નિરાશાથી કહ્યું : “ હું તદ્દન ગરીબ તો છું જ, ને એમાં વળી તદ્દન નિરાધાર ! સગાવહાલાંમાં કે જેમાં ગણો તેમાં એક કાકી. એની હાલત ભૈયાજી તમે જાણો છો. હરી-ભાઈએ જે બધી શરતો કરી છે તે જાણી જોઈને કરી છે. મ્હારી મફકરી કરીને ઉડાવવા ! આપણે રહ્યા ગરીબ એટલે એ પૈસાવાળા લોક આપણી હાંસી કરે. બીજું શું ? એમની ખાત્રી છે કે, એ બધી ચીજો કદી હું લાવી શકવાનો નથી, તેથી એમણે કહ્યું છે કે, આપણું ધાન ખાઈએ છીએ તે એટલું તો સમજીએ ને ? ”

“ સગાવહાલાં નથી તો શું છે ? ” ભૈયાએ કહ્યું, “ જ્યાં પુંજઆ ! તારી પાસ પૈસો આયો, કે સગાવહાલાં ભાઈ બહેન એ તો સખ બહોતખી મીલસે. જ્યાં લાજમીખાઈ આઈ કે સાથ સાથ મિત્ર, કલત્ર, સગાં, સહોદર, સખ પરિવાર આયો જાણ ! શું ગલડાય છે ? ”

“ ખરું; પણ પૈસો હોય તો ને ! એા દિન કહાં કે મીયાં કે પાઉમેં જીતી ! હું નસીબનો એવો અવજો છું કે આખી જીંદગીમાં તો પૈસો દીકો નથી. ” પુંજઆએ જવાબ દીધો.

ભૈયાએ ચલાવ્યું, “ સચ્ચ, લેકીન ગરીબાઈકા કાઈ બડા દુઃખી બખતમેં, અપનકા કલ્યાન કરવા, સખારપે, ભગવાન કાઈ મનુષ્યકા ભેજ દેતા હે ! એાર ઉનકે દારા, એસા ઉપદેશ હો જાતા હે, કિ ઉસસે સુખ હો જાતા હે. તુમારા અખી એ હાલ હય. તુમ

મુજકા જે સખા માન લો. સુનો.” લેયાએ પોતાનો અવાજ ધીમે કરી દીધો ને આસપાસ નજર કરી જોઈને કાનમાં વાત કરતો હોય એવી રીતે બોલ્યો:

“આપણી ધર્મશાલામેં અખી એક વહેપારી આયા હય. જોત કરેકે ધનોને અમદાવાદસે માલ લીયો. ઓર પ્રાંતીજ ગ્નનેવાલા. જોત જાતકા કાપડ ઉસકી ગઠડીયાંમેંસે મીલસે. તારો અંગરખો રેશમી કારની ધોતી, લાલ કસુંબલ પાવડી, કસખી દુપટ્ટા ઓર જો કુછ ચઈએ, સખ ઈસકી પાસસે નીકલેગા. કલ ખડી ફજરમેં ઓ, અહીંથી નીકલનેકા હય. પછિસાખી ઉસકી પાસ જરૂર હોગા, માટે તું, મેં શીખાઉં, ઈસ માફક કામ કર.

“ધર્મશાલાસે નીકલે કે તરત આપણુ તલાવને કિનારે કિનારે એનું ગાકું જાશે. દેખ પેલા કાઠીના ઝાડ પાસે તું ખડો રહેજે. ઓર મહેં દેઉંગા જે કડીયોવાલા ધોકા. તીન બજેસે ઉઠના. આ લોક આર બજે વગર નહીં જાયગા. ઉઠકે ઓ ઝાડીમેં ભરાઈ બેસજે. ગાડાં આવે કે ઝડપસે દોડકે એ વેપારીના માથામાં, આ ધોકા લગાવજે અને પછી ગાડાવાલાને, ઓર એની સાથે બીજા એક આદમી હોશે એને બી ઝડપસેં એઈ ધોકા સીર પર જોરસે લગાના. કુછ ડેરી મત કરના. જો બંધ ગયા તો દુસરા આદમી ભાગ જાયગા.

“પીછેસે જો કછુ તેરે જોઈએ વો સખ ગાડામંસે નીકાલી લેજે. પેસા બી શોધી લેજે. બનીયા લોક કમ્મર પર ખાંસલી રખે છે એ જોઈ તપાસીને છોડી લેજે. બધું લઈશ ના. આપણને ફક્ત જોઈએ તેટલું જ લેવું. પેસા ને લુગડાંમાંથી સારાં સારાં લુગડાં. બીજું બીતર રહેવા દેજે. માલ લેકર, એ સખ મુઠ્ઠે, ગાડામેં ડાલકે, ગાડાંકા ઉંધા કરકે, તલાવમેં છોડ દેના, બેલોંકા બી તલાવમેં છોડ દેના. ઓ જગા પર પાણી બી દો તીન મથોડાં. ખડી મઝા હૈ. બસ; ઇતના કરકે મહાદેવમેં ચલા આના. શીર પોલીસ લોક તપાસ કરવા જાસે. બગદ, ગાકું, સરસામાન, માણસો, બધું તલાવમાં પડેલું જોસે એટલે અકરમાન

સમજીને કાઢના પર શક બક કષ્ટ નહી લાવશે. એ લોક કેટલો સામાન હતો ને કેટલો સામાન નીકાલ દીઓ એ કંઈ જાણવા ગીયા છે ? એ લોક નિશ્ચયથી એમજ માનશે કે બળદ ભડકવાથી અંધા-રામાં તલાવ તરફ દોડ્યા, ગાંડું ઉંધું પડ્યું ને અકસ્માતથી સરસામાન સાથે વેપારી તળાવમાં ડૂબી મૂઆ. ”

પુંજીઓ તો આ બધું મુંગો મુંગો સાંભળતો હતો તે દિગ્મૂઢજ થઈ ગયો. ધીમેથી તે બોલ્યો : “ લૈયાજી ! પણ લોકો મ્હને પુછે કે આ બધું ક્યાંથી લાવ્યો ત્યારે મારે શું કહેવું ? બધું ગામ જાણે છે કે મ્હારી સ્થિતિ કવી છે ? ”

મંગળ હસ્યો. “ તું કહેજે કે મંગલ લૈયા પાસેથી ઉછીના લાયો. મ્હારો નામ લેજે. ”

હવે પુંજીઓ ભાનમાં આવ્યો હતો. તે બોલ્યો : “ ભાઈ ! એ મ્હારાથી નહીં બને. નિર્દોષ માણસોનાં ખૂન કરવાં એ મ્હારું કામ નહીં. એવું અધોર પાપ કાઢીએ શી રીતે થઈ શકતું હશે તે હું સમજી શકતો નથી. ઇશ્વર એની સજ્જ કર્યા વગર પણ રહે નહી. ”

“ જમ તો હો રહ્યા ! હરીભાઈની દીકરી ત્યારે આપની બહુ થાય, એ આશા આકાશ કુસુમવત્ સમજના. તું બડો સાધુ જણાય છે. આવા સાધુ મહાત્માને તો પીછે લગનકા ઓર અસ્તરીઅંધ અંગરખા, પથડી એ સબ ચીજોકા બીચાર બી કાયકુ કરના ? તુમ તો માળા લ્યો, પુંજીઆજી ! ઓર પરમાત્માકા ધ્યાન ધરો ! કાઈ અખાડામાં દાખલ હો જવ ઓર પીછે હકયોગ કરના. એ ક્ષુદ્ર મંસાર પર વિરાગ રખો. એઈ તુમારા કામ. ” લૈયો કરકાકીમાં બોલ્યો; વળી જરા ઠંડો થઈને બોલ્યો, “ લોકીન તુમ્હારે જો મંસારમેં રહેવો હોય તો બાત અલગ છે. મંસારમેં સુખી થવું હોય તો પાપથી ડરના નહીં. પાપ કરનેમેં એક બાતકા બરાબર ધ્યાન રખના ચૈયે. કબી પકડાના નહીં. જો પકડાયા તો કાલા પાની કે

કાંસીની સગ્ન હોતા હે. તો પાપ કરના તો બડી યુક્તિસે કરના, પકડાય નહીં ઇસ તરાંસે કરના. ”

પુંજાએ નિસાસો નાખીને બોલ્યો, “ કાળા પાણી કે કાંસીના કરતાંયે પરમેશ્વરની શિક્ષા વધારે આકરી હોય છે. ”

ભૈયો હસતાં હસતાં બોલ્યો, “ ભાઈ! એ પરમેશ્વર તુંને કદી દેખ્યા છે ? ”

“ મહેં કદી દેખ્યા નથી, પણ હું જાણું છું ” પુંજાએ જવાબ આપ્યો, “ કથાઓમાં અમારા ગણપતરામ મહારાજ વણી વખત કહે છે કે ઇશ્વર બધું જાણી જાય છે. એના આગળ કશું છાનું રહેતું નથી અને દરેક દરેક પાપની એ આપણને સગ્ન કરે છે. ”

“અરે મૂર્ખ! જો દરેક આદમી એઈ માફક ઇશ્વરની સગ્નઓના વિચાર કર્યા કરે તો રસ્તે રસ્તે ભીખારી થઈને ભીખ માંગવી પડે ભીખ. એર આપણસે દોલતવાન થવાના કુછ પ્રયત્ન ખી ના કર શકે. ઉલ્લુ! તુમ એઈ સમજતા હે કે એ સખ લોક પ્રમાણિક પ્રયત્નસે ધનવાન હો રહ્યા હે! સિવાય પાપ, દોલતવાન કેન હો સકતા હે એ મહેં નહીં જાનતા. એત ખી ધનવાન લોક એ બડાઈ કરતા હે કી હમને સીધી તરહસે ધન પ્રાપ્ત કીયા, લેકીન ઉસંકા ઉલ્લુ સિવાય દુસરા તો કાઈ નહી માનતા. સખ સમજદાર આદમી એ ખાત જાનતા હે, કેલી કાઈ આદમીકા દોલત મીલ જાય તો નક્કી સમજના કે એઈ આદમીને કીતનેઈ લોગંકા ઘર ઘર ભીખ માંગવાઈ હોગી. એર ઇસસેખી ખુરા કીયા હોગા. કાઈ કાઈ આદમીઓને ભીખસે ખી જાહે, આપઘાત કરવાયે હોગે. તારે જો પોતાને સુખ જોઈતું હોવે તો પાપ કરતાં ડરો મત. જુસ્સે કાયદા હોવે એ ખાત કુછ ખી હોવે કર લો. ” ભૈયાએ લાંબુ અસરકારક ભાષણ કર્યું.

“ લોક કહે છે કે પાપ વહેલું મોઢું પકડાયા વગર રહેતું નથી. ને પછી પકડાયો તો મ્હારી શી વલે ? ” પુંજાએ પૂછ્યું.

લૈયાએ ઝડપથી જવાબ આપ્યો, “ તુમ એસી યુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવ કે કાંઈ શોધી જ નહીં શકે. મહેં કહું છું એસો કર. સુણ. ”

પુંજીઓ કંઈ પણ બોલ્યા વગર સાંભળવા લાગ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે “ મહારે એ રસ્તે જવું નથી, પણ સાંભળવામાં શું જાય છે ? એ શું કહું છે તે સાંભળીએ તો ખરા ! ”

“ દેખ પેલા ઝડ નીચે ચુપચાપ ભરાઈ બેસજે. આ બજારંગનો ગાંડવાલો ઘોડા સાથે રાખજે, ડોકીયાંબોકીયાં કરતો ના. કુછ બોલના નહીં એાર ધીમેસે રસ્તા દેખના. એ બનીયા બડી ફઝરમેં નીકલશે. કાંઈનો સાથળાથ છે નહી. આ એનું ગાંડુ આવે કે ઝડપસે ખડા થાજે ને સીધા તાલકા પર જ ઠોકીને સીર તોડી નાખજે. ”

પુંજીઓ મુંગો રહ્યો. કંઈ પણ બોલી શક્યો નહીં. એણે લૈયાનો ઘોડા લીધો ને જાનોમાનો મહાદેવના ઓટલા પર સૂતો. લૈયા ત્યાંથી રોટી પકાવવા ગયો. બાજરીના રોટલા ને દાળ પકાવીને જમ્યો ને પુંજીઆને પણ ખવડાવ્યું. થોડીવાર આડાચવળા ગપાટા મારીને બન્ને સુઈ ગયા. લૈયાએ એને કહ્યું, ‘ હું બરાબર તને ત્રણ વાગે જગાડીશ. બરાબર ત્રણ વાગ્યાને સુમારે લૈયાએ પુંજીઆને જગાડ્યો. પુંજીઓ ધીમે પગલે નક્કી કરેલા ઝડ નીચે જઈને બેઠો. તારા ઝગઝગાટ થઈ રહ્યા હતા. સર્વત્ર ગાદ શાન્તિ વ્યાપી રહી હતી. તારા ને ભૂરા વાદળનો પડછાયો સ્થિર તળાવમાં પડતો હતો. પુંજીઆને કંઈક બહીક લાગવા માંડી. પરમેશ્વરની બહીક લાગી. પણ તરતજ મંગળ લૈયા સાંભર્યો ને હિમ્મત આવી. અંતરાત્માનો અવાજ પાપ કર્યા પછી જેવો સ્પષ્ટ થાય છે તેવો પહેલાં હોતો નથી. નહીં તો દુનિયામાં આટલાં પાપ ના થાત. ”

પુંજીએ હવે શું કરવું એનો વિચાર છોડી જે કામ પોતે માથે લીધું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે કામ પાર પાડવું એનો જ વિચાર કરવા માંડ્યો. બહુ વાર એને ઓટી થવું પડ્યું નહીં. પહેલો જ

કુકડો બોલ્યો, એટલામાં ગાડું આવતું સંભળાયું ને થોડીવારમાં પાસે આવી પહોંચ્યું. જરાબર ભાંગેલી પાળ આગળ ગાડું આવતાં પુંજીઓ ઉઠ્યો. ઝડપથી જઈને ગાડીતને માથામાં કડીવાળો ઘોંકા ભેરથી લગાવ્યો. પછીથી વાણીયાને મળ્યું એ જ માફક માર્યો. આ બધું એક આંખના પલકારામાં બની ગયું. વાણીયાથી કીકીયારી પડાઈ ગઈ, પણ એટલામાં પુંજીઆએ બીજો ફટકો લગાવ્યો ને એને ચૂપ કર્યો.

પુંજીઓ હવે એનાં પોટલાં ફેરવવાનું કરતો હતો એટલામાં બીજો જમીનમાંથી નીકળી આવ્યો હોય એમ મંગળ ત્યાં હાજર થયો. પુંજીઓ એને આમ અચાનક આવેલો ભેદને નવાઈપામ્યો. તે કેવી રીતે આવ્યો એમ પૂછવાનું કરતો હતો એટલામાં મંગળે મડદાં તપાસ્યાં. ગાડીતમાં હજી જીવ છે એમ લાગવાથી પુંજીઆને એણે ગાડીતને પુરો કરવાની ઇશારત કરી. પુંજીઆએ એને પુરો કર્યો. મંગળે પોટલાં ફેંદીને તરત એક પોટલી શોધી લીધી ને તે વેપારીની કુડેથી વાંસળી છોડી લીધી ને પુંજીઆને કહેવા લાગ્યો, ‘લ્યો એ રહ્યા. એ લ્યો. એર દુસરા સખ ચીજ બહાર ફેંકો. જખ પોલીસ આંકે એ સખ અસખાળ છુટાછવાયા મુડદેકી સાથ દેખેગી તો એ માન લેગી કે ચોરી ફેરી થયા નથી. કછુ વહેમ એર શંકા એ લોકેકે મનમેં નહીં રહેગી.’

તરત એ બન્નેએ મળીને ગાડું ઉંચકીને તળાવમાં ઉંધું વાળ્યું. સામાન, મડદાં બળદ બધું તળાવમાં નાંખી દીધું ને ધારું કામ નિર્વિધિ પૂરું થયું.

જેસાની વાંસળી પોટલામાં બાંધી ઝડપથી બન્ને મહાદેવમાં જતા રહ્યા. અંદર જઈને વાંસળીમાંથી રૂપિયા કહોડીને ગણ્યા તો ૮૦૦ રૂપિયા નીકળ્યા. બધું ઠેકાણે મુકીને પાછા કંઈ બન્યું ના હોય એમ સુઈ ગયા. આ બધું કામ અડધા કલાકની અંદર થઈ ગયું.

[૩]

સવારમાં જતાઆવતા લોકોએ બળદ, ગાડું ને માણસોને તળાવમાં પડેલાં જોયાં. સરસામાન બહાર છુટોછવાયો પડેલો ને કેટલોક તળાવમાં પડેલો બેઠો પોલીસને બબર આપી. પોલીસની તપાસ થઈ તેમાં પંચક્યાસ થતાં લખવામાં આવ્યું તેનો સાર એ કે સરસામાન મરેલાં માણસોની આસપાસ પડેલો છે, માથું ઉતરમાં છે. પગ દક્ષિણમાં છે, ગળવામાં વાટવો છે ને વાટવામાં કલ્હાર કપિયાનું પરચુરણુ છે. માથામાં તળાવની શીલા વાગ્યાના ઘા જણાય છે. જે જગ્યાએ પાળ ભાંગી છે ને ગાણાનો રસ્તો લગભગ પાણીની પાસે થઈને જાય છે, ત્યાં બેઠરકારીથી બળદ હાંકતાં બળદ ભડક્યા હોય ને ગાડું ઊંધું વળતાં બળદ તથા ગાડીત ને અંદર બેઠેલો શખસ એ બધા તળાવમાં પડી ગયા હોય એમ લાગે છે. ને આ સથળો બનાવ અકસ્માતનું પરિણામ જણાય છે. વગેરે વગેરે. લાશો દાખરી તપાસ માટે અમદાવાદ મોકલવામાં આવી. ત્યાં પંચક્યાસ વાંચી મરણોત્તર તપાસમાં ઓપરીનાં હાડકાં તુટી જવાથી બન્નેનાં મરણો થયાં છે એમ રીપોર્ટ કરવામાં આવ્યો. ગામની ભાગોળે જ આ બનાવ બનવાથી લોકોમાં કાંઈ ને પણ ચોરી કે હુંડતો જોઈએ આવ્યો નહીં. બધા ભાંગેલી પાળ દુરસ્ત કરાવવા તથા બીજા એવા અકસ્માત ના થાય તે માટે ગરનાળુ બંધાવરાવવાના વિચાર કરવા લાગ્યા; બધું ગામ આ બનાવથી ત્રાસી ગયું. ઘાડા વખતમાં ગામલોકે ટીપ કરીને તથા સરકારમાં અરજી કરીને ત્યાં એક ગરનાળુ બંધાવરાવ્યું.

પુંજઆએ તથા મંગળે ધીમે ધીમે બધી વાત શાંત થવા દીધી. પછી એક વખત રાત્રે મંગળે પોતાની ઓરડીમાં પુંજઆને લઈ જઈને વાણીયાના પોટલામાંથી સેનાનો એક તાકો કહાડ્યો, એમાંથી એક અંગરખા જેટલું લુગડું કાપી આપીને સવારે દરજીને ત્યાં જવા

કહ્યું. પુંજીઆએ એમ કરતાં અંગરખું તો શીવડાવ્યું. પછી ધીમે ધીમે પાઘડી તૈયાર કરાવી. રેશમી કારનું ધોતીઉં તથા ખેસ એ પણ પોટલીમાંથી કહાડ્યાં ને પુંજીઓ હરીભાઈએ કહ્યો હતો તેવો ઠાઠ થોડીવારમાં કરી શક્યો. લાલ નોડા કરાવ્યા ને એ પહેરીને ત્યાં પુંજીઓ હીંડે કે ચું ચું બોલવા લાગ્યા.

મંગળ ગામમાં બધાને કહેવા લાગ્યો કે “પુંજીઆને સારાં લુગડાં વગેરે લેવા નોંધતા પૈસા મહેં આપ્યા છે. હજી એને એક થોડી લઘ આપવી છે ને એક ગાકું કરવું છે. અમદાવાદની સીમમાં જમીન રાખી છે ને ખેતી કરવા વગેરેની દેખરેખ પુંજીઓ રાખશે. હરીભાઈએ, એ ગરીબ આદમીની મસ્કરી કરી હતી ને એવો ખદુષ કારડો લગાવ્યો કે પુંજીઓ બિચારો ગભરાઈ ગયો ને જળ-શય્યા કરવા જતો હતો. હવે એ તાલેવંત આદમીની મસ્કરી મ્હારે કરવી છે ને હું પણ એને એવો બનાવું કે એ પણ હાંદગી મુધી યાદ કરે.” એવી મતલબની વાતો મંગળ જે મળે તેને કરતો. જે સાંભળે તે આથી ખુશ થતા. અભિમાની હરીભાઈનું અભિમાન ઉતરે એ નોંવા બધા એક પછે થઈ રહ્યા. મંગળે પુંજીઆની કાકી મારફત ગોરને સારી દક્ષણા આપીને હરીભાઈને ત્યાં મોકલાવ્યા. ગોરે પુંજીઆની જાહેજલાલી આવત હરીભાઈ આગળ વળુન ક્યું ને કહ્યું કે, આપે કરેલી શરત પુંજીઓ પૂરી કરી દેખાડશે.

આ બધી ભાંજગડ થતી હતી એટલામાં પુંજીઆએ ચંચળને ગુપ્ત રીતે મળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે સંવળું બન્યું હતું તે ચંચળને તો ખરેખર કહેવું એમ એને લાગ્યું. એનો પ્રેમ ચંચળ પર એટલો બધો હતો કે એને જુહું કહી ઠગવી એ એને ડીક ના લાગ્યું.

સંધ્યાકાળનો સમય હતો. રસ્તે અવર જવર એાછી થઈ ગઈ હતી. પાછલે રસ્તે થઈને પુંજીઓ હરીભાઈના બર તરફ ગયો. હીંડેથી

જોતાં ઢોરના વાડામાં ચંચળને એણે ઉભેલી જોઈ. હરીભાઈ ધરનાં નહોતો. જીઆ ડોખાં દોતી હતી ને આસપાસ ખીજું કાઈ માણસ જણાતું નહોતું. પુંજીઆના ગયા પછી આટલે દહાડે એટલે લગભગ દોઢેક મહિને ચંચળે એને બાવરોબાવરો પોતાની તરફ આવતો જોયો તેથી એ તરત છાનીમાની એના તરફ ગઈ. ધરની પાછળ મ્હોટું આંબલીનું ઝાડ હતું. એક ચોતરાવાળી પરખડી હતી ને પાસે ખીજ નહાના ચોતરા પર ઊંચેલો તુળશીક્યારો હતો. જીઆને દુધ દોતી રહેવા દઈ ચંચળ વાડાને ઝાંપે થઈ આંબલીના ઝાડ પાસે ગઈ એટલે પુંજીઆએ તરતજ ધીમેથી વાત ચલાવી.

“ચંચળ ? ત્હમારા બાપુની શરત પ્રમાણે હવે મારું મોકલી શકીશ.”

“હું ? શી રીતે ?” ચંચળ નવાઈ પામીને જરા બહીની. “અંગરખું ને પાવડી ને ઘોડી ને મ્હોટો વરઘોડો એ બધું ક્યાંથી બનશે ? આપણને રખડાવવા માટે તો એમણે એ યુક્તિ કહાડી છે.”

પુંજીઆએ કહ્યું, “ચંચળ ! કાઢને તો વાત કહેવાય એવી નથી, પણ ત્હમને કહીશ. વાત સાંભળ્યા પછી ત્હમે કહેશો એમ કરીશ. ત્હમને ગમે તો લમની લા કહેજો. નહી તો નીચ પાપી ગણીને મ્હને હાંકી કાઢજો.”

પછીથી પુંજીઆએ બધી હકીકત વિગતવાર કહી; પોલીસ તપાસનું પરિણામ જે આવ્યું હતું તે પણ કહી સંભળાવ્યું.

ચંચળ દિક્કી પડી ગઈ. એની પાસેથી જરા આઘી ખસી. ને પોતાનું મ્હોં એ હાથમાં ઘાલી ઝેટે ઉભી. પુંજીઆ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. ઘોડીવાર એ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા વગર ધીમેથી કુસકાં ભરતી સંભળાઈ.

“ચંચળ ! ચંચળ !” જેવટે પુંજીઆ બોલ્યો, “ત્હમે શું એમ સમજો છો કે મ્હોં જે ક્યું છે ત્હેનાથી હું જ પીને બેસું છું ?

દહાડો કે રાત મ્હને ચેન નથી. હુંએ ત્રાસી ગયો છું. પણ શું કરું? હું તળાવમાં ડૂબવા જ ગયો હતો અને પેલા મંગળે મ્હને ઓચી ઝાલીને પાછળથી ખેંચ્યો ના હોત તો ડૂબીએ ગયો હોત. તો શું, ચંચળ, ત્હમને જીવવું ગમત? મ્હારું પાપ અઘોર છે એ હું સમજું છું. મ્હારા જેવા પાપી પર ત્હમને હવે હેત ના આવે એ પણ ખરું છે. ચંચળ, જસ ત્હમારી મહેરબાની ના હોય તો એક બોલમાં કહી દો ને હું અહીંથી જતો રહીશ. ને મંગળ, આવખતે તો જરૂર ના જુઓ એવી રીતે તળાવમાં પડીશ. ”

ચંચળે એના સામું જોયું ને નિસાસો નાંખ્યો. હંડા વિચારમાં હોય એમ જણાઈ.

“ પુંજીઆ ! આમ જો; મ્હારી બા એક વખત મ્હને વાત કહેતી હતી, કે કોઈએ માણસનું ખૂન કર્યું હોય તો મધ્ય રાત્રે જે જગ્યાએ ખૂન થયેલા માણસને બાળવામાં આવ્યો હોય ત્યાં એકલા સ્મશાનમાં જવું. સ્મશાનમાં એને યમદેવનાં દર્શન થશે. યમદેવ ખૂનીને કેવી સજા કરવામાં આવશે તે કહી સંભળાવે છે ને ક્યારે સજા કરવામાં આવશે તે પણ કહી સંભળાવે છે. મ્હારી બાને એ વાત કોઈ સાધુએ કરી હતી. ને કોઈ માણસની વાત પણ એણે કહી હતી કે એક આદમી ખૂન કર્યા પછી બીજે દહાડે રાત્રે સ્મશાનમાં ગયો. ત્યાં એણે રૂંટમાળા પહેરેલા મહાદેવજીને પાડા પર બેઠેલા યમ બંને દીઠા હતા. યમે એને કંઈ કહ્યું, પછી એ ખૂબ પસ્તાવો કરવા લાગ્યો ને જીવ્યો ત્યાં સુધી પોતે કરેલાં પાપને માટે રોજ પરમેશ્વરની મારી માગતો. છેવટે પરમેશ્વરે એને ક્ષમા આપી હતી. પુંજીઆ ! તું પણ એવું કર. આજ રાતના જ સ્મશાનમાં જ ને ત્યાં જે બને તે મ્હને કહી જજો. પછી આપણે પાછો વિચાર કરીશું. ” ચંચળ બોલી રહી એટલામાં હરીલાલ ઘરમાં આવ્યા જેવું લાગવાથી ચંચળ, ઝપાટાબંધ ત્યાંયા ચાલી ગઈ.

[૪]

તેજ દિવસે રાત પડતાં પુંજીઓ સ્મશાન તરફ જવા નીકળ્યો. તળાવની પાળ આગળ જ્યાં ખૂન થયું હતું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારથીજ એને ત્રાસજનક બ્હીક લાગવા માંડી હતી. એનો અંતરદીપ હવે જાગૃત થયો હતો. રસ્તે એને વિચાર આવવા લાગ્યા, કે “ પોલીસની તો હવે બ્હીક નથી. અકસ્માતથી મોત થયાના તુમાર આવી ગયા છે. ચોરી કે લૂંટ કે ખૂન કંઈ થયું નથી. ને મહારા ઉપર તો કોઈને જરા સરખોયે બેઠમ નથી, પણ ભગવાનને આપણે કેમ છેતરી શકીએ ? જે જે અન્યું તે બધું ભગવાને તો દેખેલુંજ ને ? એનાથી કંઈ જાનું છે ? મ્હેં જે જે કર્યું તે બધું એણે જોયેલું; માણસ એનાથી કંઈ જાનું ના રાખી શકે. પરમેશ્વર જરૂર મ્હને સગ્ન કરશે. ”

આખે રસ્તે “ પરમેશ્વર સગ્ન કરશે ” એ વિચાર એના મનમાંથી ખસ્યા નહી. સ્મશાનની પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ એને વધારે ભયંકર લાવવા માંડ્યું. રાત અંધારી હતી ને તારા પણ ઘડીવાર દેખાય તો ઘડીવાર વાદળામાં ભરાવા લાગ્યા. ચારે તરફ શમ-શમાકાર હતું. કોઈવાર ફક્ત ઝાડો રહેજ પવનથી હાલતાં ત્યારે જાણે માથાં ધુણાવી એક બીજના ડાનમાં કંઈ વાતો કરતાં હોય એમ જણાતું. ભય તો ચારે બાજુએથી એને ખાતો હોય એમ લાગ્યું, તોપણ એણે ચાલ્યા કર્યું. ચાલતાં ચાલતાં આખરે એ સ્મશાનમાં આવી પહોંચ્યો. એક એ હોલવાતી ચિતાઓના ધીમા પડેલા ભડકા દૂરથી જણાયા.

સ્મશાનની ડાબી બાજુને રસ્તે મહાદેવનું મંદિર હતું. એમાંથી બળદોની રાશ ને પરાણી હાથમાં ઝાલી છે અને ગાડીવાન પાછળ ચાલતો પ્રાંતિજનો વેપારી, અરાબર ભારતી વખતે જેવા હતા એવા પુંજીઆએ પોતાની તરફ આવતા જોયા. બની એટલી ધીરજ રાખીને એ પીપળાના ઝાડ આગળ ગયો, ને આંખો મીચીને પીપળાની ઓથે

પલાંડી વાળીને બેસી ગયો. નીચેની જમીન પણ ઉંડી ઉંડી ઉતરતી હોય તેમ લાગ્યું. “ઓ પ્રભુ! મ્હારા ઉપર દયા કર! દયા કર!” એમ વારંવાર મ્હોટેથી બોલવા લાગ્યો. જરા જંપ વળતાં શ્વાસ ખાઈને બોલ્યો, “અરે! ઓ ભલા આદમીઓ! ત્હમારા આ દુષ્ટ ખૂનીને મારી આપો! ઓ ભાઈ ગાડીત ને શેક! ત્હમે અહીંથી જાઓ! મ્હારી ગરીબની દયા લાવો! ઇશ્વર ત્હમારી સહગતિ કરે!”

થોડીવારે આંખ ઉઘાડતાં જુએ છે તો ગધું ગંધું ગંધું દેખાવા લાગ્યું. છાતી ધડક ધડક થતી હતી. પગમાં ઉભા થવાની તાકાત નહોતી. શું બને છે તે એ સમજી શક્યો નહીં. મંગળ ભૈરો એની મરઝરી કરતો હોય તથા એના સામે આવીને ઉભો હોય એવો ભાસ થયો. સામાન ચલાડવેલી નવી ઘોડી, અસ્તરીબંધ અંગરખુ અને કમુંબત્ર પાઘડી દેખાડી, એ નદીનાં પાણીમાં થઈને સામી ગાડીમાં અદશ્ય થઈ ગયો. અને તરત જ પુંજીઆને વિચાર આવ્યો કે, શેકને માર્યો ના હોત, તો એ ઘોડી, અંગરખુ ને પાઘડી ક્યાંથી મળત? ને અંચળને ફરી મળત ક્યાંથી?” પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો: “જીવતાં સુધી ગરીબ રહ્યો હોત ને જોઈતાને ત્યાં ગધેડાં હાંકી ખાધાં હોત તો શું દુઃખ હતું? તે દહાડાના જેવું તો આજ સુખ નથી. જે શોકથી અત્યારે હું બેભાન જેવો થઈ ગયો છું ને જે ભયંકર ભણકારા વાગે છે તેના કરતાં ગરીબાઈ ખહુ સારી હતી.” પાછા તરત જ વિચાર ચાલ્યા, “હવે મને પૈસા મળ્યા છે, ને પૈસા પૈસાને વધારશે. લોકો કશું જાણતા નથી ને મ્હારી પાસે ક્યાંથી પૈસો આવ્યો તે કદી જાણવા પામવાના એ નથી.” પણ આ વિચારોને પણ ખીજા વિચારોએ આવીને ધક્કેલી કાઢ્યા: “માણસો તો ખરું જાણવા નહીં પામે, પણ પરમેશ્વર જાણશે ને એ નહીં છોડે.”

પુંજીઆએ હવે ત્યાંથી ઉડવાનું કયું, પણ ઉભા જ થવાયું નહીં.

એની આંખો મીંચાઈ ગઈ. ઘડીમાં શરીર ઉપર જાણે ઉની જવાળાઓ લાગવા માંડી તો ઘડીમાં ટાઢ ચડવા લાગી. માથું ભારે થવા લાગ્યું ને જાણે ઉંઘ આવતી હોય તેમ થયું. ઉંઘ ઊરાડવાનો બહુએ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ આંખમાંથી ઘેન ખસ્યું નહીં. ફરી બળ કરીને ઉભો થવા લાગ્યો તો જાણે જમીન સાથે એને ખીલીથી કાઢીએ ખોસી દીધો ના હોય એમ લાગ્યું ! જમીન નીચેથી જાણે કાઢ બોલતું હોય એમ એને લાગ્યું કે, “ પ્રભો ! તું અમારા આ ખૂનીને ભેજે ! ” એના જવાબમાં ખીજે અવાજ કાણ જાણે ક્યાંથી સંભળાયો કે, “ ચાલીસ વર્ષ પછી હું એને સજા કરીશ. ” પછી બધું ચૂપ થઈ ગયું. પુંજઆને જરા આરામ લાગ્યો, પણ આંખો ઉઘાડતાં એની નજર પાછી ધીમી પડેલી ચિતાઓના રહ્યાસહ્યા ભડકા પર પડી, ને પાછું ભયંકર લાગવા માંડ્યું. જાણે સમશાનની રાખમાંથી પેલાં બે ભૂતો નીકળી આવશે કે શું એમ લાગ્યું.

ઝડપથી જાણે કાઢને બળે, એ જગ્યાએથી એ છૂટ્યો ને મૂડીઓ વાળી ગામ તરફને રસ્તે નાંદો. કાઢ એની પાછળ એટલા ધમકારાથી દોડતું હોય કે જાણે પૃથ્વી ધ્રુજતી હોય એમ એને લાગ્યું એ પાછળ દોડનાર મ્હોટાં મ્હોટાં ઝાડ એના ઉપર ફેંકતું હતું. પુંજઓ પાછળ નજર પણ નાખ્યા વગર એકે સ્વાસે દોડતો હતો. પણ આખરે એ છંક થાકી ગયો ને તમ્મર આવવાથી જમીન પર પડ્યો.

થોડીવાર પછી પાછો ઉઠ્યો ને જરા ધીમે ધીમે ગામ તરફ ચાલ્યો. બહીકને બદલે હવે એના હૃદયમાં તીવ્ર વેદનાએ પ્રવેશ કર્યો હતો.

થોડીવારે સામેથી કાંઈ માણસ આવતું હોય તેમ લાગવાથી એ બ્યાનથી ભેવા લાગ્યો તો મંગળ ભેંચો ઓળખાયો.

“ ઈધર ક્યું ભટકતા હે ઉલ્હુ ! ” મંગળે પૂછ્યું : “ એટલી રાતના તું ગયો હતો ક્યાં ? દેખ ? સરચા નહી કહ્યા તો માર ડાહુંગા સુવ્વર, કહાં રખડતા હે ? ”

“ સમશાન ગયો હતો. ”

“ કાયકુ ? ”

“ મહેં જાણ્યું કે સમશાનમાં વખતે કાંઈ જોવામાં આવે. વખતે આપોઆપ કાંઈ પરચો ખતાવે ને કહે કે પેલાં ખૂનની મહને પરમેશ્વર કેવી સજા કરવાનો છે ? ” પુંજીઆએ જવાબ આપ્યો.

“ પુંજીઆ ! તારા જોવા પાગલ મહેં કાંઈ ન દેખા. જખાન વશ કેમ રાખવી તે તું ખીલકુલ સમજતો નથી. કાંઈ ઓરત કે લડકીઓ આગલ સખ ભડભડ કરી આવે છે ! તેઓ લોકની અર્થ વગરની વાતો ધ્યાનમાં રાખે છે ને એ કહે છે તેમની અક્કલ પરમાતે તું હીડે છે. આખરે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ. હવે એ વાત બહુ જોલ જોલ કરશે તો સપડાઈશે. ને ઓ મૂર્ખા ! સખ ખાત તારા લાલમાં ઉતરી છે તોયે તું ધરાયો નથી તે અધે બકબક કરે છે ? અરે આવેલું નાવ તું કુખાડશે. ને ગંધાવેડાથી તું તો પાયમાલ થશે જ ને વળી મહને અંદર ઝંપલાવશે. તું જ્યાં સપડાયો કે મારે માથે આળપ'પાળ લાવશે ને તું ખી મારો વાંક કાંડશે, કે મંગલ લેયાએ મહને લલ-ચાવ્યો ! મંગળે મને આ શીખાયો ને પેલો શીખાયો. તુમ ગુજરાતી લોક સખ રંડીયોડી માફક એવા એવા જોલશે ને બલાઈનો બદલો ધુરાઈથી વાળશે. અચ્છા સમશાનમાં શું દેખ્યો ? ”

પુંજીઆએ બધી વાત કહી.

એ સાંભળીને મંગળ ખૂબ હસ્યો : “ ઉલ્લુકા પટ્ટા ? ડરના માર્યા એ સખ ખાત તહેં મનમાં ધારીને ડર ગયા ! ઓર કચ્છુ નથી. તહેં ખરેખરો માન લીયો કે ભૂત લોક પરમેશ્વરની આગે ખાત કરે છે. આ લકૃથી એમનાં કાચલાં તહેં તોડ ડાલ્યાં. એમના મગજના ફેફેંદા કર દીયા, શીર ઓ મુડે કીસ તરાંહસે ખાત કર શકે ? ભૂત પ્રેત સખ જૂઠું ખાત હે, શંકા ભૂત બનતી હૈ. ઓર મંછા ડાકણ બનતી હૈ. ભૂત પ્રેત સખ મહારી આગે લાવ. ઉસકા ચોટલી મંગળ લેયા મંતરતા હે. ”

પુંજીઆએ કહ્યું: “ શરીર પડ્યાં, પણ એમના જીવ તો મરતા નથી. જીવ તો ભગવાનની પાસે જાય છે. ”

“ જીવ ? કાણ જીવ ? એ સખ રંડીયાંકી બાતોં હે ” મંગળ જોસથી બોલ્યો: “ જીવ જોર આત્મા એ તો કશું હૈ નહી. શીર ઉડકે કહાં બેકે ? મનુષ્ય, પશુ, પંખી, મચ્છર, કીટ જોર પતંગ એ સખ એ દુનીઆમેં જીતા હે, શીર મરતા હે. મર્યા પીછે ઉસકા કાંવાણુ હોતા હૈ. પંચ મહાભૂતમેં મીલ જાતા હે, અસ ખેલ ખલાસ ! દુસરા કુચ્છ હૈ નહી. ”

પુંજીઆએ કહ્યું: “ ત્યારે અમારા મહારાજ કહે છે કે મરણ પછી પણ આપણે જીવતા રહેવાના, એ શું ખોટું ? એ કહે છે કે, મરણ પછી સારાં કામ કર્યા હોય એવા લોકો સ્વર્ગમાં જાય છે તે નહારા પાપી લોકો નરકમાં જાય છે. ત્યાં એમને જમના દૂત ન્હોટી ગદાઓથી મારે છે. ”

મંગળે કહ્યું: “ પુંજીઆ ! તું તદ્દન ભલો આદમી છે. છેકજ ઝોલીયા ! જે કાઈ તને કચ્છુ કહે છે તે તું તરત માની લે છે. સમજતા નથી કે એ લાકુભટ્ટો, લોકોને બહીવડાવીને ખોતે પૈસા કાડી લેવાની મતલબથી એ સખ બાતોં જોડી કાડે છે ! ” પુંજીઆએ કાઈ દિવસ આવી અર્યા સાંભળી ન્હોટી તેથી એ તો અજ્ઞયબ થયો ને કહેવા લાગ્યો કે, “ મંગળ ! ત્યારે ત્હારા કહેવાનો સાર એજ કે માણસને જીવ કે આત્મા કંઈ છે નહી. ને મરી ગયા પછી કંઈ રહેવાનું નથી. ”

મંગળે ખાત્રીથી કહ્યું: “ મરી ગયેલો માણસ ફરી કદી કાંઈ જગ્યાએ જતો જ નથી. જે કાઈ આદમી મરી ગયેલાં આદમી ક્યાં જાય છે એ જાણતો હોય તો ચલ, આપણે એ જગા જોવા જઈએ. ”

પુંજીઆએ કહ્યું: “ ઇશ્વર બધું જાણે છે ! મર્યા પછી પરલુના દરબારમાં માણસો ના જતા હોય, દેહ પડ્યા પછી એમના આત્મા ના રહેતા હોય, એ વાત હું તો માની શકતો નથી. ખરા ખોટાનો

ન્યાય કરનાર ભગવાન છે, મહેં જે પાપ કર્યું છે તેની મહત્તે બહુ બહીક લાગે છે. મહારે નરકમાં ફાળુ જાણે કેવાંએ દુઃખ ભોગવવાં પડશે !”

“ ઇશ્વર ! પરભુ ! ભગવાન ! કીદર હે સખ ? કાઈ દિવસ મહેં તો એને દેખ્યા નથી. કાઈ સસુરને બી દેખ્યા નથી ને એની સાથ કબી બાત કરી નથી. નાહક લોકાની આગે ગમ્પાં ચાલે છે. પરમેશ્વર હોય તો જોવાય કે બાત થાય ના ? અબી તો જોત બી ભણેલા લોક જાન ગયા હે કી પરમેશ્વર કે દેવ કે દાનવ કે સ્વર્ગ કે નરક કુચ્છ હે નહીં ! મરણ પછી નરકની યંત્રણા કે સ્વર્ગકા સુખ એ કાઈ બાતકા પાયા જ હે નહીં. જોત લોક એ બાત જાણતા હે; લેકીન કાઈ હિમ્મતસે જોલી ની શકતા. ”

“ પણ પરમેશ્વર ના હોય તો આ દુનિયા બધી બનાવી ફાણે ?”
પુંજીઆએ પૂછ્યું.

[૫]

વાત કરતા કરતા એ બન્ને જણા તળાવના કિનારા સુધી આવ્યા. મંગળ મહાદેવની ઓરડીમાં ગયો ને પુંજીઓ એની કાકીને ઘેર ગયો. કાકી ઉંઘી ગઈ હતી તેને આટલી મોડી રાત્રે જગાડવી તે ઠીક નહીં લાગવાથી પુંજીઓ બહાર ઓટલા ઉપર જ સૂઈ રહ્યો.

સવારમાં ઉઠી તરત જ પુંજીઆએ એની કાકીને પાંચ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું કે : “ કાકી, આજે કંસાર રાંધજો. દાળ, ભાત અને શાક પણ કરજો. પણ હજી કાકીને બહાર વાત કરશો નહી. ઘણું કરીને મહાઈ વેવીશાળ થશે. ”

ઓટલું કહીને પુંજીઓ હરીભાઈના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. ડાસો ઓસરીમાં બેઠો બેઠો કંઈ વાંચતો હતો. જોડેના ખંડમાંથી ચંચળે પોતાના પ્રીતમને જોયો. ઇશારતથી એણે પુંજીઆને પાછળ

જવા કહ્યું. પુંજીએ તરત જ ફરીને પાછળ ગયો અને તુળશી ક્યારાની પાછળ ઊભા રહી એણે સ્મશાનમાં બનેલી બધી વાત ચંચળને અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવી.

ચંચળે કહ્યું : “ ઠીક, ત્યારે ઈશ્વરે ત્હને સાક્ષાત દર્શન દીધાં; અને ચાલીસ વર્ષ પછી સગ્ન કરવા કહ્યું. એટલા વખતમાં તો આપણે ઘટતાં પ્રાયશ્ચિત કરી શકીશું. પરમાત્મા દયાળુ છે અને આપણે એમને પ્રાર્થનાથી રીઝવી દઈશું. આપણે રોજ દેવદર્શન કરીશું. ગરીબોને દાન આપીશું, પ્રભુની રોજ ક્ષમા માગીશું. એમની દયા અપાર છે. બાપા રોજ પ્રાર્થનામાળામાં વાંચે છે કે, ગમે તેવો પાપી માણસ પ્રભુની પાસે શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક પોતાના પાપની ક્ષમા માંગે તો એનાં પાપ માફ થયા વગર રહેજ નહીં. ૪૦ વર્ષની મુદત ઘણીજ સારી મળી છે. હવે આજેજ તું માગું મોકલ અને બાપા જરૂર આપણો વિવાહ કરે એવી ખટપટ હું કરું છું. ”

પુંજીઆને આજે નિરાંત વળી. જીંદગીમાં એને કાંઈ વાર આજ જેટલું સુખ મળ્યું નહોતું. એ ત્યાંથી સીધો ઘેર ગયો અને કંસાર, દાળ, ભાત અને શાક બહુજ આનંદથી જમ્યો. જમીને તરતજ એ મંગળ ભૂંચાને મળવા ગયો અને એને બધી વાત કહી.

મંગળે વિવાહની તથા લગ્નની બધી ગોઠવણ કરવાનું પોતાને માથે લીધું અને વાતની વચમાં પુંજીઆને લગ્ન વખતે તથા સંસારમાં ક્રમ રહેવું એ વિષે અનેક શિખામણો આપવા લાગ્યો.

મંગળે કહ્યું : “ જો, ઓરતોકા કહેના માનીશ નહીં. મ્હારી શિખામણ માનશે તો સુખી થઈશ. તું છેક બિખારી હતો. મ્હેં ત્હને ગરીબાઈમાંથી એકાએક પૈસાદાર બનાવ્યો, અને હવે સંસારમાં ત્હેં મારગ કરવા માંડ્યો છે. અને મ્હારો કહ્યો માનશે તો વધારે સુખી થઈશ. પૈસા પૈસાને વધારશે અને પછી બધાં સગાં થતાં આવશે. હંમેશાં કાયદો શેમાં છે તે જોવું. કાંઈ બી પ્રકારે પૈસા

પેદા કરવા. પણ તેમાં પાપખાપકા કુછ બિચાર બીચમાં લાવવા આવશ્યક નથી. પાપપુણ્ય સખ ઓરત લોગકી ખાતાં હય આ જગતમાં પાપ જેસી કાઈ ચીજ છે નહી. મૂર્ખતા હય ! ઓર મૂર્ખતા, ઇસકો પાપ માન હ્યો તો હરકત નથી. જો આદમી મૂર્ખ હે, એઈ પાપી સમજના. ધન પેદા કરવું એમાં મૂર્ખતા નથી, તો એમાં પાપ બી નથી. ફક્ત મુદ્દાની વાત એકજ છે અને તે એ કે આપણે દોલત કેમ મેળવીએ છીએ તે કાઢને જાણવા દેવું નહીં. કાઢ બી આપણે કેવા છીએ અને કેવા નથી તે ખાખત ખોલીજ ના શકે એસા કીસ્સા કરના. અબી તુમ બિચાર કર હ્યો. તું કેવા અકલ રખનેસેં કેવા કામ પાર પાડી શક્યા ? શેઠને ઠાર કરીને ત્હારે જે કુછ ચઢતા થા લે સકા. કાઢ બી જાણતા નથી કે ત્હેં એ કામ ક્રિયા. અને તું જાતે ભસી ના મરે તો કાઢ કબી જાણનેવાલા હે નહીં. જો બીજી કાઢ યુક્તિ કરવા ગયા હોતા; વધારે લોભ તે વખતે કરી આપણે લીયા તેથી એ પાંચ ચીજ વધારે લીયા હોતા, ઓર સખ વસ્તુ લેવાના લોભ કરતા, અજાદમી રાખી લેતા તો જરૂર પકડાઈ જાતા, ઓર ફાંસીએ જતા ! પણ આપણે હોશિયારીથી બુદ્ધિપૂર્વક એ કામ કર દીયા તો દુનીયા જખ મારતી હય. હર હમેશ એઈ રીત રખના. ખોહત જરૂરી સિવાય કીસીકુ દગના નહિ, કીસીકું હેરાન મત કરના. સખકી સાથ હલીમીલી ચલના. કાઈ અપના મૂંડા ખોલે એસા નહી હોના ચઢએ. લેકીન અત્યંત મુશીબત આયા, એઈ ખખત કુચ્છ ખાતમેં બ્હીક નહીં, ભય નહીં રખના. દયા બી એ ખખત નહીં. છેતરપીંડીકા કામ આયા, છેતર હો. લેકીન પકડાના નહી. કાઢ ઇસમ એ ખાત સમજ નહીં જાવે, ઇતિના ખ્યાન રખના. ચોરી કરેનેકા જરૂર આયા, ચોરો. લેકીન કીસીકુ યે ખાત જાણને મત હો. ખૂન કરેનેકા સખખ આયા, ખૂન કરો. લેકીન સખ ખાત બડી ચાલાકીસેં ઓર એસી સદાઈસેં હોનેદો કી કાઢકું એ ખાતકા પત્તા કે પાયા લગે નહીં ! પાપસેં ડરો

મત. પરલોકમેં પ્રભુ સજ્જ કરે છે, મારે છે, એસી એસી બાતાં મત માનોં. લોકમેં અચ્છા કહેવાય એસી હોસિયારી રખના. ત્હને ચાલીસ વર્ષ પછી સજ્જ મળવાની છે ? પણ મહેં કહેતા હું એ સજ્જ બાત જૂઠી હૈ. ફક્ત તું મારા કહેવા પરમાને કરશે તો ધન, વૈભવમેં બડી ધૂન લગ જાયગી. શાદી હોયગી, લાડીજી મીલેગી એર પુંજઆ ! તું બડા પુંજભાઈ હો જાયગા. તબ તો મહેરબાની રખના, શેઠ સાબ ! ”

પુંજઆને મંગળ પર બહુ પ્રેમ આવ્યો અને એ એનું બાણું ખરું કહેવું ખરું માનવા લલચાયો.

મંગળે કહ્યું : “વર ઘેટાને ફાડી ખાય છે અને બિલાડી ચૂવાને મારે છે. અચ્છા, એ શું ખોટા કામ નથી ? હવે એ જો ખોટા કામ હોય તો વર, બિલાડી, ગીધ, સમડી એ બધાને પરમેશ્વરે જરૂર સજ્જ કરવી જોઈએ.”

પુંજઆ : “હું કંઈ સમજતો નથી.” અને ખરેખર, વાઘ વર, બિલાડાં અને ફાડી ખાનારાં બીજાં જનાવરોનું શું થશે તે તો એ સમજતો નહોતો. પણ મનુષ્યનું લોહી એના અંતઃકરણ ઉપર બહુ ભારે થઇને પડ્યું હતું. એટલું એનાથી ખરાબર સમજી શકાતું હતું.

મંગળ : “દેખ, પુંજઆ ! વરને પરમેશ્વર પૂછે તો વરએ કહેવા જોઈએ કે, મહારાજ ! મ્હને ભૂખ લાગી હતી તેથી ઘેટાંને ફાડ્યું. આપને મ્હને એવો શું કામ બનાયો કે મહારાથી ઘાસ ખવાય નહીં ? જો હું ઘેટાંને ના મારું તો શું ખાઉં ? ભૂખે મરું ? અને પુંજઆ ! કબી પરમેશ્વર ત્હને પૂછે કે વેપારીને શું કામ માર્યો તો તું બી કહેજે કે આપે મ્હને ભિખારી શું કામ બનાયો ? જો ત્હમે મ્હને ચૈસો આપ્યા હોત તો હું એને ના મારત ! તું ખરાબર બોલજે. બીજા લોક બધા પરણે ને મ્હારે બેઠા બેઠા જોયા કરવું ? બીજા લોક

વિવાહ કરે, શાદી કરે, એનખાજી ઉડાવે ને હું ગરીબ એટલે મ્હારા કાંઈ પોતાની બેટી પરણાવે નહીં, તે મ્હારી શું ગનેગારી ? મ્હારી બી પરણવાનો, ઘર માંડવાનો વિચાર થયો. હવે, પરણવા માં પૈસા જોઈએ. તે માટે શેઠીઆને માર્યો એમ કહેજો. ત્હમે મ્હને એવું શું કામ બનાયો ? મ્હારે ત્હમને નાખુશી થાય એવું કામ કરે પડ્યું ? ત્હમે જ્યારે મ્હને બનાયો ત્યારે ત્હમે તો જાણતા હશે કેની કે હું જોડું કામ કરીશ જ ? તો આપે મ્હને બનાયો ના હો તો સારું થાત ! પુંજીઆ, સમજવામાં આવે છે ? પરમેશ્વર આગ સાફ સાફ બાત કહેના.”

પુંજીઓ બિચારો શો જવાબ દેવો તે સમજી શક્યો નહી. એ એમ લાગ્યું કે, મંગળ ખરું કહે છે. વળી એને લાગ્યું કે મંગળ બો બોલે છે. પુંજીઆએ પૂછ્યું : “આ દુનિયા કાણે બનાવી ?”

મંગળ : “દુનિયા ! ઇસમેં બનાવેકા હૈ કયા ? એ તો હૈ ચલ આતી હૈ. અરે પુંજીઆ ! તું શું એમ માને છે કે જો લોક પરમેશ્વર છે, છે, એમ કહે છે તે ખરી શ્રદ્ધાસે એ બાત માને છે કબી નહી, દોસ્ત ! કબી નહી, સખ જોડાવાડા હૈ. સખ દુનિયા જુઠી હૈ !

પુંજીઓ : “ત્યારે સારાં બોટાં કર્મનું ફળ પણ કંઈ નહી, એ ત્હમારું કહેવું છે, લૈયાજી ?”

મંગળ : “અલખત નહીં. કાણુ કિસકા ફળ દેવે ? તુમ ચલી ગય પીછે ભોગવવા વેડવાનો શું રહ્યો ?”

પુંજીઆને શું કહેવું તેની સમજણ પડી નહીં, પણ એ અંતઃકરણને લાગ્યું કે મંગળનું કહેવું કાંઈ બધું ખરાબર નથી. તે છતાં એણે અગાડી વાત કરવી રહેવા દીધી. એને એટલું તો લાગ્યું કે મંગળ કહે છે એમ જ હોય તો બહુ સારું.

મંગળ : “તુમ, સખ લોક સારાં બોટાં કર્મની ખટપટમેં પડે છો ને નાહક બિહો છો, પણ સારું શું ને જોડું શું એનો જ બી વિચાર કરો છો ?”

આ વાત પછી થોડીવારમાં મંગલ પેલા ગોરને ફરી બોલાવ્યો અને નાળીએર તથા રૂપિયો આપીને હરીભાઈ પાસે એને માગું કરવા મોકલ્યો. મંગળના શીખવ્યા પ્રમાણે ગોર મહારાજે, હરીભાઈ આગળ પુંછઆની આ સ્થિતિ આગત બહુ રસથી વાત કહી. ગોરનું નામ જોષી તુળજશંકર હતું. એમણે હરીભાઈને કહ્યું કે, “હરીભાઈ આપા ! હવે પુંજભાઈ જુદા માણસ છે. આપને ઘેર શોભે એવા ચર્મને એ આવી શકશે. પરમેશ્વરે એમને સાચા કરી છે, અને આજ-કાલ એમની પાસે ૫૦૦) રૂપિયાનો જીવ થયો છે. નરસીંહ મહેતાની લાજ જે શ્રીકૃષ્ણે રાખી, તે જ અમારા પુંજભાઈની પણ લાજ રાખવાના છે.”

હરિભાઈના માન્યામાં કાંઈ વાત આવી નહીં, તેથી એમણે પુંછઆને જાતે જ તેડવા મોકલ્યો.

પુંછઆ આવ્યો કે તરત જ હરિભાઈએ એનો ઉધડો લીધો.

“અલ્યા કોનું ઘર ધાણું ? પૈસા લાવ્યો ક્યાંથી ? કોઈનું આતર પાડ્યું કે ખૂન કર્યું ? ત્હારી તાકાત તો હું બરાબર જાણું છું.”

પુંછઆ ગભરાયો ને ઓશિયાળો થઈ ગયા જેવો દેખાયો. એટલામાં હરીભાઈએ ચક્ષાવ્યા કર્યું : “અલ્યા, આ લક્ષણે મ્હારો જમાઈ નહીં થવાય ! ખેલાં તો મ્હને પોલીસને ખબર આપવા દે કે તું આ બધું ક્યાંથી લાવ્યો તેની તપાસ કરે.”

જોષીએ કહ્યું : “હરીભાઈ ! એમ શું બોલો છો, રાજા ? પુંજભાઈ ગરીબ છે, પણ આપ કહો છો એવા કાઈ પાપમાં તો સમજતા નથી. આપ એમના જેવા નિષ્કલંક ને શુદ્ધ આત્મા ઉપર દોષારોપણ કરીને નાહક દોષમાં પડો છો. એમની બધી હકીકત હું જાણું છું. આપ નહીં જાણતા હો, પણ આ જગતમાં કંઈ કંઈ સારા માણસો પડ્યા છે તે કોઈનું કામ અડચું નથી રહેવા દેતા. મહુરત્ના વસુંધરા !”

“કાઈ લોભીઆએ એને વ્યાજની લાલચથી પૈસા ધીર્વા હશે તો વ્યાજની સાથે મૂકીનું ચે પાણી થઈ જશે.” હરીભાઈએ કહ્યું.

“ના જી” મહારાજે જવાબ આપ્યો: “આપણા જ ગામમાં એક સદગૃહસ્થ, પુંજભાઈ સાથે ભાગથી મોટા પાયા પર ખેતી કરવાના છે. એમણે અમદાવાદની સીમમાં જમીન રાખી છે. લામમાં પુંજભાઈને હાલ જરૂર છે એમ જાણી એમણે અગાઉથી રૂ. ૫૦૦ સુધી મદદ કરવાનું કહ્યું છે. એ રૂપિયા ધીમે ધીમે પુંજભાઈ કમાશે એમ વાળશે. પરમેશ્વર કરશે તો આ કારતક મહિનામાં એ રૂપિયા વસુલ થઈ જશે.”

“એમ વાત કંઈ મનાય એવી નથી. પણ જોષી મહારાજ ! તમારા વચન પર ફક્ત હું વિશ્વાસ રાખું તો. બાકી, મહેં તો પુંજ-આને ફગવેલો છે ને તેનામાં કેટલું પાણી છે તે હું જાણું છું. તમને કહે! જો એ આશામીનું નામ શું ?”

“આપણા મહાદેવમાં રહે છે તે લૈયાજી મંગળપ્રસાદ. હરીભાઈ બાપા ! હમા કરજો. આપના જેવા તાલેવાન લોકો કરતાં અમારા જેવા ગરીબ લોકો, એક બીજાની સાથે વધારે ઊભા રહીએ છીએ. લૈયો ઘણો પરાપકારી છે ને એમાં એને નુકશાને શું છે ? ખેતીમાં પુંજએ એને ખરેખર કામતો છે.”

“હશે, મહારે શી પંચાત ? પુંજએ ટેકાણે આવ્યો હોય તો હું ખુશી છું. મહેં વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે બન્યું લાગે છે. પણ મહેં વિચાર કરવા માટે, એ ચાર દિવસ આપો.” હરીભાઈએ કહ્યું.

જોષી ને પુંજએ ત્યાંથી ઉઠ્યા ને નમસ્કાર કરીને ગયા.

એમના ગયા પછી હરીભાઈએ વિચાર કર્યો કે, ‘ચંચળની શી મરજ છે તે જાણવું જોઈએ. તે વાતને આટલો બધો વખત થયો ત્યાર પછી એણે કંઈ વિચાર ફેરવ્યા છે કે એવાને એવા છે ?’ જસ

ઘરની ખહાર એ ચાર આંટા મારીને એ પાછો ઘરમાં ગયો, ને ચંચળને ખૂમ મારી. ચંચળે અત્યાર સુધીમાં જે જે બન્યું હતું, તે તથા જોષી ને પુંજઆ સાથે જે જે વાત થઈ હતી તે બધી સાંભળી હતી.

હરીભાઈએ કહ્યું: “ચંચળ ! પુંજઆ ઉપર ત્હને વિશ્વાસ આવે છે ? ત્હારો વિવાહ એની સાથે કરવો છે ?”

ચંચળે નીચું જોઈને ધડકતે હૃદયે કહ્યું: “હા.”

ડોસાએ તેને તરત કહાડી મૂકી. પછી આઠ દસ દિવસ ખૂબ વિચાર કરી ડોસાએ છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે, ચંચળને પુંજઆ સાથે પરણાવવી.

[૬]

આખા નરોડા ગામને અને પાટીદારોની આખી ન્યાતને નવાઈનો બનાવ બની ગયો. પુંજઆનાં લગ્ન ચંચળ સાથે પૂર્ણ ધામ ધૂમથી થઈ ગયાં. હરીભાઈના કહેવાથી “પુંજભાઈ” એ, હવે અમદાવાદમાં દાણાપીઠમાં દાણાની મોટી વખાર ખોલી ને આખા નરોડા ગામનું ને આસપાસનાં ખેતરોનું અનાજ એ વખારમાં આવવા માંડ્યું. મંગળે અમદાવાદની સીમવાળી જમીન સારો ફાયદો મળવાથી વેચી દીધી. પુંજઆ તથા ચંચળ મંગળ લેયાનાં જન્મને માટે એાશીંગણુ બન્યાં. પુંજઆને હવે લોકો “પુંજભાઈ” કહેવા લાગ્યા ને ચંચળ પણ બહુ મહેનતે “ત્હમે” કહીને ખોલાવતી થઈ.

દાણાપીઠની પાછળ નવાવાસમાં એક ન્હાનું પણ સોઈબંધ ઘર એમણે ભાડે રાખ્યું ને કરકસરથી ને બહુ વિવેકથી ચંચળે ઘર સંસાર શરૂ કર્યો. એક વર્ષમાં તો સારી આવક થઈ ને વહેપારી લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ‘પુંજભાઈ બહુ ભાગ્યશાળી છે.’ દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા ને પુંજભાઈની મિલકત વધવા લાગી. એટલી

ઝડપથી પૈસો વધ્યો તેમાં કાંઈ પુંજભાઈની ખાસ હોશિયારી કે અગમબુદ્ધિ જેવું જણાતું નહીં, તેથી દાણાના બહેપારીઓ એમજ કહેતા કે, ‘પરમેશ્વરની એના ઉપર મહેરબાની છે; બીજું કંઈ નથી.’ નામુંઠામું લખવા એક ગુમાસ્તો રાખીને થોડો વખત ચલાવ્યું, પણ ધીમે ધીમે વધારે શરત રાખ્યા વગર નુકશાન થાય એમ ખાત્રી થવાથી પુંજભાઈ જાતે વધારે ધ્યાન રાખવા લાગ્યા. અનુભવથી ભાવતાલ ગણતાં આવડ્યા ને જાતે ભણેલા નહીં તેથી બહુ હરકત પડવાથી ધીમે ધીમે નામું શીખ્યા. એમ કરતાં કરતાં કાગળો લખવા માંડ્યા ને લખવાવાંચવાના મહાવરાથી કડકડાટ વાંચતાં આવડી ગયું. ચંચળે હરીભાઈને ત્યાં છાપાં, પુસ્તકો વાંચેલાં તેથી અહીં બહુ અણુગમે થતો. થોડા વખત પછી એમણે પણ ‘હિતેન્દ્રુ’ “ મુંખાઈ સમાચાર ” તથા “ બુદ્ધિ પ્રકાશ ” મંગાવવા માંડ્યાં ને નવરાશ લઈ પુંજભાઈ પણ એ પત્રો વાંચતા. આખા દાણાપીઠમાં દેશપરદેશની ખબરો તથા જાણવાજોગ પરચુરણ નવાજીનીઓની ખરી ખબર પુંજભાઈને ત્યાં પડવા લાગી. ન્યુસપેપર વાંચવાથી પુંજભાઈ ધીમે ધીમે બહુ હોશિયાર થવા અને ઘર, બજાર કે ગામ સિવાય આખા દેશના સુખદુઃખની માહિતી એમને મળવા લાગી. એમની દ્રષ્ટિમર્યાદા બહુ વિશાળ થઈ ને બીજા લોકોના કરતાં એમનું જ્ઞાન પણ ધીમે ધીમે વિકાસ પામવા લાગ્યું.

ચંચળની સામાન્ય, પણ હરીભાઈના હાથથી અપાયેલી કળવણી ફીક ફળ આપનારી નીવડી. બન્ને વરવહુ વ્રણીવાર ઘરખટલા સિવાયની કેટલીક ઉચ્ચ પ્રકારની વાતોમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. શ્રીમદ્ ભાગવત, ભગવદ્ ગીતા એવાં પુસ્તકો ચંચળ રાતના વાંચતી; ને પુંજભાઈ રસથી સાંભળતા અને સારા સારા લોકોની એમને ત્યાં બેઠક થઈ; ને પુંજભાઈ પણ લેવડદેવડમાં પ્રથમથીજ ચોખ્ખાઈ રાખીને કામ લેતા રહ્યા, તેથી પ્રમાણિકપણે

ચાલવાની એમને ટેવજ પડી ગઇ. સાચ ને પ્રમાણિકપણને લીધે એમની શાખ બંધાતી ગઈ ને વેપારમાં એ બહુ લાભદાયક નીવડી.

ખીજે વરસે ચંચળને સીમંત આવ્યું. હરીભાઈ તો પોતાની ચંચળને સારો દહાડો જોઈને ગાંડાધેલો થઈ ગયો. એણે લમ માફક આ વખતે પણ પુષ્કળ ખર્ચ કર્યું.

ચંચળને છોકરો આવ્યો ને હરીભાઈ રાહ રાહ થઈ ગયો. ચંચળ ને પુંગ્વભાઈ પણ બહુ નસીબદાર ગણાયાં.

પુંગ્વભાઈ તથા ચંચળ બધી વાતે સુખી હતાં પણ કદી કદી પાછલા પાપની વાત સાંભરી આવતી ત્યારે બહુ ઉદાસ થતાં. પુંગ્વભાઈ એક વખત પોતાના પુત્રને ઘોડીઆમાં હસતો જોઈ વિચારવા લાગ્યો: “પ્રભુ ! આ નિર્દોષ બાળક તો બિચારો મહારા પાપને લીધે દુઃખી નહીં થાય ? અથવા પરમેશ્વર મહારા પાપની સજા આ છોકરા પાસે તો મને નહીં કરાવે ?” મંગળ લેવાના નાસ્તિક પણ ગમી જાય એવા શબ્દોની અસર હવે એના હૃદયપર રહી નહોતી. બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતાએ, એના મન પર વધારે અસર કરી હતી. એના અંતરમાંથી એક અવાજ એના કાનમાં કંઈ કહેતો હોય એમ લાગ્યું કે “ધર્મર હાજરાહજૂર છે, ને એ તહને સજા કર્યા વગર રહેવાનો નથી.”

પુંગ્વભાઈ આ બનાવ બની ગયો તે જ રાત્રે ચંચળને કહેવા લાગ્યો કે, “તહમે મહારા પાપને માટે પરમેશ્વરના દરરોજ ભક્તિ કરવાનું કહેતાં તે કેમ વિસારી દીધું છે ?”

ચંચળે કહ્યું: “ખરી વાત છે. આપણે કાલથી રોજ રામના નામની બજ્જે માળાઓ ફેરવીશું. પુનમે પુનમે કાકાર જઈશું. આ શ્રાવણ માસ, રોજ નદીએ ન્હાવા જઈશું ને અગીયારશે અગીયારશે અપવાસ કરીશું. ને એ રીતે તહમારું પાપ ધોઈશું.”

“ ઠીક ” પુંજભાઈએ કહ્યું, “ આજ મહારો જીવ ઘણો બળે છે. શ્રાવણ માસને છેલ્લે સોમવારે બ્રહ્મભોજન પણ કરાવીશું. ”

તે દિવસે એટલા સંકલ્પો કર્યા તેથી જરા બન્ને જણને શાન્તિ વળી. બીજા દિવસથી માળાઓ ફેરવવા માંડી, પણ અગીયારસ પુનમ ચાલી ગઈ, શ્રાવણ માસની હજી વાર હતી. તેથી બીજી બધી બાધાઓ એમ ને એમ રહી.

બીજી અગીયારશે નદીએ ના જવાયું, પણ બન્ને જણે ફરાળ કર્યો. પુનમે ચંચળ ડાકાર જઈ આવી, પુંજભાઈ કામમાં રોકાઈ ગયા. શ્રાવણ માસમાં પુંજભાઈને નરોડે જવું પડ્યું તેથી બ્રહ્મભોજન રહ્યું. “ પેહોર કરીશું ” એમ હરાવ્યું. બીજે વર્ષે બીજું કંઈ નડ્યું. એમ વર્ષો પર વર્ષો ગયાં, પણ વધારે બાધાઓ કે વ્રતો પળાયાં નહીં.

એમ કરતાં કરતાં એમના લગ્નને દશ વર્ષ થયાં ! હરીભાઈ એ દરમ્યાન દેવલોક પામ્યો. એમનાં ઘરબાર, જમીન, જાગીર, પૈસો-ટકા બધો પુંજભાઈને હાથ આવ્યો. હવે એમણે અમદાવાદમાં માંડવીની પોળમાં એક હવેલી બંધાવી.

હવે લોકો એમને ‘પુંજભાઈ શેઠ’ કહેતા હતા. દિવસે દિવસે એમની દોલત વધતી જતી હતી. દાણાના વેપાર ઉપરાંત શરાણીનો ધંધો પણ પુંજભાઈ ચલાવતા. ઘણા લોકો એમની દુકાને જીજ્ઞાસાએ આજીજી કરીને પૈસા મૂકી જતા. પુંજભાઈ પોતાના પૈસાનું પુષ્કળ બચાવ ઉપજાવતો : ને પૈસો પૈસાને વધારતો જતો હતો. પુંજભાઈ પ્રસંગ આવ્યે નાતમાં જમણુવાર કરતો. જતાઆવતા સાહેબ લોકોના માનમાં બહુ ખર્ચ કરીને પાર્ટીઓ આપતો ને એ રીતે અમદાવાદ શહેરના નામાંકિત શેઠીઆઓની હારમાં એ આવી પહોંચ્યો. શહેરમાં વારંવાર થતી ટીપોમાં એ સારી રકમો ભરતો ને ગરીબગરબાં, એને ઘેરથી ખાલી હાથે જતાં નહીં.

એમ કરતાં કરતાં પુંજભાઈનાં લગ્નને ૨૫ વર્ષ થયાં. કંઈ

કામ પ્રસંગે એમને મુંબાઈ જવાનું થયું. પોતાની પેઢીની એક શાખા મુંબાઈ કાઢવાનું નક્કી કરી ઘેર આવ્યા કે તરત ચંચળ એકાએક કાલેરાથી મરી ગઈ.

ચંચળના મૃત્યુથી પુંજભાઈ બહુ જ શોકમાં પડ્યો. ધન, દેલત, ઇજ્જત, આખર, માણસાઈ, હોશિયારી જે જે હાલ પુંજભાઈમાં આવ્યું તે બધા પ્રતાપ ચંચળના હતા. છેક કીચડમાંથી સાતમે આકાશે ચંચળે એને ચ્હડાવી દીધો હતો. પુંજભાઈ બિચારો ખૂરેખૂરે સમજતો હતો કે ઢોરની દશામાંથી “પુંજભાઈ શેક” તે ચંચળને લીધે બન્યો હતો. વધારે દુઃખી તો એના મરણથી એ એટલા માટે થયો કે ચંચળના મનની વાતો મનમાં રહી ગઈ હતી. એને ગોકુળ, મથુરા, કાશી, પ્રયાગ વિગેરે ધામેની જત્રા કરવી હતી. અત્યાર સુધી પૈસો મેળવવામાં એને કાંઈ જાતની મુશ્કેલી પડી નહોતી, ને સર્વ કાંઈ જાણે છે કે, સુખમાં પડેલો માણસ કદી પરમેશ્વરને યાદ કરી શકતો નથી. એમની સમજણ પ્રમાણેના, પણ આગળ કરેલા કેટલાએ પુણ્યના સંકલ્પો પૈસાની ગરમીને લીધે એ બેમાંથી કાંઈએ પાર પાડ્યા નહોતા. ધીમે ધીમે એનાં પાપ વિસારે પડ્યાં હતાં. કદી સાંભરી આવે તો પોતાના સુખદુઃખની ભાગિયણ ચંચળ પાસે, એ હૃદય ખાલી કરતો; ને ચંચળ પણ ભોળે ભાવે પોતાના પતિની ચિંતા કંઈ કંઈ યુક્તિઓથી દૂર કરતી હતી. હવે ચંચળ આ અસાર સંસાર છોડીને ગઈ ને પુંજભાઈને પોતાના ગુપ્ત દુઃખની વરાળ કાઢવા કાંઈ પણ કેકાણું રહ્યું નહીં. પાપનો ભાર હવે પાછો અસહ્ય થતો ગયો ને ગાડીઘોડા તથા ખાનપાનનાં અનેક સુખો છતાં એની અંતર વેદના કાંઈ પ્રકારે શાન્ત થઈ શકી નહીં. ઘણા સંતસાધુઓની પાસે એ વખતોવખત જઈ મહાત્માઓનાં વચનામૃતો સાંભળી આવતો, કથાવાર્તાઓમાં જતો, પણ કશાથી એના હૃદય હૃદયને શાન્તિ થઈ નહીં. ચંચળના ગયા પછી જેમ જેમ

વખત જતો ગયો તેમ તેમ એનો હૃદયભાર વધારે ને વધારે વધતો જતો હોય એમ એને લાગ્યું.

એટલામાં એને ખબર પડી કે, નીલકંઠ મહાદેવમાં એક મ્હોટા મહાત્મા જેવા સાધુ પધાર્યા છે ને અખાડામાં ઉતર્યા છે.

પુઝાભાઈ એક દિવસ નીલકંઠ મહાદેવ ગયો ને મહાંતને એકાંતમાં મળીને ખૂનની વાત મોઢમ કરી ગયો. મહારાજને કહ્યું: “બાપુજી ! મહારા એક ખાસ મિત્રથી એવું કામ બહુ વર્ષ ઉપર થઈ ગયું છે, પણ બિચારો તે દિવસથી પસ્તાય છે. મહાંતે પરમેશ્વરે બે પૈસા આપ્યા છે ત્યારે મહેં ધાર્યું કે આપ કાંઈ રસ્તો બતાવો ને મહારાથી કંઈ મદદ થાય તો એનું દુઃખ હું દૂર કરવા વિચાર કરું છું. આપ તો જ્ઞાની પુરુષ છો. અમારા જેવા સંસારના કીડા ઉપર દયા કરવી વંટે છે.”

મહાંતે કહ્યું: “દેખ બચ્ચા ! ઉસકા કોઈ યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મનુસ્મૃતિ મેં દિખાયા હોગા ! લેકીન અમારા બાત ઔર હૈ ! યે કલીકાલમેં સંત સાધુ લોકકી સેવા બહોત કમ હો ગઇ હૈ. ઔર ઈશ્વરને જગ્ગ તુમકો પૈસા દીયા હે તબ એક કામ કર. અબી યે અખાડેમેં પાંચસો મૂર્તિ પડી હે. યે સબકો પ્રથમ તો દુધપાક ઔર કાલી રોટી ખીલા દે. શીર સંકલ્પ કર કે યેહિ અહમદાબાદમેં સાધુ લોકકે લીયે એક અચ્છા સદાવ્રત ચલાના ઔર એક ધર્મશાળા બાંધના. ધર્મશાલામેં એક બાળુ પર શિવાલય રખના ઔર દુસરી બાળુ પર ગૃહસ્થી લોકકા મુસાફરખાના રખના. પહેલેકા બખત અચ્છા થા. વો બખતમેં સાધુ પર ગૃહસ્થીઓ બહોત બહોત પ્રેમ રખતે થે. ઔર સારે હિંદુસ્થાન ભરમેં ધનિકોને કેસે કેસે અન્નછત્ર ઔર સરાઈ બનાઈ હે ? અબી તો કોઈ લોક પુણ્યકી યે બાતમેં સમજતે નહીં. ચાતુર વરણુને અપને વર્ણુશ્રિમ ધરમકા છોડ દીયા હે ! બ્યાન ધારણુ કોઈ કરતા નહીં. ચોટી રખતે નહીં. ઈસાઈ લોકકી માફક સબ બાલ

કઢાતા હું ઓર બાબરી રખતે હું ! વિપજુ, મહેશ્વરકી ભક્તિ છાંડકે નાસ્તિક હો ગયે હું, અમ્હારે ધલાહીબાદમેં એક બડા ગૃહસ્થી, ઇંચિજી પઢા હો. વો કમબખ્ત ગોટપીટમેં એસા કહેતા કે, કિ તુમ સાધુ લોક, ઓર બાવા લોક, દેશકે દારિદ્ર્યમેં વૃદ્ધિ કરતે હો. તુમકા ખીલાનેમેં પુણ્ય નહી. લેકીન પાપ હૈ ! વો સુવર કો કોઈ ઉલ્લુને એસા કહા કી એ સારા દેશમેં બાવન લાખ સાધુ લોક હૈ વો સખ ગૃહસ્થી લોક પર બોળ સમાન પડે હું ! ઓર દેશકી આર્થિક સંપત્તિ નાશ કરતે હું. એસા બોત બોત બાત કહેતા થા ! લેકીન ઉસ્કુ મેં અખાઉકી બહાર નિકાલ ડાલા ! કયા બખત આયા હો ! વિનાશકાલ આતા હૈ જખ એસી બુદ્ધિ હોતી હો ! ”

પુંજભાઈ બોલ્યા : “ મહારાજ, સાધુઓને બોળન દેવાથી એનું પાપ તો ધોવાશે ને ? અને પછીથી એને જખ તો વળશે ને ? ”

“ હાં જરૂર. સંતસમાગમકા બડા પુણ્ય લિખા હો. સખ સાધુ લોકકા પરસાદ દેના. પીછે એક એક વસ્ત્ર પહેરાના; ઓર તુમકા જે મીલે એ! દઈના દેના. યે સોમવારકા યોગ અચ્છા હો ! જે હો સકે સોમવાર જ રખના. સોમવાર મહાદેવજીકા વાર હૈ. ”

પુંજભાઈ મહારાજને પગે લાગીને ઘેર આવ્યો. રસ્તામાં વિચાર કર્યો કે, “ ૫૦૦ કે ૬૦૦ રૂપીયા ખર્ચ થશે, પણ ભલા એ બ્રહ્માને આપણે ઘેર કંઈ કંઈના સાધુ પધારશે. ” સાંજના ઘેર જઈને પોતાના ઓળખીતા પાળખીતામાં વાત કરી ત્યારે લગભગ બધાને એ વિચાર પ્રસંદ આવ્યો, એટલે સોમવારે બેઠા અખાડાના બાવાઓને જમાડવાનું ઠર્યું. જમણુ ઉત્તમ પ્રકારનું થયું; મલમલનું એક એક ઘોતીયું ને આઠ આઠ આના દક્ષિણામાં આપ્યા. એ સાથે પચાસેક બ્રાહ્મણો પણ જમાડ્યા ને લોકોમાં એમની વાહ વાહ થઈ.

ક્યાં ક્યાંની સ્ત્રીઓ સાધુઓનાં દર્શન કરવા આવી હતી, તેમાં વિધવાઓ વિશેષ હતી. મહંતે પુંજભાઈને શિવાલય તથા ધર્મશાળા

અધાવવાનો સંકલ્પ કરાવ્યો, ને પુંજભાષ્યે એને માટે થોડા વખત પછી જમાલપુર દરવાજા બહાર, નદી કીનારે, જમીન લીધી.

*

*

*

ત્યાં ધર્મશાળા ને શિવાલય પણ તૈયાર થયાં. એ ધર્મશાળાનું નામ “ચંચળની ધર્મશાળા” એવું રાખ્યું ને મહાદેવનું નામ “હરીભાઈના મહાદેવ” રાખ્યું. મહાદેવ પાસે ન્હાનો સરખો બગીચો બનાવ્યો ને આરે માસ ત્યાં પરબ એસાડી. પક્ષીઓ તથા ખીસકોલીઓને માટે એક સુંદર પરબડી બનાવી ને એ બધી ગોઠવણ બહુ સારી થઈ ગઈ. એ બધું તૈયાર થતા મુઘી મહંત ત્યાં હોત તો સારું, પણ એ તો મહાદેવમાંથી ઉપડી ગયા હતા. એટલે ધર્મશાળાનું ખાત-મુહૂર્ત તથા મહાદેવજીની પ્રતિષ્ઠા વૈદિક પાઠશાળાના અધ્યાપક શ્રીમાન બળદેવજી અગ્નિહોત્રી તથા લાઉ શુક્લ તથા ત્ર્યંબકદેવ અને વિષ્ણુ શંકર જેવી વિગેરે વિદ્વાન પવિત્ર ભૂદેવોની પ્રેરણા અનુસાર કરવામાં આવી હતી. પુંજભાષની શ્રદ્ધા, આસ્તિકતા તથા ગૌબ્રાહ્મણ પર ભક્તિ જોઈને આ ઋષિમંડળી પણ બહુ ખુશ થઈ ગઈ હતી. ને પુંજભાષની યોગરહમ સ્તુતિ થતી હતી.

[૭]

આ બનાવો બન્યા પછી પુંજભાષનું મન કંઈકે શાન્ત રહ્યું અને એમણે ફરી વાર લગ્ન કર્યું. એમની બીજી વારની સ્ત્રીને મોસા-ગમાં કાઈ નહોતું. એની મોસાળની જમીન નરોડાના જ તળાવ ઉપર હતી. જે જગ્યાએ પુંજભાષએ ખૂનો કર્યો હતાં તે જગ્યા, એ ખેતરો પરથી સામી જણાતી હતી. આ ખેતરોના માલીક પુંજભાષ થયા હતા, એમના સસરા ભુલાભાષ એમને ઘેર જતા આવતા હતા. તેમણે પુંજભાષને મીલ કહાડવાનું કહ્યું તે ઉપરથી બે વર્ષમાં પુંજભાષએ એક મીલ ઉઠાવી.

હવે પુંજભાઈની મ્હોટાઈનો પાર નહોતો. અમદાવાદ મ્યુનિ-
સિપાલીટીના એ મેયર નિમાયા, ત્યાંથી મુંબાઈ સરકારની ધારા-
સભામાં સરકાર તરફથી એમની નીમણુંક થઈ ને એ ત્રણ વર્ષમાં,
રાવ બહાદુર તથા સી. આઈ. ઈ.ના ખિતાબો પણ મળ્યા.

નસીબ ! ત્હારી બલીહારી છે ! એક વખત જોઈતા કુંભારને ત્યાં
ગધેડાં હાંકનાર પુંજઓ, દાણાના વહેપારીમાંથી શરાફ, તેમાંથી મીલનો
માલીક શેક, ને હમણાં એનું નામ ઓનરેબલ, રા. બા. શેક
પુંજભાઈ મોતીભાઈ સી. આઈ. ઈ. થયું છે. ગાડી ઘોડા, ને નોકર
ચાકરની ખોટ નથી, પૈસો, કીર્તિ, રાજદરબારે માન અને લોકમાં
પણ સારી પ્રતિષ્ઠા; જે જે ઉત્તમ વસ્તુઓને માટે મનુષ્યો તલપાપડ
થઈ રહે છે, એ બધી ચીજો, પુંજભાઈને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ હતી.

માંડવીની પોળમાં હવેલી ઉપરાંત, કાંપને રસ્તે હવે એમણે
એક બંગલો પણ કરાવ્યો છે. એનું ફરનીયર ઉત્તમ પ્રકારનું છે.
બંગલાને ઉપર ચઢવાનો મ્હોટા પથ્થરનો ગોળ દાદર છે, દાદર પર
ચઢતાં ચીનાઈ માટીનાં સુંદર કુંડામાં ફૂલોના છોડ શોભી રહ્યા છે.
દીવાનખાનામાં ગાલીચા, કાચ, ટેબલ, ખુરશી તથા મ્હોટા બિલોરી
કાચના તકતા છે. દેશપરદેશના મહેમાનો ઠાકોરો, દરબારો, જેને
જોઈએ તેને માટે પુંજભાઈનો બંગલો ઉતરવા મળે છે. સાહેબ
લોકોની પાર્ટીઓ, મીજલસ, બોલ વિગેરે ઘણી તરેહના મેળાવડામાં
પુંજભાઈને બંગલે ઘણું ખર્ચ થાય છે.

પુંજભાઈ કે એમના ઘરનાં, ખાસ કામ વગર નરોડે જતાં
નહીં. છતાં જમીન જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા હરીભાઈને ઘેર વર્ષમાં
એક બે વાર જવાની જરૂર પડતી. હમણાં પુંજભાઈ કેટલાક
વખતથી આખા કુટુંબ સાથે નરોડે જવા વિચાર કરે છે. કેટલાક
વખતથી પુંજભાઈને બરાબર ઉંઘ આવતી નહીં ને દાકતરે સલાહ
આપી કે, “ બહુ કામને લીધે મગજ પર બોજો વધી જવાથી ઉંઘ

હિડી ગઈ છે, માટે આઠેક દિવસ આરામ લ્યો. ” પુંજભાઈએ, એ પ્રસંગે સંપૂર્ણ શાન્તિ માટે નરોડે જ જવાનું નક્કી કર્યું. આ વખતે જોડરાઈયાં બધાં સાથે હતાં. સાંજનો વખત હતો, ગાડામાં બધાં જતાં હતાં, ગાડું તળાવ ઉપર આવી પહોંચ્યું. ગરનાળુ જોઈને પુંજભાઈની મ્હોટી દીકરી નર્મદા બોલી ઉઠી કે: “ આ તરફનો રસ્તો તો જુઓ ? બળદીઆ ભડકે તો આ તળાવમાં પડ્યા વગર રહે ? આટલી વાડ છે તો સાફ છે. ”

“ખરું” એની નવી મા જડાવ બોલી: “ આ ગરનાળા સાથે વાડ લગોલગ કરી છે, એટલે હરકત નથી. નહીં તો રાતવરાત અંધારામાં કાઈ બચાફ તળાવમાં પડે એવું છે. ”

ગાડીતે આ વાત સાંભળી, એટલે એ બોલ્યો: “ હા, બેન, આ ખરું કહે છે. એક વખત પ્રાંતિજનો એક દોશી વાણીઓ બચારે અમદાવાદથી માલ લઈને રાત્રે અહીં ધર્મશાળામાં રહ્યો તે પાછલી રાતનો અહીંથી નીકળ્યો, પણ ભોગજોગે અહીં એના બળદ કંઈ ભડક્યા કે શું થયું તે એનું ગાડું ઊંધું પડ્યું. ને એ, એનો ગાડીત, બળદીઆ, એનો સરસામાન, ને કેટકેટલી કીમતી ચીજો, તળાવમાં પડી ગઈ! વાણું વાતાં લોકામાં બહુ ત્રાસ થઈ ગયો ને એ બચારાઓની લાશો કહાડી તે દહાડેથી સરકારે આ ગરનાળું કરાવ્યું. પણ એ વાતને આજકાલ કરતાં ૨૫-૩૦ વરસ થયાં હશે. હું પોતે તે દહાડે દશેક વર્ષનો હતો, ને નાગો ફરતો. ”

પુંજભાઈને પાછું બધું આંખ પાસે તરી આવ્યું. તે કાંઈ બોલવા જતો હતો, પણ તેનાથી બોલી શકાયું નહીં.

બીજે દિવસે જડાવ ને નર્મદા મહાદેવ વિગેરેનાં દર્શન કરવા ગયાં. પુંજભાઈ એકલો ઘેર રહ્યો. રાતની વાતથી તથા એ જગ્યા ફરી નજરે પડવાથી એનું મન પાછું ગભરાયું હતું. ઉદ્વેગમાં ને ગભરામણમાં એ હરીભાઈવાળા ઘરમાં આમ તેમ ફરતો હતો. કબાટ

પર નજર જતાં હાથની લપેલી એક ચોપડી હાથમાં આવી. હરી-
ભાઈના દરકત ઓળખ્યા.

“ એક દિનકા રે ઘડી પળકા; સૈયાંજી !

મુને ડર રે લાગ્યો એક દિનકા;

આરે કાયા કાચી માટીકા મટકા,

કુટંતાં નહીં થાય રણકા,

સૈયાંજી ! મુને ડર રે લાગ્યો એક દિનકા.

આરે કાયા અગર ફરી હાટડી,

મરઘો ચરી જાય જોખનકા,

સૈયાંજી ! મુને ડર રે લાગ્યો એક દિનકા.”

વળી પાનું ફેરવ્યું ને જીવે છે તો બીજું ભજન હતું.

“ તારે માથે મરણનો ભય રે

ઉંધ તને કેમ આવે ? ”

ચોપડી પરની ધૂળ ખંખેરીને પાછી ત્યાંને ત્યાં મૂકીને તે જરા
હીંચકે બેઠો પણ તેના વિચાર બદલાયા નહીં. પાછલા વખતના
બધા દેખાવો એની આંખ પાસે એક પછી એક ખડા થયા. એની
પાછલી સ્થિતિ આગળ, આજની સાલખી તો સ્વપ્ના જેવી લાગવા
માંડી ! હરીભાઈ, ચંચળ, મંગળ, ભૈયો બધાં વારા ફરતી સાંભર્યા.
મહાદેવ, સ્મશાન, તળાવ, બધું મન આગળ ભમવા માંડ્યું. વાણીઆ
ને, અતે ગાડીતને કેમ માર્યા હતા, મંગળે એમનાં શરીર તળાવમાં કેમ
ઉથલાવી પાડ્યાં હતાં, તે તથા પેલી ભયંકર રાત્રીનો દેખાવ એની આગળ
તરી રહ્યો. સ્મશાનમાં ઈશ્વરે કહ્યું હતું કે, “ ચાલીસ વર્ષ પછી સળ
કરીશ. ” તે શબ્દો પાછા યાદ આવ્યા. “ હા ! ૩૪ વર્ષ તો આજ-
કાલ કરતાં એ વાતને થઈ ગયાં : ને હવે રહ્યાં તે ફક્ત ૬ ! એ ૬
વર્ષ તો ચપટીમાં જતાં રહેશે ને “ સૈયાંજી ! મુને ડર રે લાગ્યો એક
દિનકા ! ” એ દિન આવી પહોંચશે. ઓ પ્રભુ !.....”

પણ વળી એ પોતાના મનને દિલ્લાસો આપવા લાગ્યો, “ ત્યાર પછી તો આપણે કેવાં કેવાં સત્કર્મો કર્યા છે ! ધર્મશાળા આંધી, સદાવ્રત ચલાવ્યું, મહંતના કહેવાથી સાધુસંત જમાડ્યા ને દાન દક્ષિણા વગેરે વગેરે ઘણું કર્યું છે. પુણ્યથી પાપ ઠેલાય છે એ મહંત જેવા સાધુ મહાત્માનું વચન છે. મોટાનું વચન કદી મિથ્યા થાય ? ”

છતાં પુંજભાષનું મન તદ્દન શાન્ત થયું નહીં, હજી એમનું અંતર એમને ડાંખતું હતું. જપ, તપ, સ્નાન, દાન, બ્રહ્મ ભોજન, એમ બહારની હજારો વિધિઓ કરો, છતાં પાપાત્માને પોતાના અંતરની શાન્તિને માટે, જુદીજ તરેહના વિધિ કરવા પડે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી, કરેલાં પાપનો સખ્ત પશ્ચાતાપ થયા વગર હૃદયને કદાપિ શાંતિ વળતી નથી.

મહંતની વચનસિદ્ધિ થઈ નહી. ચંચળે કરેલી અગીઆરસો કે પુનમો ફળી નહીં. પુંજભાષણે કરેલાં દાન ધર્મ નકામાં ગયાં, નિદાન કે એના અંતરમાં હજારો વીંછીઓની વેદના થવા લાગી. એના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. એના હૃદયમાં ફડફડાટ ભરાઈ ગયો. તે હીંચકા પરથી ઉઠીને ખાટલા પર પડ્યો ને આંખો મીંચી દીધી.

થોડીવારે નવી તથા છોકરાં ગામમાં દેવદર્શન કરી ઘેર આવ્યાં. તેમની સાથે વાતચીત કરી ખાવા બેઠો ને ઉપર ઉપરથી પુંજભાષણે મન ફેરવવા ને બીજા વિષયોમાં પરોવવા બહુએ પ્રયત્નો કર્યા, પણ સર્વે નિષ્ફળ ગયા. એનો અંતર્દીપ ફરીથી જાગૃત થયો હતો. હરીભાષની ચોપડીમાંથી વાંચેલું ભૂલવા બહુ એ તજવીજ કરી પણ એ જ વિચાર એના મનમાંથી ખસ્યો નહીં, “ ડર રે લાગ્યો એક દિનકો ” અને “ તહારે માથે મરણનો ભય રે, ઉંઘ તહને કેમ આવે ! ” અને એ લીટીઓ ફરી ફરીને એનું દીલ કેતરી ખાવા લાગી.

જન્મ્યા પછી વળી જરાવાર એ સૂતો, પણ હિંધ આવી નહીં. સાંજના પહેરના એ ત્રણ વાગે ખેડૂત કહેવા આવ્યા કે, બધાં એતરમાં આવો તો પોંખ પાડીએ. પુંજભાઈને આજ ને આજ જવાનું મન નહોતું. પણ અંતર શાન્ત કરવાના વિચારથી એણે હા કહી. ચારેક વાગ્યે બધાં ઘેરથી નીકળ્યાં. જે ગામમાં એનો જન્મ થયો હતો, ઝોળી લઈને ભીખ સાંઝે જે ઘરોમાં એ ફર્યો હતો, એજ ગામ ને એજ ઘરો એની નજરે પડતાં. એના મનમાં એવા એવા વિચાર ઉત્પન્ન થયા કે, એનું વર્ણન જ થઈ ના શકે. લવારની, દરજીની, બધી દુકાનો પહેલાં જ્યાં હતી ત્યાં ને ત્યાં જ હતી. ૩૪ વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ ગયા છતાં, ગામમાં બહુ ફેરફાર થયા નહોતા. એ દુકાનો આગળ જ મંગળે એને શિખામણો દીધી હતી તે યાદ આવી. તળાવ જોતાં એમાં એ કેવો ડૂબવા જતો હતો તે સાંભર્યું, મંગળે અસ્તરીબંધ અંગરખું, કુસુંબલ પાઘડી વિગેરે લઈ આપવા અને ચંચળ જોડે પરણાવી આપવા કેવી વાતો કરી હતી એ બધું જાણે કાલે જ ના બન્યું હોય એટલું એના સ્મરણમાં તાણું થઈ ગયું. મંગળને મરી ગયે પણ ઘણાં વર્ષો થયાં ને વચમાં વચમાં એ બહુ યાદ આવતો ખરો, પણ આજ જેવો આખેહુબ ચિતાર તો પુંજભાઈના મનમાં કદી આવ્યો નહોતો.

“ મંગળે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે હું તાલેવંત માણસ થઈશ એ તો અક્ષરે અક્ષર ખરું પડ્યું છે, પણ એ ચૈસો પેદા કરવાની શરૂઆત ક્યાંથી થઈ છે ? અહીંથી ! આ જ તળાવની પાળ ! પેલું ઝાડ ! વાણીઆની કેડેથી વાંસળી છોડીને જે રૂપીઆ મહાદેવમાં જઈને ગણ્યા એ જ રૂપિઆ, તે મ્હારી પ્રથમ કમાણી ! એ બાપ ? ચૈસા રણવાનો એ ધંધો કેવો ? શું ઘોર કર્મ કર્યું છે ! ” એવા હૃદયવેધક વિચારો અત્યારે એના મનમાં ચાલતા હતા. જે દિવસે એ દુષ્ટ કર્મ એણે કર્યું તે જ દિવસથી એણે ચૈસો કમાવા માંડ્યો.

હતો. તે ધીમે ધીમે વધતાં આજે એને નવેનિધ અને અષ્ટાસિદ્ધ થઈ હતી. નસીબના ખેલ કેવા વિચિત્ર !

પુંજભાઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે : “ મહારી બધી ધનદોલત તથા આખરનો મૂળ પાયો ફેજદારી ગુન્હામાંથી હતો. પકડાયો હોત તો ફાંસી કે દેશનિકાલ સિવાય બીજી સજા નહોતી. ત્યારે હવે મહારે શું કરવું ? ખુલ્લે મને બધું પાપ જાહેર કરી દઉં ? કોની આગળ કરું ? પરમાત્માની આગળ ? પણ પરમેશ્વરે તો એ ગુન્હો ક્યારનો એ માફ કરી દીધો છે. મહાંતે ખાત્રીથી કહ્યું હતું કે, સાધુસંતોને જમાડયાથી અને અનક્ષેત્ર વિગેરે બાંધ્યાથી પરમેશ્વર એવો ગુન્હો માફ કરે છે. મહેં પૂન્યદાન તો ઘણું ચે કર્યો, હજી પરમેશ્વરે મહારા સામું નહીં જોયું હોય ? ને મહને રંકને હજી માફી નહી આપી હોય ? પરમેશ્વર હશે ખરો ? ”

આવા આવા વિચાર પુંજભાઈના મનમાં તે દિવસે આવ્યા કર્યા ને કાંઈ વાતે નિરાંત વળી નહીં. પહેલાંના જેવોજ અજંપો પાછા થયો ને ક્યારે એન પડશે તે જણાયું નહીં. એ શુભ અને અશુભ સંસ્કારોનું યુદ્ધ હતું અને મહાભારતના જેવું ભયંકર હતું !

લગભગ એવી ને એવી જ સ્થિતિમાં પુંજભાઈનું એક અડવાડીઉં, નરોડામાં વીતી ગયું. તુરત એ અમદાવાદ આવ્યા, મીલમાં વખતસર જતા ને કામ ઘણું હતું, પણ શેઠનું કાંઈ બાબતમાં ઝાઝું લક્ષ રહી શકતું નહીં. પાછા કાંઈ સંત સાધુ મળી આવે તો હૃદયની અગન બુઝાય, એ આશાએ જે કાંઈ આવે તેને એવી બાતમી પૂછ્યા કરતા. પંદરેક દિવસ પછી ખબર પડી કે, નડીઆદમાં સંતરામના મંદિરમાં કાંઈ વિદ્વાન સંન્યાસી પધાર્યા છે. એક દિવસ કામનું બહાનું કાઢી એકલા જ નડીઆદ ગયા; સંન્યાસીને એકાન્તમાં મળ્યા. એલા મહાંત આગળ પોતાના ભાઈબંધની વાત હોય તેમ પડે

રાખીને મોઢમ કહ્યું હતું, પણ આ મહારાજ પાસે તો બધી હકીકત ખરેખરી કહીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

સંન્યાસીએ કહ્યું: “ જુઓ શેઠ ! પાપ તો ભારે કર્યું છે, પણ પરમેશ્વર દયાળુ છે ને ગમે તેવું ઘોર પાપ હોય પણ શુદ્ધ અંતઃકરણથી એને માટે પશ્ચાતાપ થાય તો પરમેશ્વર ક્ષમા કર્યા વગર રહેતો નથી. બધાં પાપ કરતાં મનુષ્યમાં અહંકાર એ મોટો ભારે દોષ છે. તુલસીદાસજીએ સત્ય કહ્યું છે કે ‘ પાપ મૂલ અભિમાન ’ માટે અભિમાન દૂર કરી નમ્રતાપૂર્વક પરમેશ્વરની હરહમેશ ક્ષમા માગો ને જરૂર ઇશ્વર સહાય કરશે. ”

પુંજભાઈને આટલાથી સંતોષ થયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે લોકો કહેતા હતા કે, આ સંન્યાસી જ્ઞાની છે તે ખરું જણાય છે.

સંન્યાસી બોલ્યો: “ શેઠ ! તમારા મનમાંથી સંતાપ તદ્દન દૂર થાય એવો રસ્તો હું બતાવું છું. ઇશ્વર જે શિક્ષા કરે તે ધીરજથી ખમજો ને એની અથાગ કરુણા ઉપર શ્રદ્ધા રાખજો. ”

પુંજભાઈ બોલ્યો: “ બાપજી ! ખરું પૂછાવો તો મહત્તે વધારે ચિન્તા એ જ રહે છે. હજી સુધી મહત્તે કરી શિક્ષા થઈ નથી, એટલે ૪૦ વર્ષે મહત્તે સ્મશાનમાં આકાશવાણી થઈ હતી તે પ્રમાણે જરૂર કોઈ મહા ભારે શિક્ષા થવાની જ. અત્યાર સુધી મહારા બધા પાસા સીધા પડ્યા છે. પૈસો ચારે બાજુએથી ભરાતો રહ્યો છે. એક દુઃખ ફક્ત ખરેખર પડ્યું છે; મહારી બાયડીના મોતનું. પણ પરમેશ્વરે ત્યાર પછી પાછી મહેર કરી છે ને આ નવી લાગ્યો છું, તે ગઈ તેના જેવી જ મળી ગઈ છે. હયાંછોકરાંથી ચે ભલા સંતોષ છે ને હાલમાં તો મહારે કોઈ વાતની ઉણપ નથી. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું: “ પરમેશ્વર ત્હને સમજ જ એ રીતે કરે છે. બધી વાતમાં ત્હને કંતેહ અપાવે છે. એજ એની શિક્ષાની સરઆત

મ્હને તો લાગે છે. એ દુષ્ટ કામ પછી તરતમાં ત્હારે માથે કંઈ દુઃખ આવી પડ્યું હોત તો ત્હને એ શિક્ષા જેવું જણાત. આ તો ત્હારા કહેવા પ્રમાણે ‘બધા પાસા ત્હારા સીધા પડ્યા છે.’ તું હજી સુધી મહા ભાગ્યશાળી ગણાય છે, અને પરમેશ્વરે ભવિષ્ય ઉપર એ શિક્ષા મુલતવી રાખી છે એમ તું માને છે: ૪૦ વર્ષ પૂરાં થાય તે પહેલાં ત્હારે માથે કંઈ આકૃત આવે, કે કંઈ મંદવાડ થાય તો સારું, નહીં તો ત્હારી દશા ઘણી જ ખરાબ થશે. ૪૦ વર્ષ પૂરાં થયે જો કંઈ પણ ન જ બન્યું તો ત્હારે પૈસા ટકાનું તો દુઃખ નથી; શરીરસંપત્તિ સારી છે; તું નસીબદાર છે; વેપારધંધો આબાદાનીમાં છે એટલે હમણાં તને જો ચાલીસ વર્ષ પછી શિક્ષા થવાની બહીક છે તે જતી રહેશે. ઇશ્વર ઉપર ત્હને શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ તો છે નહી, પણ એની બહીક છે પછી તે જતી રહેશે, અને આ પૃથ્વી પર મૃત્યુ લોકમાં ત્હને એ શિક્ષા છેલ્લી થશે ! મનુષ્યોને કાન છે, છતાં સાંભળતા નથી, આંખો છે પણ જોતા નથી. ખરી રીતે જોતાં જો મહાદુર્ભાગ્ય છે તેને તું સુભાગ્ય સમજે છે. દુઃખને સુખ કહે છે: ‘ઓહો ! શો સુખી માણસ છે ? પરમેશ્વરની એના ઉપર શી મહેરબાની છે ? બધામાં કેવો ફાવે છે ?’ પણ એમની ભૂલ છે. આ સ્થિતિ તે મહેરબાની નથી પણ શિક્ષા છે. હું તો ત્હને એટલે સુધી કહું છું કે ત્હારા આ કામને લઈને નહી પણ ત્યારે કરેલો દોષ ન હોય એવા કાંઈ અચાત કારણસર પણ ત્હને કંઈ વીતે તો સારું. હું વિના કારણ હેરાન થાઉં છું એમ ત્હને લાગે, લોકો ત્હારા કાંઈ અપરાધની સમ્મ ગણે એવું થાય તો પણ હરકત નહીં. પણ ત્હારા મરણ સુધી જો સીધું ચાલ્યાં કર્યું, બધામાં બેડો પાર થયો, તો તો લોકો ત્હારાં વખાણુ જ કર્યા કરશે ને ત્હને સાતમે આકાશે ચઢાવશે; ત્હારા મહા પાપની કે દુરાચરણની વાત એમના જાણવામાં નહી આવે. ન કરે નારાયણુ ને જો હું કહું તેમજ બન્યું તો ત્હારા ભોગ મળ્યા, સમજજો.”

“ મ્હારે કરવું શું ? સ્વામિજી ! મ્હને કંઈ રસ્તો દેખાડો. ”
પુંજભાઈએ કહ્યું : “ ઇશ્વરને સંતોષવા : માટે ને એ મ્હારા ઉપર
હ્યા કરે તે સારું મ્હેં યથાશક્તિ પૂન્યદાન કર્યું છે. મ્હેં શિવાલય
બાંધ્યું છે. સદાવ્રત ચાલે છે. ”

“ ખરું ” સ્વામિજીએ કહ્યું : “ બધી મિલકત દાનમાં આપે,
પણ પ્રેમ વગર આપેલી વસ્તુનું કંઈજ ફળ નથી. શિવાલય બાંધીને
કે ગરીબગરબાંને આપીને તું શું પરમેશ્વરને લાંચ આપવા માગે છે ?
તું શું એમ સમજે છે કે પરમેશ્વર લાંચીઓ છે ? પરમેશ્વર પ્રેમ-
સ્વરૂપ દયામય છે. જ્યારે આપણા અંતઃકરણમાં પ્રેમ, પ્રવેશ
કરે છે ત્યારે જ ઇશ્વર આપણા હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે—
ત્યાં સુધી નહીં. શુદ્ધ અંતઃકરણ વગર આપેલું દાન વ્યર્થ છે.
ખરી લાગણી વગર તું ગમે તેટલાં મંદિરો બાંધે, ગમે તેટલી
દક્ષિણા આપે, પણ સર્વ નકામું છે. હા, લોકોમાં ત્હારી કીર્તિ થશે.
લોકો ત્હને એનો બદલો આપશે, પણ પ્રભુ પાસે તું કંઈ પણ આશા
રાખતો નહીં. ”

પુંજભાઈ લેવાઈ ગયો ને કહેવા લાગ્યો : “ ત્યારે શું આ મ્હારું
કર્યું કારવ્યું રદ ગયું ? હવે મ્હારે કરવું શું ? પેલા મહંતે ને બધા
બ્રાહ્મણોએ તો મ્હારાં સર્વ પાપ બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં એમ
ખાત્રીથી કહ્યું હતું, અને વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે, હવેને
જન્મે તો મ્હને એકનું હજારગણું મળશે. એ બધા શાસ્ત્રભણેલા ને
મિદ્ધાન પુરૂષો હતા. ”

“ હશે, હું બ્રાહ્મણોની કે સાધુઓની નિંદા કરવા નથી માગતો.
ત્હમારા લોકોમાં બહેમ અને અજ્ઞાન બહુ છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો ત્હને
સ્વાર્થ સાધવા ત્હમારા લોકોને ઉડ્ટા જ પાટા બંધાવે છે. સાધુઓમાં
પણ હજારે એકાદ જ્ઞાની પુરૂષ મળી આવે છે. બાકી, બધા તો
બાહિષ્કાર ને પ્રત્યાધી થઈ ગયા છે. શુદ્ધ ધર્મનો માર્ગ બહુ જ

સરળ છે. અને ગમે તેવો પામર અને મૂર્ખ મનુષ્ય પણ સહેલાઈથી ધર્મમાર્ગનું અનુકરણ કરી શકે છે; પરન્તુ હોમ ક્રિયાકાંડ અને પૂજના આડંબર દિનપ્રતિદિન આપણા દેશમાં એટલા વધી ગયા છે કે એની ગૂંચવણમાં ફસાઈ ગએલા શ્રદ્ધાળુ ને ભોળા લોકો, ઇશ્વરનું, અને ધર્મનું સિધ્ધિ અને સરળ અનુશીલન સમજી જ શકતા નથી. ત્યારામાં ઇશ્વરને માટે બહુ ભક્તિ જણાતી નથી. ખરી ભક્તિ વગર ત્યારા જેવા પાપીનો શી રીતે ઉદ્ધાર થાય તે હું સમજી શકતો નથી. ઇશ્વરના દરબારમાં કાઢતી મારફતે જવાતું નથી. સિદ્ધિ આપણે મળતે જવું પડે છે. કેમ, હું કહું છું તે ધ્યાનમાં આવે છે? સમજણ પડે છે?”

પુંજભાઈએ મહારાજના સામા બે હાથ જોડ્યા અને કહ્યું:
“ પ્રભુ ! ત્યારો ઉદ્ધાર થાય એવો કંઈ રસ્તો બતાવો. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું: “ હું બતાવીશ ખરો; પણ ત્યારાથી બનશે નહી. ”

“ જરૂર બનશે, આપ કહેશો તે કરવા હું તૈયાર છું ” પુંજભાઈએ કહ્યું.

“ ત્યારી દૃઢતા બાબત મને બહુ શંકા છે, ને ત્યારે મનોબલ મને તો બહુ શિથિલ લાગે છે, તે છતાં ત્યારો આગ્રહ છે ને ખાસ ત્યારી સલાહ લેવા અમદાવાદથી આવ્યો છે ત્યારે મને જે ઠીક લાગે તે સ્પષ્ટ કહેવું એ ત્યારો ધર્મ છે. જે સાવધાન થા. સાંભળ. ત્યારી બધી મીઠકત-પાઈએ પાઈ ધર્મમાં ખર્ચી નાખ. એનાથી મનુષ્ય ભાઈઓનું કલ્યાણ થાય એવું કંઈ કર. ત્યારી પાસે કંઈ પણ ના રાખતો. પહેરેલે લૂગડે ઘરબાર છોડી દે. ત્યારો બધો પૈસો મૂળ પાપમાંથી શરૂ થયો છે. ખુશીથી એ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે. પછીથી ત્યારાથી ઇશ્વરને મળી શકાશે. ને પછીથી ત્યારે ઘોર પાપ માફ થશે.

બહુ જ આપી દે. કંઈજ પાસે ના રાખતો. દુનિયાના ડાહ્યા પુરુષની સલાહ લેતો નહીં. આ વખતનું દાન બહુ જ જાની રીતે—ગુપ્ત રહીને કરજો. શહેરમાં તારા બહુગાં ફુંકતો નહીં. ” સંન્યાસી મહારાજે સ્પષ્ટપણે કહી દીધું.

“મહારા પાપમાં મહારા જોકરાંતો કંઈ ભાગ નહોતો” પુંગભાઈએ કહ્યું: “એમને ભિખારી બનાવું ? નાગા થઈને ચંદરવા બાંધવાનું જ આપનું કહેવું થયું છે ! બાપણ ! માફ કરજો ! ”

“ ત્હારાં જોકરાંની સંભાળ ઇશ્વરને સોંપ. દાંત આપ્યા છે તે ચાવણું આપશે. તું શું સંભાળવાનો હતો ? અને ત્હારું કયું પણ ક્યાં સુધી રહેશે ? હું જાણું છું કે ત્હને ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા જ નથી. ભક્તિ વગર કે ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ વગર ત્હારું ગમે તેવું ઉદાર દાન હશે, પણ તેનાથી ઇશ્વર રીઝશે નહીં. બીજો કાઈ પણ માણસ ત્હને ત્હારા સિવાય કામનો નથી. “ આત્મા જ આત્માનો શત્રુ ને આત્મા જ આત્માનો મિત્ર છે. ” ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ તો જોઈશે, અને એ પ્રેમનો ત્હારા હૃદયમાં આવિર્ભાવ થાય તેટલા જ માટે આ શિખામણ હું ત્હને આપું છું. જ્યારે સર્વે ધનદોલતનો તું ત્યાગ કરીશ અને ત્હારાં બાલબચ્ચાંને માટે કંઈપણ નહીં રાખે ત્યારે જ ઇશ્વરનું ખરું શરણ એમને મળશે, ઇશ્વર માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો એ જ માર્ગ છે. ધર્મના કામમાં ત્હારા લાખજો રૂપિયા ખર્ચાય એ આમાં અગત્યનું નથી. ઇશ્વરની નજરમાં લાખજો રૂપિયાનો શો હિસાબ છે ? એ તો માટી છે. નજીવી વસ્તુ છે. માયા છે. ધર્મનાં કામ એ શું છે ? એનાથી યે પરમેશ્વર છેતરાતો નથી. આ બાબતમાં મુદ્દાની વાત એ છે કે, ત્હારાં જ્ઞાણમાં જ્ઞાણાં બાળકોને માટે પણ તું કંઈ નહીં રાખીને, એમને માત્ર ઇશ્વરને ભરોસે મૂકવા તૈયાર છે એવું બતાવી શકે. ત્હારા આત્માનું કલ્યાણ આ રીતે જ થશે એમ મને સ્પષ્ટ લાગે છે. ” સંન્યાસીએ શાન્ત ચિત્તે સમજણ પાડી.

પુંખભાઈ ચૂપ થઈ ગયો. ભોંય સામું જોઈ રહ્યો ને મોં પરથી બહુ બેચેન હોય એમ લાગ્યો.

સંન્યાસીએ કહ્યું, “ જુઓ, શેઠ સાહેબ ! કામ બહુ ભારે છે. સોયના નાકામાંથી ઉંટ કદી નીકળી જાય, પણ તાલેવંતની પાસેથી પૈસો કદી ના છૂટે ! પૈસો એ બડી પ્યારી ચીજ છે. પ્રભુના દરબારમાં આપને માટે જગ્યા નથી. હવે પરમાત્મા પોતેજ આપને યોગ્ય માર્ગ બતાવે ! હવે મ્હારે કંઈ કહેવાનું નથી. આપ પધારો. ”

પુંખભાઈ શાન્તિ રાખીને પગે લાગ્યો ને ત્યાંથી નીકળ્યો.

ઘેર આવીને વહુને કે છોકરીને કંઈજ વાત કરી નહીં. દિનપ્રતિદિન એની ઉદાસી વધી.

[૮]

નડીઆદની વાત એની વહુએ એને પૂછી ત્યારે એ જુકું બોલ્યો કે, મહારાજ તો સાંજ સુધી મળ્યાજ નહીં.

વારંવાર એ વિચાર કરતો કે, “ ધનદોલત બધું આપી દે ને પાસે પાઈ પણ રાખતો નહીં ! ઠીક ધંધો ! અલ્યા, પણ કંઈ કારણ ? જેવા પોતે નાગા તેવા બીજાને નાગા કરવા છે ! એણે કોઈ દહાડો પૈસો દેખ્યો જણાતો જ નથી. એની પાસે પહેરવાને વસ્ત્ર નથી કે સુવાને ગોદડી સરખીયે નથી. ચૂડ જા એટા શણી પર, ખુદા બલા કરેગા. અહીં તે ખાખી બંગાળી દીઠા ? એ તો સંત વેરાગી લોકોનું કામ. છતે પૈસે ભિખારી થવું એ કેવો ધર્મ ? ધારો કે પૈસા આપી દીધા. પછી ? પાછું કોઈ જાણે નહીં એમ આપવા; માન, અકરામ, કીર્તિ એ કશાની ત્હારે પરવા ના કરવી. ઠીક ભાઈ ! તું કહે એ ખરું ! છાપાવાળાને ખબર ના પડવા દેવી ? સાહેબસાહેબ ના જાણે એમ બધું ખર્ચાં નાંખવું ? જાણે છોકરાં ! કારણ કે બધો પૈસો ઘરમાંથી

જાય એટલે બિખારીની દશાએ પહોંચે. પછી તો કાણે એ દશા કરી એ બધું એમના તો જાણ્યામાં આવેજ ને ? ” આ વિચારે બહુ ભયંકર લાગ્યા.

“ હું જ મૂર્ખો તે એવા ચ્હડાઉ અને બેપરવા સંન્યાસી પાસે ગયો. મહો પરથી જ ૬૦ વર્ષ તો થઇ ગયાં લાગે છે. આપણા લોકો કહે છે કે, ‘ સાઠે બુદ્ધિ નાહી; ’ એમ જ લાગે છે. હું એવા વિરક્ત સંન્યાસી પાસે ગયો એ જ મહારી ભૂલ થઇ. હું રહ્યો દુનિયાદારીનો માણસ. પાકો સંસારી. માટે સંસાર અસાર ગણતા હોય એવા માણસની સલાહ નકામી. સંસારમાં રહેતો હોય, લોકો ઉપર ભાવ હોય ને છેક અતડો ના હોય એવો કોઈ જ્ઞાની શોધી કહાડું. આ તો જાણે કાંઈ અધોરી જેવો હતો. સ્મશાનમાં રહેવા લાયક હતો. ન્હાના હતા ત્યારે તો નાગા ફરતા હતા. અણુસમજમાં બહુ યે પાપો કર્યો હશે તેમ મહારાથી યે બનવાકાળ બની ગયું; તેનું આજ સુધી શું છે ? પ્રમાણિકપણે આટલાં બધાં વર્ષો ત્યાર પછી તો રહ્યો છું, અને વળી લોકોપયોગી થણા કામમાં પરમાર્થ કર્યો છે. લોકોમાં આટઆટલી આબરૂ મેળવી તે અમથી મળી હશે ? લોક ગાંડા હશે ? ગરીબગરબાંને મારી ઓછી મદદ છે ? તંગીમાં આવી પડેલાં કેટલાં કેટલાંને મદદ કરી છે ? દેવમંદિરો ખાતે પણ એટલો વેસો વેર્યો છે; શંકરાચાર્યજી, ગોસ્વામીજી મહારાજ, મહંત, એ બધા એ સંન્યાસી કરતાં કમ હશે ? ને પેલા બધા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ? હજી એ બિચારા જ્યાં જાય છે ત્યાં મહારાં પૂન્યદાન ને ધર્મનીતિનાં વખાણુ કરે છે. કેટલા યે પૈસાદાર લોકોને એ બધા મહારો દાખલો આપે છે. હોમ, યજ્ઞ થઈ ગયાં. બ્રહ્મભોજન થઇ ગયું; ને આ જન્મનાં તો શું, પણ પાછલા કેટલા યે જન્મનાં પાપ તો ક્યારનાં યે બાળીને ભસ્મ થઈ ગયાં ! હવે કંઈ જ ચિન્તાનું કારણ રહ્યું નથી. ધર બાળીને તીરથ કરવું કે નાગા થઈને ચંદરવા બાંધવા એ કંઈ ધર્મ નથી. બધું વિવેકસર થવું જોઈએ, અક્કલ વેચીને નહીં. જાતે

બાવા થઈ જવું ને છોકરાંને લિખારી કરવાં એ તે કંઈ વાત ? મ્હને તો એમ જ થાય છે કે, બધું મૂકીને એ સંન્યાસીને એ શું સૂઝયું ? શું બધું ગરીબગરબાંને આપી દઈએ એ પણ સાહે છે ? આજસુ લોકોને દરિદ્ર કરવાનાંઃ ઘરનાં છૈયાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને ચાટો ! પરમેશ્વરને લિખારાં એટલાં બધાં બહાલાં છે કે આપણા લોકોએ સખ વૈતરું કરીને સર્વસ્વ એ બધાંને આપી દેવું ! એના કરતાં તો હું કહું છું કે, મીલ જેવો મ્હોટો ઉદ્યાગ કહાડીને હજારોને ધધે રોજગારે વળગાડવામાં વધારે પુણ્ય છે. આપણને મીલખીલમાં ફાયદો તો મળે; પણ ખીજ કટલા લોકોને એનો લાભ અપાય છે ? આપવું છે મજૂરી કરાવીને, મફત નહીં. પણ એમને મજૂરી મળે છે ને આપણને લાભ થાય છે; ગરીબ લોકોમાં ઉઘમી થવાની ટેવ પડે છે. એમને પૈસો મળે છે ને બિચારા સુખી થાય છે. ત્યારે આવું આવું તો મ્હેં ક્યું છે. અત્યારે મીલમાં જે હજાર માણસ કામ કરે છે. પગાર આપવામાં કાંઈને હેરાનગતી નથી. કાંઈનો પૈસો ખાવો કે એની પાસે મફત મજૂરી કરાવવી હરામ છે. ત્યારે આ બધું એક રીતે જુઓ તો પુણ્ય નથી ? મ્હને તો લાગે છે કે, એ સંન્યાસીનું કહેવું બધું ભૂલભરેલું છે. એમના એકલા ઉપર નથી, ખીજ ઘણા જે એવા મતના હશે. “ દાન કરો ! દાન કરો ! ” શું દાન કરે ? ત્હમે દહાડો ને રાત કામ કર્યા કરો, પૈસો ખરા પરસેવાનો રળો ને જે લોકો જાતે મહેનત, ના કરે તેમને આપી દો ? એ લિખારાંને પારકે ચેસે મઝા ? પૈસો કેમ રળાય એનું લાને નહીં ને દરકારે શું કામ કરે ? લોકો ગરીબ જ શું કામ રહેતા હશે ? કારણ કે એમને જાતે તસ્દી લેવાની મરજી જ હોતી નથી. આજસમાં પડી રહે છે એટલે ગરીબ રહે છે. અને જે જાતે કામ કરે છે; જેમને પરમેશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે, તે તાલેવંત થાય છે. ને આજસુ ને મૂર્ખ માણસો આખી જીંદગી સુધી ગરીબાઈ વેઠે છે. ખરી વાત

આમ છે તે સંન્યાસી વિગેરે બીજા પણ એવા મતના છે કે, ત્હમે તાલેવંત લોકો બધું ગરીબને આપી દો. ત્હમारी પાસે પુખ્ત છે તેથી જેમની પાસે સમૂળગું નથી તેમને આપીને ત્હમે બે સરખા થાઓ, તો સ્વર્ગમાં જશો. એ લોકોનું એમ કહેવું છે કે, પરમેશ્વરે જાતે કહ્યું છે કે, મ્હારા દરબારમાં તાલેવંત લોકોને માટે જગ્યા નથી ! ઠીક ! એ લોકો સ્વર્ગમાં જઈને જોઈ આવ્યા હશે ! ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે. કલ્યાણમય અને દયાળુ હોય તો ગરીબોને બહુ વ્હાલા કરીને તાલેવંત લોકોને અળખામણા કરે ?” આ રીતે વિચાર કરતાં પુંજભાઈ, આખરે ઇશ્વર નથી જ, એવા સિદ્ધાંત પર આવ્યો.

[૬]

આ પછી બે ત્રણ વખત પુંજભાઈને મુંબાઈ જવું આવવું થયું. ત્યાંનો વેપાર, લેવડદેવડ બધું જોઈને પોતાના સિદ્ધાંત દૃઢ થતા ગયા. ધર્મીને ઘેર ધાડ ને કસાઈને ઘેર કુશળ જોયું. મુંબઈમાં નીતિ સત્ય, પ્રમાણિકપણું એના જોવામાં આવ્યાં નહીં. ત્યાંના મોટા મોટા જોપારીઓના કરતાં પોતે ઠીક છે એમ લાગ્યું.

દરમીઆન વર્ષ સાડું આવ્યું ને મીલો કમાઈ. પુંજભાઈને પણ આ વર્ષમાં ઘણો લાભ થયો. વળી ઘેર બે લગ્નો, છોકરા છોકરીનાં બડી ધામધૂમથી કર્યા. દીકરીને માટે સારા ઘરનો, ભણેલો વર શોધી કહાડ્યો, કન્યાદાનમાં ઘર, લુગડાં, ઘરેણાં વિગેરે સાડું આપ્યું. છોકરો પણ મુંબઈની કોલેજમાં ભણતો હતો તેને છેક અત્યારે પરણાવ્યો. સુધારાવાળામાં ને સાહેબલોકમાં પણ શેઠનાં માન વધ્યાં. કારણ બાળકને શેઠે નહીં કરતાં બન્ને છોકરા છોકરીનાં મોટા ઊંમરે લગ્ન કર્યા. છોકરાના નામની પણ સારી રકમ બેન્કમાં જૂદી મૂકી. એમ હર્ષઉત્સવમાં દહાડા નીકળી ગયા.

પરંતુ હવે પેલી વાતને ૪૦ મું વર્ષ બેસવા આવ્યું ને શેઠના પેટમાં પાછી ફાળ પડી. આ વર્ષના શ્રાવણ માસમાં શેઠાણીએ નરોડે જવાનું ઠરાવ્યું, પણ આ વખતે શેઠે કામનું બહાનું કાઢીને જવાની ના પાડી. શેઠાણીને એકલાં જ મોકલીને પોતે બંગલે રહેવા ગયા. દિવસ પર દિવસ જતા ગયા, તેમ મનની મુંઝવણ પાછી વધતી ગઈ. એ ગુનોહ આસો શુદ્ધ ૨ ને દિવસે થયો હતો ને આ ૪૦મું વર્ષ ધણા દિવસથી એ બહીતો બહીતો સંભારતો હતો તે પાસે આવી પહોંચ્યું. તરેહ તરેહવારની સગ્નઓ એણે ધારી મૂકી હતી. તેમાંની કઈ પરમેશ્વર કરશે તેજ આપતની ચિન્તા કરતો હતો. કોઈ વાર એ ધારતો કે, મ્હને કોઈ મોટો ભયંકર મંદવાડ આવશે, ને તેથી વારંવાર પેટ બોચા કરતો કે મ્હને જલંદર તો નથી થતું ને? વળી જાતી ઉપર ટકારા મારી બોતો કે ક્ષયરોગ થતો હશે? એમ ફેફડ, લકવો અગ્રણી વિગેરે રોગોની તપાસ કરતો ને જાતે નાડી બોચા કરતો ને દાક્તરોની પાસે હૃદય તપાસ રાવતો. વળી, એને એમ થઈ આવતું કે મ્હને એકાએક માથે ગરમી ચૂડી જશે? અથવા ઘરમાં લ્હાય થશે ને હું એકાએક બળી મરીશ? વળી એમ લાગતું કે, ઘરનું જાપરું મ્હારા પર પડશે ને હું ચગદાઈ જઈશ? કોઈ મ્હને એકાએક પકડીને મ્હારા ગળામાં છરો ભોંકી દેશે તો? કોઈ મ્હારી ચૂડતીની અદેખાઈ કરીને છૂપી રીતે મ્હને છાનોમાનો પકડીને ગૂંગળાવી નાંખશે તો? વળી કોઈ દિવસ એમ લાગતું કે, આ રસોઈઆને થોડી લાંચ આપીને કોઈ મ્હારા બોરાકમાં ઝેર તો નહીં નાંખાવે? પેલાં ભૂત પાછાં એની નજરે ચૂડવા લાગ્યાં. આવા દુઃખથી અતિશય કાયર થઈ આખરે એણે પોતાના છોકરાને મુંબાઈથી બોલાવીને પોતાની પાસે રાખ્યો. એક દિવસ પુંજલાઈએ પોતાના દીકરાને બોલાવીને કહ્યું: “ભાઈ મણિલાલ, મ્હારે ત્હારી સાથે એક વાત કરવાની છે. અમારા કમનસીબે અમારા વખતમાં તમારા જેવું લણવાનું નહોતું એટલે છેક મૂર્ખ રહ્યા છીએ. તેમ

વળી મહારા નસીબમાં તો એ અક્ષરે જાણવાનું નહોતું. મહેં તો નિશાળ જોઈ નથી ને પાટી ઉપર ધૂળ સરખીયે નાખી નથી. આ જે હિસાબ કિતાબનું ને લખતાં વાંચતાં આવડે છે તે છેક અમદાવાદ આવ્યા પછી હું જાતે શીખેલો.”

મણિલાલે કહ્યું: “ પણ આ બધાનું આજે શું છે ! ”

પુંગભાઈએ કહ્યું: “ જે ભાઈ, મોટો દીકરો ભાઈબંધ જેવો. મહારો સ્વભાવ તું જાણે છે. મહેં કાંઈ દિવસ ત્હારી આગળ બીજા-ઓની માફક કાંઈની વાત છાની રાખી નથી. ત્હેમાં યે ખાસ ત્હારી આગળ બધા કરતાં વિશેષ. તું સમજણો થયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં ગમે તેવી અગત્યની વાત હશે, પણ તને કહ્યા વગર હું રહ્યો નથી; પણ મહારી એક વાત તું જાણતો નથી. ત્હારો જન્મે નહોતો ત્યારની એ વાત છે. બનાવ એવો બન્યો છે કે, અત્યાર સુધીમાં મહેં કાંઈને મોંએ એની વરાળ સરખીયે કાઢી નથી. ત્હારી મા બિચારી એ જાણતી હતી, પણ એ ગઈ ને મહેંને દુઃખી કરતી ગઈ. ત્હમને કાંઈને મહેં નહીં કહેલું તેનું કારણ તમારા ઉપર વિશ્વાસ નહીં એવું કંઈ નહીં. પણ ભાઈ, માણસના અંતઃકરણમાં ગયા જન્મનાં એવાં સંચિત કર્મ રહેલાં હોય છે કે એને બળે પ્રારબ્ધ અનુસાર થઈ ગયેલાં કેટલાંક પાપો ફરી યાદ કરતાં બહુ દુઃખ થાય છે. મનમાં જાણે એમજ થાય છે કે, કશું બન્યું ના હોત તો સાફ થાત. પણ આપણે જાણી સમજીને હાથે કરીને કર્યો હોય એટલે બન્યું ના બન્યું થાય શી રીતે ? ”

“ બાપા ! ” મણિલાલે કહ્યું, “ આ દુનિયામાં કાંઈપણ માણસ એવા નહીં હોય કે જેનાથી કંઈ ને કંઈ પાપ ના થયું હોય; ને જ્યારે જ્યારે એને યાદ આવે ત્યારે જીવ પણ બળે. ત્હમારાથી કંઈ એવું કામ થઈ ગયું જણાય છે, જે ના બન્યું હોત તો સાફ થાત એમ ત્હમને લાગે છે ને એ જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે ત્હમારા મનને કલેશ થાય છે. ખરું બાપા ? એમજ ને ? ”

“હા ભાઈ, એમજ. ત્હારું કહેવું તદ્દન ખરું છે,” પુંગભાઈએ કહ્યું, “જો તું હવે મ્હારો સ્વભાવ જાણે છે. હું કોઈને હેરાન કરું એવો છું?”

મણિલાલ: “ત્હમે, બાપા, આમ ગભરાઈ ગયા હો એમ શું કામ બોલો છો? ત્હમે એમ પૂછો છો કે હું કોઈને હેરાન કરું એવો છું? પણ મ્હારો જવાબ એ છે કે, આ દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ બધાને ખુશી કરી શકે એવો તો થયો નથી ને થવાનો ચે નથી. હંમેશા કોઈ ને કોઈ માણસ તો ત્હમારા કોઈ કામથી નારાજ હોય જ અને તે બડબડા કરે કે ત્હમે જ તેનું બગાડ્યું. ત્હમારી બાબતમાં એમ બન્યું હોય તો નવાઈ નથી. પણ જાણી જોઈને ઇરાદાપૂર્વક ત્હમે કોઈનું બગાડ્યું હોય એમ હું માનતો નથી.”

પુંગભાઈ: “ત્યારથી અહીં આવીને બહેપાર શરૂ કર્યો છે ત્યારથી આજ સુધીમાં મ્હારું અંતઃકરણ ઠપકો દે એવું એક પણ કામ મ્હેં કર્યું નથી. પણ ન્હાનપણમાં હું છેક નાદાન, અનુભવ નહિ, છેક ગરીબ સ્થિતિ, ખાવાના ચે સાંસાં, કશું જ્ઞાન જ નહીં, કોઈ સારી શિખામણ આપનાર નહીં, ને ખરું પૂછાવો તો, પાપ કે પુણ્ય શું તેની મ્હને ગતાગમ પણ હતી નહીં, મ્હારામાંજ સમજણ કાચી એટલે બધી વાતે પારકી બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવું પડે; બધી વાતમાં બીજાની સલાહ મ્હારે તેવામાં લેવી પડતી. મણિભાઈ! એ વખતમાં મ્હેં એક બે, બચારા નિર્દોષ માણસોને હેરાન કર્યા છે. બનવા કાળ બની ગયું. પછી એનો ઇલાજ પણ શો કરું? એ બન્ને રામશરણ થઈ ગયા!”

મણિલાલ: “બનવા કાળ બને છે એમાં ત્હમે શું કરો! હોય એ વાતને હવે શું છે? ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ.”

પુંગભાઈ: “ગઈ ગુજરી ભૂલાતી નથી એજ દુઃખ છે,

ભાઈ! માણસોનું કમલાખ્યજ એ છે કે, ખોટું કામ એક વાર થઈ ગયું પછી કોઈ ઉપાયે એ ન થયું થતું નથી.”

મણિલાલ: “બાપા, તમારા બોલવા ઉપરથી લાગે છે કે, તમને એનો પશ્ચાતાપ થાય છે. સુધારી શકાય એવું હોત તો તમે સુધારત. હેરાન થએલા આદમીઓ મરી ગયા એમાં તમારો કાંઈ દોષ હતો!”

પુનભાઈ: “હોય તો?”

મણિલાલ જરા ફિક્કો પડી ગયો અને ગભરાયો. પુનભાઈ મણિલાલના મ્હોં પર વિકાર જોઈને બોલવા લાગ્યો:

“એ બધું કેમ બન્યું હતું તે હું તમને આજ નહીં કહું. થીમે થીમે કાંઈ બીજી વખતે હું તમને બધું કહીશ. હાલમાં એ બધું કહેવા એસું તો પાછું મ્હારું શેર લોહી બગી જશે.”

મણિલાલ: “એ બધું મ્હારે વિગતવાર જાણવાની જરૂર શી છે? એનો સાર હું સમજી ગયો. તમારાથી કાંઈ માણસોને ઇન્ન થઈ ને એથી એ માણસ મરી ગયાં એ ખરું કે નહીં?”

“ખરું,” બાપે દિલગીરીભરેલે મ્હોં જણાવ્યું: “પણ બધી વાત મ્હારે તને એક દિવસ કહેવી છે. એનાથી લગભગ આઠીસ વર્ષ મુઘી હું દુઃખી થયો છું ને હજી પણ ધાઉં છું. મ્હારું અંતઃકરણ એ માટે એક દિવસ એવું ડાંગ્યું છે કે સ્મશાનમાં જ્યાં એમને બાળ્યા હતા ત્યાં આગળ મધરાત્રે જઈને મ્હોં મ્હારા પાપને માટે ઇશ્વરની ક્ષમા માગી હતી. ત્યાં આગળ ચિતાની રાખમાંથી જાણે મ્હોં એક અવાજ સાંભળ્યો હતો કે: “પ્રભુ! જેણે મ્હારી આ દશા કરી તેને તું યોગ્ય શિક્ષા કરજે!” એના જવાબમાં જાણે ક્યાંથી યે, એક, ભયંકર અવાજ થયો હતો કે “૪૦ વર્ષ પછી હું એને સજા કરીશ” હવે એ આઠીસ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. ઇશ્વર મહને શી સજા કરશે? તહેની આજકાલ હું રાહ જોયા કરું છું. આસો સુદ ૨ ની મધ્યરાત્રે બસબસ આઠીસ વર્ષ પૂરાં થાય છે. ભાઈ! મણિ-

ભાઈ! આની જ મ્હને અતિશય વેદના થાય છે. અને તેનાથી જ હું આટલો રિખાઉ છું.”

“આ બધું ત્હમારા મનને લાગ્યું છે એજ મુખ્ય વાત છે.” મણિલાલે કહ્યું: “એક દિવસ ત્હમે ગભરાયા અને એવા ગભરાયલા ને ગભરાયલા, સુસ્ત, ઉંઘણુશી જેવી હાલતમાં ત્હમે રમશાનમાં ગયા! ઠીક, ત્યાં એવી હાલતમાં તમારા મનને જે લાગ્યું તે ખરું જોતાં, તદ્દન અસંભવિત છે. જે અવાજો ત્હમે સાંભળ્યા તે ખરી રીતે રખીઆમાંથી કે આકાશમાંથી કંઈથી ચે નીકળ્યા નથી. એ બધા નીકળ્યા છે ત્હમારી જ કલ્પનામાંથી! ત્હમારા જ ઉશ્કેરાયલા, અવ્યવસ્થિત થએલા જ્ઞાન-તંતુઓમાંથી એ બધું નીકળેલું!”

“મહેં પણ ઘણીવાર એમજ વિચાર કરેલો છે, ખરો” પુંઝ-ભાઈએ કહ્યું: “પણ કોઈ વાર વળી મ્હને એમ પણ લાગે છે કે, એ પરમેશ્વરનો જ અવાજ હશે અને ઇશ્વર ૪૦ વર્ષ પછી મ્હને સળ કરવાનો જ. મણિભાઈ, તું હોશિયાર ને વિદ્વાન માણસ છે. તું શું ધારે છે? પરમેશ્વર હશે કે નહીં?”

“નહીંજ” મણિલાલે કહ્યું: “આ દિવસોમાં મૂર્ખ અને અજ્ઞાન માણસો સિવાય ઇશ્વરને કાણ માને છે?”

“વાહ! એ શું બોલે છે? ઘણા ચે માણસો ઇશ્વરને માને છે ને બધા ધારે છે એવા મૂર્ખ કે અજ્ઞાન નથી. ઘણા ચે વિદ્વાન ને હોશિયાર માણસો ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધાવાળા છે.”

“કારણ કે એ લોકોએ બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ દિવસ એ સંબંધી તર્ક કરી જોયો નથી, તેથી જેમણે તર્ક શક્તિ અનુસાર સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોયો છે તેવા તો કોઈ ઇશ્વર બીશ્વર માનતા નથી.” મણિભાઈએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે મરણ પછી આપણો ઇશ્વર ન્યાય કરશે કે કર્મ અનુસાર ગતિ થશે એ બધી વાત જૂઠી?” બાપે પૂછ્યું.

“આપણા મરણ પછી જે લોકો આ પૃથ્વી ઉપર જીવતા રહ્યા હશે તે લોકો આપણો ન્યાય કરશે. મનુષ્ય જાત, સદાકાળ આ પૃથ્વી ઉપર રહેવાની છે. પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા જ કરે છે. જમાનો બેદલાઈ જાય છે. એક પેઢી એનો વખત પૂરો કરે છે, એટલે એની જગ્યા બીજી પેઢીવાળા લે છે. બીજી પેઢી અમુક વખતે પાછી મરી જાય છે, એની જગ્યાએ પાછી ત્રીજી પેઢી આવે છે. ત્રીજી પછી ચોથી, પછી પાંચમી, એમ ચાલ્યા જ કરે છે, નવા જમાનાના માણસો એનાથી પાછળ ગએલા જમાનાના માણસો કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળા અને વધારે જ્ઞાનવાળા હોય છે, તેથી એ લોકો પોતાની પહેલાં થઈ ગએલાં માણસોનાં સારાં ખોટાં કામની પરીક્ષા કરે છે અને યથામતિ ન્યાય આપે છે. બાપા ! ત્હમે જે ભયંકર સગ્ગની વાત કરો છો તે એ છે ! પણ ત્હમે જાણો કે મરણ પછી આપણે કાંઈ જગ્યાએ રહેવાનું હોય, ને કાંઈ ઇશ્વર ત્યાં બેઠો બેઠો આપણો ન્યાય કરે છે તો એ વાત ખોટી છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં એને કંઈપણ આધાર નથી. આત્માના અમરત્વની વાત એ પણ બહેમ છે. લોકો ભૂતપ્રેતને વિષે ધારે છે કે જાણે એ સ્મશાનમાંથી નીકળી આવીને અંધારી રાત્રે પૃથ્વી પર ભમે છે. તેના જેવું આત્મા પરમાત્માની વાતોમાં સમજવું, એમાં પણ બધું ખોટું છે.” મણીલાલે કહ્યું.

“ત્યારે ત્હારા મત પ્રમાણે આત્માનો પણ દેહની સાથે જ નાશ થાય છે ?” બાપે પૂછ્યું.

“હા જી.” દીકરાએ સમજણ પાડી: જુઓ, બાપા ! મ્હારા સામું જુઓ.” એમ કહીને એણે એક મીણબત્તી સળગાવી. “આ મીણબત્તી બળ્યા કરે તો થોડી વારમાં એ બંધી બળી જશે, અને પછી આ ભડકો પણ હોલવાઈ જશે. મીણબત્તી એ નહીં રહે ને ભડકો એ નહીં રહે. બાપા, ત્હમે કાંઈ દિવસ મીણબત્તી સિવાય ભડકો બેચે છે ? અથવા કંઈ પણ ચીજ બળતી ના હોય તો કદી ભડકો થા

છે ? કોઈએ એવું કદી જોયું નથી. ડીક, હવે એ જ પ્રમાણે શરીર વગર કોઈએ આત્મા જાણ્યો નથી. આત્મા એટલે શું ? માણસની વિચાર કરવાની, સમજવાની, ઇચ્છા કરવાની અને જોલવાની શક્તિ ! જ્યારે કોઈ માણસ, મનુષ્યના આત્મા સંબંધી વાત કરે છે ત્યારે એ એની આ શક્તિઓ સંબંધી જ જોલે છે એમ સમજવું, પણ માણસમાં, ખાવાની, પીવાની, ઉંઘવાની, ચાલવાની અને જોસવાની પણ શક્તિઓ છે. માણસ મરી જાય છે પછી એનાથી ખવાતું નથી, ચલાતું નથી અથવા જોસાતું નથી; કારણ કે, પહેલાં જે ખાતું, પીતું, કામ કરતું વિગેરે હતું તે છે નહીં. તે જ પ્રમાણે માણસ મરી જાય છે તે વિચાર કરી શકતો નથી, સમજી શકતો નથી, ઇચ્છા કરી શકતો નથી, કારણ કે પહેલાં જે વિચાર કરતું અને જોલતું તે છે નહીં. જીવતો માણસ આત્મા વગર હોઈ શકે નહીં, અને આત્મા જીવતા શરીર વગર હોઈ શકે નહીં. ”

“ વાર ” પુંજભાઈએ કહ્યું : “ તું સમજણ પાડે છે તે વખતે તું કહે છે તે ખરું લાગે છે. પણ ધીમે ધીમે પાંજો ભય મ્હને ઘેરી લેશે. પાંજો હું ઇશ્વરનો ન્યાય અને શિક્ષા સંભાળીને જરૂર જ્હીશ. એ ભયમાંથી કેમ છૂટવું તે જાણી શકતો નથી. ”

“ ખરાબર છે. ” મણિભાઈએ કહ્યું, “ ત્હમે મૂળથી જા હોશિયાર એમાં વાંધો નથી. પણ વિદ્યાબ્યાસનું બન્યું નહીં અને ન્હાનપણથી કેટલીક વાતો ત્હમારા મનમાં ભરાઈ ગઈ, અને ન્હાનપણથી વિચારો દર્યા તે મ્હોટી ઉમ્મરે કેમે ક્યાં ખસતા નથી. બાળકાને કુળવાણી આપવી આટલી બધી અગત્યની ગણાય છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. ”

[૧૦]

આસો સુદ ૨ આવી. પુંનભાઈ બહાણું વાતા પહેલાં ઉડ્યો. અને અગાશીમાં ફરવા લાગ્યો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદયના રંગો શોભી રહ્યા હતા.

“ કદાચ આ સૂર્યનાં દર્શન આજે છેલ્લાંજ કરું છું. આવો સૂર્યોદય આ પૃથ્વી પર દરરોજ થશે પણ મહારે હવે એ જોવો નથી. મહારે માટે એ તેજ, આ તડકા બધું આજથી બંધ ! ” પુંનભાઈ ઉપર પ્રમાણે બોલે છે અને અગ્નણુતાં “ આજની રાત પહેલાં, બધો ખેલ ખલાસ થઈ જશે. ચાલીસ વર્ષ પૂરાં થતાં જ મહારું આવી બનશે ” એમ સમગ્ર દુઃખી થાય છે.

કાંઈ રોગનું સ્હેજ પણ ચિન્હ એના શરીરમાં માલુમ પડતું નહોતું એ ખરું, પણ ઘણા યેન્માણુસો કંઈ પણ રોગ વગર, મરણની કલાક કે બે કલાક અગાઉ સાબ સારા હોય, અને એકાએક મરી ગયેલા એવા ઘણા દાખલા એ સંભારવા લાગ્યો.

પુંનભાઈને છાંદગી હવે બહુ જ્હાલી લાગવા માંડી અને કદાચ ૨૪ જ કલાકમાં આ બધી ધનદોલત મૂકીને જતું પડશે એવા વિચારથી ધનદોલતની કિંમત પણ આજ એને બહુજ વધારે માલુમ પડી.

મણીભાઈ આજે કંઈ બહાર ગયો નહીં. બાપ દીકરા આજે જોડે બેસીને જમ્યા.

જમતાં જમતાં મણીભાઈએ કહ્યું: “ બાપા, આજે જમીને જ આપણે જેસીંગ કાકાની વાડીએ જઈએ. એમને ત્યાં આજે પાર્ટી છે. રાત સુધી ત્યાં રહીશું; પછી આપણે બંગલે જઈશું અને કાલે સવાર સુધી હું તહમારી સાથે ને સાથે રહીશ, બાપા ! ”

જેસીંગભાઈ શેઠ, પુંનભાઈના ખાસ મિત્ર હતા. દીલ્હી

દરવાજા બહાર હકીમંગનાં દેવળો છે ત્યાં, બહારની વાડીમાં એ હમણું રહેતા હતા.

એ ઘોડાની વિક્ટોરીઆ આવી. બાપ દીકરો પાનસોપારી ખાઈને તરતજ લૂગડાં ખેરી ગાડીમાં બેઠા. આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયું હતું. કાટકા થવા લાગ્યા અને વરસાદ વધારે ને વધારે અંધારો.

દીલ્હી દરવાજા પાસે ગાડી આવી અને ત્યાં દરવાજામાં ગાડી પેસે છે કે મોટા કાટકા સાથે વરસાદ શરૂ થયો. પુંજભાઈને ધાસકો પડ્યો કે: “મ્હારે મરવાનું આ આવ્યું!”

ગાડીને દરવાજાની અંદર ઉભી રાખીને ધમણ ચલાવી. પછી ગાડી, ધીમે ધીમે જેસીંગકાકાને ત્યાં પહોંચી ગઈ.

જેસીંગભાઈ શેઠ એમનીજ રાહ જોતા હતા. કાચના પેપર-વેલ્ડિથી શેઠ સિતાર બજાવતા હતા.

તેમાં પુંજભાઈનું મન પરોવાયું. એક બે ગાયનના ઉસ્તદો, શેઠની સિતાર વગાડવાની આ નવી શોધ જોઈ રહ્યા હતા અને વખાણતા હતા.

ત્રણ વાગે ચલા થઈ. વરસાદનું એક સારૂ ઝાપટું આવી ગયું. માટી મોંકતી હતી. ડંડક થઈ હતી. ચલા પહેલાં કાચની રકાબીઓમાં તડખૂચ, ટેટી, નારંગીનું શરબત, બરફ વગેરે એક પછી એક આવવા માંડ્યું.

ચલા પીતી વખતે પાછો વરસાદ ગાળ્યો. એક મોટો કડાકો થયો અને પુંજભાઈ પગથી માથા સુધી ધુણી ગયો. એને નક્કી લાગ્યું કે: “હું મુઓ!”

ફરી વરસાદ પડ્યો. પવન જોરથી ફુંકાવા લાગ્યો અને દહાડે પણ કાટકા વખતે વાદળમાં વીજળી ચમકવા લાગી. પુંજભાઈ ઝડપથી ચલા પી લઈને આરામ ખુરશી પર સુસ્ત થઈને પડ્યો. અને નક્કી માનવા લાગ્યો કે: “આ જ તોફાન મ્હારો જીવ લઈને જશે.”

વરસાદનું તોફાન વધતું ગયું. બારીના કાચમાંથી વીજળીઓ દેખાતી હતી. ગગડાટ અને કાટકા થયેજ જતા હતા. ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. બારી બારણાં પવનથી વારંવાર ઉઘડી જતાં હતાં અને ભીતો સાથે જોરથી પછડાતાં હતાં. પુંજભાઈ ઘડીએ ઘડીએ ખેંચીતો અને “મુઓ” એમ મનમાં બોલ્યા કરતો.

તેમ છતાં વીજળી કે કાટકાએ પુંજભાઈને માર્યો નહીં. થોડી વારે વરસાદ રહી ગયો, સાંજ પડી ને જેસીંગભાઈના મહેમાનો એક પછી એક આવવા માંડ્યા. પાર્ટી બહુ સારી થઈ અને જે કોઈ આવ્યા તે પુંજભાઈ સાથે થોડી થોડી વાત કરી ગયા પણ બધાને આજ પુંજભાઈ લેવાઈ ગયેલો અને ઉદાસ લાગ્યો. પુંજભાઈ મણીભાઈને પાસે ને પાસે રાખી એક આરામખુરશીમાં જ પડી રહ્યો હતો. એનાથી આજે ઉભા પણ રહી શકાયું નહીં, તેથી બધાને જરા નવાઈ લાગી, પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં. એ આજે વ્યથ લાગતો હતો અને વાત કરે તેમાં જે સંબંધ વગરનું કંઈ કંઈ બોલી જતો.

પાર્ટી રાતના ૯ સુધી ચાલી. પછી પુંજભાઈ ઘેર જવા ઉઠતો હતો; પણ જેસીંગભાઈએ રોક્યો; અને વાળુ કરીને જવાનું કહ્યું. વાળુ કરતાં કરતાં પણ પુંજભાઈ તદ્દન બોલ્યાચાલ્યા વગર શાન્ત રહ્યો.

વાળુ પછી પાનસોપારી લઈ પુંજભાઈ અને મણીભાઈ પોતાને બંગલે જવા નીકળ્યા. ગાડીમાં બેઠા પછી મણીભાઈએ પૂછ્યું: “બાપા, તમે આજે આટલા બધા વ્યથ અને ઉશ્કેરાયેલા કેમ રહ્યા ?”

પુંજભાઈએ કહ્યું: “૪૦ વર્ષ ઉપર મ્હારો એક મિત્ર, મુશ્વર અને પાપપુણ્યને વિષે, તું જેવા વિચારો દર્શાવતો હતો,

તેવો જ ખરાબર વિચારો મ્હારી આગળ કહી ગયેલો, તે મ્હને સાંભર્યા હતા. ”

“એ આપણો ગુજરાતી હતો કે પરદેશી ?” મણીલાલએ પૂછ્યું:

“લૈયો હતો. ” પુંજલાઈ બોલ્યા: “અહુ વર્ષ સીવીલ હોસ્પિટાલમાં રહ્યો હતો અને ભક્તોની અને આસ્તિકોની અહુ મશ્કરી કરતો હતો. એ કહેતો કે, વરૂં થેટાંને મારી ખાય છે. એમાં વરૂંને કંઈ પાપ નથી. કારણુ થેટું ન ખાય તો વરૂં મરી જાય. ”

“એમ ? એટલાં બધાં વર્ષો ઉપર અને નરોડા જેવા ગામડામાં એવો સમજુ અને જ્ઞાની માણસ રહેતો હતો એ અહુ નવાઈ જેવું છે ! એના બોલવાની દલીલ જ બતાવી આપે છે કે, એ ડાર્વિનની “જીવનકલહ” Struggle for Existance ની માન્યતા ખરાબર સમજતો હશે. સીવીલ હોસ્પિટલમાં એણે દાક્તરો પાસેથી અને વૈદકશાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આ સાંભળ્યું હોવું જોઈએ. પ્રાણી માત્ર, જીવવા માટે, એક બીજા સાથે લડાલડી કર્યાજ કરે છે, અને જખરો હોય તે જીતે છે. આ જ કુદરતનો નિયમ છે અને એજ ખરાબર છે. પણ આવી આવી વાતો એ લૈયાજ કરતા હશે ત્યારે લોકો તો એને અસૂર ધારતા હશે. ”

“ખરાબર એમજ હતું ” પુંજલાઈએ કહ્યું: “ તારી ધારણા અક્ષરે અક્ષર ખરી છે. ”

“ધારવું રહેલું છે. ” મણીલાલએ કહ્યું: “મૂર્ખ જડભરત જેવા આપણા લોકો આગળ એમના જોમ અને જમાનાથી ઉતરી આવેલી અજ્ઞાનતા વિરૂદ્ધ, જે કોઈ સાચું કહેવાની હિંમત ધરે તેમને લોકો નાસ્તિક અને દાનવ અને અસૂર કહેજ. વિલાયતમાં અને યુરોપમાં બધે એમ થતું તો અહીંની શી નવાઈ ? ”

એમ કરતાં કરતાં બાપદીકરો બંગલે પહોંચ્યા; પરચુરણ વાતો કરતા કરતા એ આરેક વાગે સૂતા. હજી પુંજલાઈના મનમાં કંઈક

ચિન્તા હતી. પણ આખા દિવસના મનના થાકથી એ તરત ઊઠી ગયો અને ઉઠ્યો ત્યારે છ વાગ્યા હતા. મણીભાઈ પણ તરતજ ઉઠ્યો.

“ બાપા, કેમ ? હવે સારા છે ને ? કાલનો અશુભ દિવસ પસાર થઈ ગયો. ૪૦ વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ જે ભય અને ચિંતાથી ત્હમે હેરાન થઈ રહ્યા હતા તે ભય આજ પૂરો થયો છે. ”

“ હા ભાઈ ” પુંજભાઈ બોલ્યા : “ હવે હું સંમંજ્યો કે, આ ચાલીશ વર્ષનો લાંબો ગાળો નાહક હું હેરાન થયા કર્યો. મૂળ રાત્રે સ્મશાનમાં હું બીન્યો અને બ્રમમાં ને બ્રમમાં જાણે જૂત જોયાં ને અવાજ સાંભળ્યા એમ મેં માન્યા કર્યું. તેમાંથી આ ભય મ્હારામાં પેડેલો. હવે આજ આટલે વર્ષે મ્હારો એ બહેમ ગયો છે. મણીભાઈ ! ત્હારે કહેવું હવે હું અક્ષરે અક્ષર માનું છું કે, આ જગતમાં પરમેશ્વર બરમેશ્વર કંઈ નથી. ”

મણીભાઈએ કહ્યું : “ દિલ્લીરીની વાત છે કે ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી ઘણી અશક્ય વાતો હજી આટલા બધા જમાનાઓ થયા છતાં લોકો માન્યા કરે છે ને દુઃખી થાય છે. એ બહેમોમાંથી હજી મૂર્ખાઓ છૂટતા નથી. ”

“ હું તો આજ છૂટો થયો છું ” ડાસાએ કહ્યું અને ખરેખર ઇશ્વરને માનવાની ભાંજગડમાંથી એ આજ છૂટો થયો હતો.

એ જ રાત્રે, આસો સુદ ૨ અને ૩ ની વચલી રાત્રે બાપ દીકરો છૂટા પડ્યા અને ડાસો પોતાના ખંડમાં એકલો સૂતો, ત્યારથી જ ૪૦ વર્ષ પર થવાની સજા એને થઈ ચૂ હતી. ઇશ્વર ઉપરની એની શ્રદ્ધા ગઈ એના કરતાં ભારે સજા બીજી શી હોઈ શકે ?

ખાટલા પર પડ્યો પડ્યો પુંજભાઈ વિચાર કરવા લાગ્યો : “ આ જગતના કર્તા નથી, આત્મા નથી ને પરમાત્મા એ નથી. સ્વર્ગ,

પાપની શિક્ષા, એ બધું જુદું છે. આજ મ્હને એ વાતની પૂરી ખાત્રી થઈ છે. અને એ જાણીને કેટલું સુખ થાય છે ? કેવી નિરાંત વળે છે ? આટલાં બધાં વર્ષો વિનાકારણ હું નકામો દુઃખી થયો. મણીભાઈના કહેવા પ્રમાણે, માણસ માત્રને એક બીજની હરિદાષ કરીને, એક બીજને ખરાબ કરીને પણ જીવવાનું છે. “જીવન યુદ્ધ” ખરાબર છે. એ જ નિયમ છે. અને બીજો નિયમ નથી. મહારા સંબંધમાં મહારી જીત હિંમતે રાખી છે. “હિંમતે રાખી” બોલી જવાય છે. મૂર્ખ ટેવનું જોર કેવું છે ? હિંમત છે નહીં. તે હિંમત શું રાખતો હતો ? હું જાણ્યો. મહારી ફતેહ થઈ. સંસારમાં હું ફાળ્યો છું. આ લડાલડી ચાલવા દો ! જે જખરો થશે તે જીતશે. મહારામાં જીતવાની તાકાત મ્હેં મેળવી, તો હું ફાળ્યો છું. હોશીઆરી હતી તો સુખી થયા છીએ. આખો જન્મારો લહેર કરી છે. ફક્ત પેલું સાંભરી આવતાં વચમાં ઝેર જેવું થઈ પડતું એ જુદી વાત, પણ હવે એની બહીક નથી. હવે તો જરૂર નિરાંતે સુખ ભોગવીશું ? મ્હને આખરે હવે સમજણ પડી કે, સાળા માણસો બધા અદેખા છે ! અદેખાઈનું કારણ છે. માણસ માત્રને એક બીજ સાથે લડાલડી કરીને, જીતવાનું રહ્યું; નબળો થયો તે માર્યો જાય છે, ને જખરો થાય છે તે જીતે છે. દુનિયા બળિયાની છે. બળિયાના બે ભાગ. બધાને એવું છે. આ મહારો મણીભાઈ.....”

એને સાંભરી આવ્યું કે, મણીભાઈને એના નામના ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા બેન્કમાં જૂદા મૂક્યા તે જોઈ પડ્યા હતા. મણિભાઈએ, એમને ૧૦,૦૦૦ વધારીને ૩૦,૦૦૦ કરી આપવાનું કહ્યું હતું ને પુંજભાઈએ ના કહી ત્યારે એને ખોટું લાગ્યું હતું.

અને એકાએક પુંજભાઈને સ્પષ્ટપણે સમજાયું કે મણીભાઈ હું મરું તો સારું, એમ જ ઈચ્છતો હશે. આ વિચારથી એ બહીન્થો.

“લડાઈ ચલાવો અને જીતો. હું તો લજો, વેપારીઓને માર્યા.

એમને મારવાની મ્હારે જરૂર હતી તેથી મ્હેં માર્યા. પણ મ્હારા મણીભાઈને કાને મારવાની જરૂર છે? કાને મારે તો મણીભાઈને કાયદો? બોલો?” એ પથારીમાં ભડીને બેઠો થઈ ગયો.

“અરાબર છે. હું એના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ છું. હું એને ૨૦ હજાર આપું, ગમે, એટલા આપું, પણ હું મરું ને એને મળે, એટલે હું જીવું એમાં એને કાયદો નથી જ. એ આ બધી મિલકતનો કુલ માલીક થાય, એના જેવી આમાં એને મજા નહીં જ.”

અને પુનઃભાઈએ મણીભાઈની બધી વાત સાંભરી કહાડી. વાત કરતી વખતનો એનો દેખાવ નજર સમક્ષ ખડો કર્યો. અને એને નક્કી લાગ્યું કે, મણીભાઈ જરૂર મ્હારૂં મરણ ઇચ્છતો હોવો જોઈએ.

“અને એ મ્હારૂં મરણ ઇચ્છે છે તો તો બાકી શી? એ ભણેલો છે. વિદ્વાન છે. પાપપુણ્યમાં માનતો નથી. બુદ્ધિપૂર્વક કામ લે અને ઈશ્વર છે જ નહીં એવી એની ખાત્રી છે, પછી? ના, ના એવું કામ કરીને પકડાયા વગર રહે નહીં અને એનું જીવનર રદ થઈ જાય. અરે, પણ એ બુદ્ધિમાન છે. ઝેરઝેર છાનુંમાનું આપી દે તો કાણુ જાણનાર છે?”

અને તરતજ એક દિવસ મણીભાઈ એને જૂદાં જૂદાં ઝેરોની વાતો કરતો હતો તે સાંભરી આવ્યું: “એ કહેતો હતો કે, ઘણું ઝેરો એવાં છે કે જેનાં કાંઈ પણ ચિન્હ કે નિશાન પાછળથી માલમજ ના પડે!” અને એમાંનું એકાદ ઝેર એની પાસે હોય તો મ્હને આપ્યા વગર રહે? જરૂર આપે. એ મ્હને કહેતો હતો કે, ‘હું વેપાર ધંધામાં ધ્યાન નથી આપતો તેથી ઘણું બગડે છે.’ આટલાં ખાતાંમાંથી મણીભાઈ કહેતો હતો કે, ‘ઘણું પેદા કરી શકાય.’ મ્હનો એક પ્યાલોજ આપતાં એમાં એ ઝેર મેળવી શકે! પછી મ્હારા તો રામ બોલો ભાઈ રામ! તોકરોને અને રસોઈઆને લાંચ

આપે એટલે પણ એનું કામ થઈ જાય, એ બધા મહારા વા'લા લુચ્ચા છે. પુંજભાઈને એમ કરતાં પોતાનો ખાસ નોકર દેરી લાલાજી સાંભર્યો: “એ ફાંકડો મણીભાઈ કહે તો લાગ જવા દે?”

આવા આવા વિચારોથી પુંજભાઈ ગભરાઈ ગયો, પાસે શરખતની શીશી પડી હતી. કાચના પ્યાલામાં જરા શરખત અને પાણી નાખીને એણે પીવાનો વિચાર કર્યો. ગ્લાસ હાથમાં લીધો પણ એને તળીએ કંઈ ઘોળું ચ્હોટેલું જોતાં એ બોલ્યો: “કાણે જાણે આ ઘોળું શું હશે? સોમલ આવુંજ હોય છે. જાવ, તુમ હમકુ નહીં માર સકેગા.”

પછી અંદર ગયો અને પાણીઆરાની ગોળીમાંથી પાણી લીધું. પછી પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો:

“હા, એમ જ, દરેક જણને જગત જોડે લડી છૂટવાનું. જીવન-યુદ્ધ અને લડાઈ એટલે લડાઈ! ત્યાં કોઈ પ્રમાણિકપણું ને સત્ય, નીતિ ને પ્રેમ એવું એવું હોય નહીં. પરવડે નહીં. હવે તો મહારે જ મહારી સંભાળ રાખવાની કાંઈ કાંઈનું નથી. મહારી જૈરી જે જે ખાતી હશે તેમાંથી હું ખાઈશ. હા અને એ પણ કોની? એ રહી નવી. ઓરમાયું અને સાવકું વેઠવાનું. હું ના હોઉં ત્યારે મિલકતમાંથી એનો અડધો ભાગ; પિયેરિયાં છે ભૂખરૂ ને વારંવાર એની પાસે પૈસા માગ્યા કરે છે. હું મરું તો પછી એને પૈસા ઉડાવવાની મજા પડે! હવે તમારી માનાં લુચ્ચાઓ! મહને તમારે મારવો છે! આવી જાઓ! હું હવે વીલ બનાવું, અને વીલ એવું બનાવું કે, એમને કાંઈને એક પાછ પણ ના મળે. એટલે મહારા મરણથી એમને કાંઈને કશો ફાયદો ના થાય. વીલ કાલે :જ કઈ અને જૈરી, જોકરાં, મણી-ભાઈ બધાંને વીલની હકીકત જાહેર પણ કરી દઉં.”

હવે એ સુખેથી ઉંઘત, પણ વિચારોએ, એને ઉંઘવા ના દીધો. એટલે એ કાગળ લઈને વીલનો જ ખરડો કરવા બેઠો. બધી મિલકત

ધર્માદા ખાતામાં આપી દેવી એમ લખ્યું. લખ્યા પછી એ નિરાંતે ઉંઘત. પણ પાછો જીંદગીભર જે નોકરે એની સેવા કરી હતી તેનો વિચાર આવ્યો. ‘ઘોડાવાળા માવજીએ પણ બિચારાએ ૨૦ વર્ષ સુધી આજ ઘરમાં મ્હારી ખાતર ને જોકરાં ખાતર બહુ તકલીફ વેડી છે. અને ઘોડાએને પોતાનાં બચ્ચાંની માફક સાચવ્યા છે. એ બંનેનું કંઈ કરવું જોઈએ.’ પછી વિચારમાં ને વિચારમાં પોતે નોકર કે ગાડીવાન હોત અને મહીને ૧૦ રૂપીઆ પગાર મળતો હોત તો શું કરત એ સમજવા માંડ્યું: “મ્હારા જેવો કોઈ શેઠ અંગણમાં દોર કરતો હોત અને હું નોકર હોત તો શેઠને છોડત ? પેલા પ્રાંતીજવાળા શેઠની વલે કરી હતી એવીજ વલે એ શેઠની પણ કરી નાંખત.—”

અને પુનઃભાઈ પાછો ફરી બીન્થો. એ આરાણું વાસવા ગયો, પણ કડી બરાબર વસાઈ નહીં. એટલે સાંકળ મારીને તાળાંને કેકાણે એક ન્હાનો ટુવાલ ભરવીને ગાંઠ મારી; બારણાને ઉપર બીજી સાંકળ હતી તે પણ વાસી, અને એના ઉપર બીજો ટુવાલ બાંધ્યો, આટલું કર્યાથી એને નિરાંત વળી કે, હવે કોઈ બારણું ઉઘાડવા આવે તો છાનુંમાનું કાણુ આવી શકવાનું છે ?

પછી દીવો હોલગ્યો. આટલું કર્યા પછી પણ ‘શેઠ હજી સુધી કેમ ઉઘ્યાં નહીં હોય’ એવી ચિન્તા થવાથી જોડેના ખંડમાંથી શેઠાણી ઝપાટાખંધ શેઠના ખંડ તરફ આવી. જોરથી બારી ધક્કેલી અને એક ધક્કે શેઠની વાસેલી બંને સાંકળો, બાંધેલા ટુવાલો છતાં ઉઘાડી નાખી.

શેઠ સફાળા ઉઠ્યા: “કાણુ છે ? કેમ છે ? અધ્યા બધા ક્યાં મુઝ્યાં !” તરત શેઠાણી છે એમ સમજ્યું, છતાં શાન્ત પડતાં શેઠને કંઈક વાર લાગી.

શેઠાણીએ બારણું ધક્ક્યું તે વખતે શેઠને એમજ લાગ્યું કે, જાણે કોઈ મ્હને મારી નાખવા આવ્યું ! શાન્ત પડ્યા પછી શેઠ બ્હીકની વાત છાની રાખીને કહેવા લાગ્યા કે: “બારણું તો મેં અમસ્તુંજ વાસ્યું હતું—કોઈ પેસી ના ગયે માટે.”

તેમ છતાં, એમની મનની વાત મનમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં—તે દિવસથી ઘરનાં બધાં માણસો, નોકરચાકર સુધ્ધાં, સમજ્યાં કે શેક પહેલાં હતા તે નહોય. એમનામાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે.

પહેલાં એ ખુશ રહેતા. કાંઈ કાંઈવાર એમનું પાછલું પાપ સાંભરી આવે ત્યારે જરા ઉદાસ જણાતા, પણ ઘણે ભાગે એમનો સ્વભાવ આનન્દી હતો. કાંઈક વાર ગુસ્સે થતા, પણ ઘણું ખરું દયાળુ હતા, અને સૌની સાથે હેત માયાથી વર્તતા.

છોકરાં અને ઘરનાં માણસ ચાકરમાં કાંઈ એમનાં બહાલાં અને કાંઈ જરા અજખામણાં હતાં, પણ એકંદરે બધાને એ ચ્હાતા. તેને બદલે હવે બધાની સાથે એ થોડું બોલતા થઈ ગયા. બધાથી સાવચેત રહેવા લાગ્યા. બહેમી થઈ ગયા. છોકરાં, છોકરાંના છોકરાં, સ્ત્રી, નોકરો, બધાં ઉપરથી જાણે એમનો ભાવ ઉડી ગયો. અતડા થઈ ગયા.

વીલ બનાવતું એ એમનું મોટું કામ થઈ પડ્યું. સંતોષકારક વીલ બનાવતાં એમને બહુ દિવસ નીકળી ગયા. કાંઈ કારકુન કે કોઈ ગુમાસ્તો એમને સંતોષ આપી શક્યો નહીં. વીલ લખે, વળી છોકરી નાંખે, ફરી લખે, ફરી છોકરી નાંખે.

ખાવાની આવડતમાં પણ બહુ કહોપણ કરવા લાગ્યા. એમને ભાવતું ખાવાનું કરી લાવે, તોપણ એને અડક્યા વગર પાછું મોકલી દે. ઘણીવાર ખાવાની જ ના પાડવા લાગ્યા.

કાંઈવાર બધાં ખાવા એકાં હોય તે અડધેથી આવી પહોંચે. દોકરાની, વહુની કે છોકરીની થાળી લઈ લે તે એમાંથી ખાય, પોતાને માટે દૂધ જૂદું મંગાવે; જૂદી તપેલીમાં પોતાના હાથે ઢાંકીને કપ્પાટમાં મૂકે તે કપ્પાટે તાળું મારે.

વેપાર ધંધામાં હવે એમણે થોડું ધ્યાન રાખવા માંડ્યું અને કાયદો થયો હોય તે રકમની વાત પણ છૂપાવવા લાગ્યા. બધા સોદા કે વેચાણની વિગત પણ હવે એ કાંઈને કહેતા નહોતા. જે વેસો

એમને પહેલાં એટલું બધું સુખ આપતો તે હવે એમને રિખાવવાનું હથિયાર થઈ પડ્યો !

બીજા ન જાણે એમ પૈસો એ છૂપાવવા લાગ્યા, પણ પોતાના જેવાજ નાસ્તિકાથી પૈસાનું રક્ષણ કેમ કરવું તે એમને સુખ્યું નહીં.

એમને લાગ્યું કે, “ઈશ્વર નથી એ વાત જેમ હું પોતે જાણું છું અને મારો છોકરો જાણે છે, તે પ્રમાણે બધા જાણી જશે તો મહારા બાર વાગ્યા ! તો, તો, મહારું ખૂન થાય, મહને ઝેર દેવાય, જોર જીલમથી, કે દગા ફટકાથી મહારો પૈસો હુંટાઈ જાય ! ”

એને લાગ્યું કે, “ એક રસ્તે બચાવ એવું છે. ઈશ્વર નથી એ વાત કાઢીને જાણવા ના દેવી. પરંતુ ઈશ્વર છે, હાજરાહજૂર છે, એમજ બધાંને કહેતા રહેવું.”

આસો સુદ ૨ પછી પુંજભાઈમાં જોડલો ફેરફાર એ થયો કે, દેખાડવાનો ધર્મ એણે બહુ પાળવા માંડ્યો. એકાદશી, સોમપ્રદોશ, રવિવાર એમ કંઈ કંઈ વ્રત અપવાસ કરવા લાગ્યો. રણછોડજીનાં દર્શન કર્યા વગર જમે નહીં અને કથા સાંભળવાનું, ધીનો દીવો અખંડ બાળવાનું, એમ કંઈ કંઈ ધાંધલ લઈ બેઠો.

વખત આવ્યે તોકર, ચાકર, છોકરાં, સ્ત્રી બધાંને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે ભાષણો આપતો : “ જો, જો, પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે ! હાજરાહજૂર છે ! ઈશ્વરથી ડરીને ચાલજો. અનીતિને રસ્તે ચાલશો તો નરકમાં પડશો. મર્યા પછી ધીકધીકતા થાંભલે બાઝવું પડશે ! ” વગેરે.

મણીભાઈને પણ આવો ઉપદેશ આપતો અને ખાનગીમાં બાપ દીકરાએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, ‘ ઈશ્વર નથી જ ’ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત પણ જાણે બની જ નથી એમ સમજવા લાગ્યો.

આસો સુદ ૨ પછી ત્યારથી એણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દુનિયામાં કંઈ નથી, કાઢથી બહીવાનું નથી, ઈશ્વર છેજ નહીં અને મોજ શોખથીજ ઇવવા જેવું છે, ત્યારથી એની બધી મોજ મજા ઉડી

ગઇ. મંસારનાં બધાં સુખ તે દિવસથી બદલાઈ જઈને રિખાવી રિખાવીને મારનાર દુઃખ જેવાં થઈ પડ્યાં.

ખૂન, ઝેર, દગાબાજ એની આંખ આગળ ફરવા લાગ્યાં. ધરનાં માણસો અને કુટુંબીજનોની પણ એને નિરંતર બ્હીક લાગવા માંડી. દરેક દરેક જણ દુષ્ટ કાવતરાં કરે એવો એને ભય લાગ્યો. અને સ્ત્રી છોકરાંઓ, છોકરીઓ અને બધાં જીવતાં માણસોને ધિક્કારવા લાગ્યો બહાલસોયાં, કાલું કાલું બોલનારાં, એનાં ન્હાનાં ન્હાનાં પૌત્રપૌત્રીઓ પણ વીંછી જેવાં ઝેરી એને લાગવા માડ્યાં ! એ જેમ બધાંનો તિરસ્કાર કરતો હતો તેમ, એને લાગ્યું કે, આ ટીચૂકડાં છોકરાં પણ મ્હારો તિરસ્કાર કરે છે !

વારંવાર એ ઇલાજોથી એ પોતાનો બચાવ કર્યો કરતો. કાંઈ ને મનની વાત કહેતો નહીં. કાંઈનો વિશ્વાસ કરતો નહીં. બધાંથી સમાલતો રહેતો. અને બધાને છેતરતો. કાંઈ રસ્તે જતા માણસને કાંઈ પણ પ્રકારનું એને નુકશાન કરવાનો વિચાર સરખો પણ ના હોય તેનાથી પણ એ બંદોબસ્તો. આ પોતાના બચાવ કરવાનો એક ઇલાજ. અને બીજો ઇલાજ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે બધાના મનની ખાત્રી કરી આપવાનો પ્રયત્ન. એને ખાત્રી થઈ હતી કે, ઇશ્વર નથી એમ જે હું માનું છું તેને બદલે બીજાં બધાં લોકો ઇશ્વરને માને એવું હું કરું તો જ હું બચી શકું.

પૈસો હજી વધ્યે જતો. હવે એ આનંદ આપવાને બદલે એને ભય ઉત્પન્ન કરતો. એનાં કુટુંબીજનો જ એના મનથી એનાં દુશ્મન થઈ પડ્યાં હતાં. ખાવું પીવું અને ઉંઘવું, એ સાદાં સુખ પણ હવે એના નસીબમાંથી ઉડી ગયાં હતાં !

દરેક દરેક બનાવમાં એ પાપી પ્રપંચો અને તરકટો શિવાય બીજું કંઈ જ જોતો નહીં.

અને આ રીતે દુઃખી પુંગ્વલાઈ ત્યાર પછી તો ૧૦ વર્ષ જીવ્યો.

એના બહેમથી બધા કંટાળી ગયા. એનો સ્વભાવ બધા સમજ્યા, પણ એનું દુઃખ કોઈ જાણી શક્યાં નહીં. અને આ દુઃખ અપરંપાર હતું. એની મનોવ્યથાને હૃદ નહોતી.

વળી, મરણ પછી પણ, આ દુઃખનો છંડો આવશે, એવી શ્રદ્ધા જવાથી એના દુઃખની તીવ્રતા અસહ્ય થઈ પડી હતી.

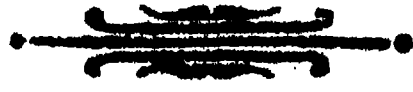
એ રિખાતો, પીડાતો, પણ “શાથી રિખાઈ છું” એની એને ખબર નહોતી.

આટલું છતાં એને મોતની બહીક લાગતી હતી; કારણ કે, એ માનતો કે, મૃત્યુ પછી કંઈ નથી “સખ ખલાસ” “સર્વ નાશ” મરણ પછી બધા અસ્તિત્વનો નાશ છે, તેમ છતાં એની જીંદગી હવે કે, હવે પછી કેમ સુધારવી એ વિષે પણ એને ખબર નહોતી.

આ સ્થિતિમાં એ ૧૦ વર્ષ જીવ્યો. એક દિવસ નાતમાં પાટે બેસી આવી ઘેર આવ્યો, નાસ્તો કર્યો, પાણી પીને સૂતો તે સૂતો, ફરી ઉઠ્યોજ નહીં.

એનું મોત એકાએક થયું. પીત્તળની દોણી, કચ્છમાં શાલ, વગેરે હાક સાથે એનું મડદું કાઢવામાં આવ્યું. પાછળ અનાજનાં ગાડાં, લાકડસી લાડવા વગેરે ગરીબોમાં લૂંટાયાં, પૈસા ઉછાળવામાં આવ્યા, અને અમદાવાદ શહેરમાં તે દિવસે પાકી પાડવામાં આવી. પ્રેમાભાઈ હોલમાં સમસ્ત શહેરીઓની જાહેર સભા, પુંજભાઈ શેઠના મરણને માટે ખેદ દર્શાવવા મળી. તેમાં શેઠના સદગુણ, ભક્તિભાવ અને સુખી જીવન વિષે ઘણાં ભાષણો થયાં. પરંતુ ઇશ્વર શિવાય, એમના પાપ વિષે કે ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધ ગુમાવ્યા પછી એમને જે સજ થઈ હતી તે વખતની એમનું અંતરની દશા વિષે કોઈ કંઈજ જાણતું નહોતું.

ડૉ. અમથારામ

આજે અમારી ન્યાતનો જમણુવાર હતો. જમવા જવાનું મને ઘણું ગમતું; પરંતુ કેટલાંક વર્ષો થયાં મેં જમવા જવાનું જ માંડી વાળ્યું હતું. જમવા પાછળ જતો વખત, પૂરી સ્વચ્છતા જળવાય, ન જળવાય આવા સંભોગો, એ બધાનો વિચાર કરી મેં જમવા માટે જવાનું ઘણું જ ઓછું કરી નાંખ્યું હતું.

ઘણે વર્ષે ન્યાતની વાડીએ આજે ગયો, ત્યાં ગયો ત્યારે પહેલી પંગત એસી ગઈ હતી. મારા મિત્રને ત્યાં લગ્ન હોય અને તેમના એકના એક પુત્રના લગ્નનો જમણુવાર હું ન માણું એ તો ચાલે જ કેમ ? સંગતલાલ શેઠનું નામ ગરીબાઈમાંથી તવંગર થનાર તરીકે જાણીતું હતું. સ્વાશ્રય એમનો મંત્ર હતો. ગમે તે ધંધો કરીને આગળ વધવું એ એમનો સિદ્ધાંત હતો.

હું વાડીએ પહોંચ્યો ત્યારે મેં જે દ્રશ્ય જોયું તે વર્ષો પહેલાં જોયેલા દ્રશ્યથી ખાસ કોઈ જ રીતે જુદું પડતું નહોતું. વાડી માણસોથી ઉભરાઈ રહી હતી. બહાર મ્યુનિસિપલ રસ્તા પર માણસો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-રેશમી તથા ગંપાની રંગબેરંગી કપડાં પહેરી પંગત વાડી નીચે એસી ગયાં હતાં, ગટરનાં કેટલાંય ઢાંકણાંને એમણે પવિત્ર કર્યાં હતાં. જ્યાં જમવા બેઠાં હતાં ત્યાં અને તેના પાસે કચરાપેટી હતી. એ કચરાપેટીમાંથી માથું ફાટી જાય તેવી દુર્ગંધ આવી રહી હતી. અને છતાં જમનારાઓને ગળે આ હકીકતની કશી જ પડી ન હોય એવી અલૌકિક શાન્તિથી જમણુવારનો આનંદ સુટાઈ રહ્યો હતો !

મારા શરીરમાં વીજળીવેગે અરેરાટીનો એક પ્રવાહ પસાર થઈ

ગયો. આ શું ? ગંદકીની આગળ જ જમણુવારની મિઠાશ શી રીતે માણી શકાતી હશે ?

ખૂબ મહેનતથી અવનવાં શાક, પકવાન અને ફેરમનાં દાળ-ભાત તથા ફરસાણુ પીરસાયેલાં તેની જ સાથે રોગના જંતુઓવાળી હવા તેમના પેટમાં નહિ ગઈ હોય, એમ શાથી કહેવાય ? આવી જગ્યા ઉપર જમવાનું તો ગમે જ કેમ ? આટલું છતાં જમનારાઓ-માંથી કોઈએ આના સંબંધમાં ક્યવાટ કર્યો હોય એમ લાગ્યું જ નહિ.

પાંચ એકેલા સદ્ગૃહસ્થો અનેક સુધારાની વાતો કરી રહ્યા હતા, પણ તેમને આમાંનો કોઈ જ ખ્યાલ નહોતો. હું તેમની સાથે વાતોમાં ભળતો હતો પણ મારું ધ્યાન તો આવી હકીકતોમાં જ વધારે રમતું હતું.

કુવચિત કૂતરું અંદર ઘૂસી જતું ત્યારે પંગતના રખેવાળ માણસો ખખડતા અને ફરીથી અંદર ઘૂસી જવાની ચોરી આવાં કૂતરાં ન કરે તેની તે તકદારી રાખતા.

જરાક આધે, પણ બાબુપર ઢેડ લોકો ઊભા હતા. તેમના હાથમાં માટીનાં વાસણુ હતાં અને તેઓ પંગત ક્યારે ઊઠે તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. જે જમણુવાર રસથી જમાઈ રહ્યો હતો તે તમામ વાનીઓ મોટે ભાગે પતરાળાંમાં એમને એમ અસ્પર્શ રહે એની એઓ આશા સેવી રહ્યા હતા.

તેમની નજર આવતી જતી જતજતની વાનગીઓ ઉપર ફરતી અને તેઓ અંદર અંદર તેની ચર્ચા પણ કરી લેતા. પંગત ઊઠતાં કયી કયી વસ્તુઓ ઉપર વધારે હાથ ચલાવવો તેનો તેઓ નિર્ણય કરી લેતા હતા.

ભાત પીરસાઈ રહ્યો હતો. એની મનોહર સુગંધિ અહીં ટાંપી રહેલાં ભંગીઓનાં-ગાંધીજીએ જેમને હરિજનોના નામથી હવે

ઓળખાવેલ છે તેમનાં-ટાળાંને પહોંચી ગઈ હતી. તેઓ ત્રીડનાં ટાળાંની માફક ઉચ્છિષ્ટ ભોજન માટે ઉતાવળા થઈ રહ્યા હતા.

અને તેઓ આખરે દૂડી પડ્યા. રખેવાળુ કરતા રખેવાળો તેમને અંદર ઘૂસવા દેવા તૈયાર નહોતા, છતાં તેઓ તો ઘૂસી જ ગયાં. રખેવાળોએ આ અપમાનનો બદલો તરતજ લીધો. તેમના હાથની લાકડીઓએ અને પછી ધીરે રહીને પગે તેમને ઝાટકવા માંડ્યાં. એક ડોશી જેવી લંગિયણુ તેની અડફટમાં આવી જતાં તમ્મર ખાઈ નીચે પડી.

હું ડાકટર હતો. લોકો માનતા કે, મારામાં દયાનો અભાવ જ હોય. હું જાતજાતની દવાઓ આપતો. રોજ કેટલાંય ઇન્જેક્શનો આપતો. આ તો મારી રોજની ટેવ હતી. પેલી લંગિયણુ તમ્મર ખાઈ નીચે પડી કે તરતજ મને થયું કે તેના રામ બોલી જશે.

તેને કાંઈ જ મદદ કરવાનો હું અમલ કરું તે પહેલાં પંગતના રખેવાળ માણસે ડોશી લંગિયણુને જોરથી એક બીજી લાત મારી, “ઢાંગ શાની કરે છે ? ચાલ, દૂર થા અહીંથી ! મારે આજે માથા-બોળ નહાવું પડશે તે ખબર નથી ?” એવા શબ્દો વડે તેને પકડી ગોળી કરી.

ડોશીની આંખોમાં નિરાધારતા હતી. થોડાંક બાળુ પરનાં એંઠાં પતરાળાં લઈ લેવાની રખેવાળ માણસે ડોશીને લાલચ આપી જાગતી કરી અને થોડીકવારે તે ડોશી કેકાતી કેકાતી ચાલી ગઈ.

પાટ ઉપર બેઠાં બેઠાં અડધાએક કલાકમાં મેં જે અવલોકન કર્યું તે આટલું જ હતું એમ નથી, કેટલાંય આથડયાં અને પડયાં હશે; પરંતુ આ ડોશીમાં કયી શક્તિ હતી કે તે પાછી ઉભી થઈ ચાલતી થઈ શકી ?

ગજળી કામો જરાક જરાકમાં માંદી પડતાં કેટલીયે દવાઓ કરે છે, ફરિયાદો કરે છે; જ્યારે આ કામ એક બાળુ અપમાનિત

જીવન જીવે છે અને ખીજી બાજુ પોતે નિરાધાર કે દુઃખી છે તેને જરાયે ઉચાટ કર્યા સિવાય હરખાતી હરખાતી ચાલીજ જાય છે.

મારાથી આથી વધારે જોવાનું રહ્યું નહિ, કારણકે મને મારા મિત્ર સંગતલાલ શેઠના આગ્રહ મુજબ ખાસ તૈયાર કરેલી જમવાની વ્યવસ્થામાં ભળવાનું હતું.

થોડાકે વ્યવસ્થિત પાટલાઓ ઉપર થોડાકે મહેમાનો બિરાજ્યા હતા. અગરબત્તીઓથી હવા મુગન્ધિથી મધમધી રહી હતી. શાન્તિ હતી. જરાકે કંટાળેલો હું હતો. તેને આ દૃશ્યથી શાન્તિ વળી. ઘડીભર પેલા હરિજનોની હકીકતો મારા મનમાંથી વિસારે પડવા લાગી.

હું જ્યારે ઘેર ગયો ત્યારે તો આ વાતની કાંઈજ હકીકત યાદ રહી હોય એમ લાગ્યું નહિ. મનુષ્ય સ્વભાવજ આંવા છે ત્યાં શું થાય ? મોડી રાત્રે હું ઊઘી ગયો.

[૨]

સવારે ઊઠ્યો અને ઓટલા ઉપર દાતણ કરવા બેઠો. ઓટલે બેઠાં બેઠાં પાઉડર અને પીંછીથી દાંત ધસવા લાગ્યો ત્યાં મારી નજર કચરો કાઢતી ટેવડી ઉપર પડી, “ઓહ ! આ તો ગઈ રાતની બેભાન થયેલી પેલી ડ્રેસી !”

ગઈ રાતની વાત પાછી ફરી તાજી બની ગઈ ! જાણે ગઈ રાત્રે કાંઈજ બન્યું ન હોય તેમ તે તો કામ ઉપર હાજર થઈ ગઈ હતી. મારાથી તેને કાણ જાણે પૂછાઈજ ગયું :

“ ગઈ રાતે જેને માર પડેલો તેજ તમે કે ? ”

“ કાણ બાપા ! મને કશું ? ”

“ હા, તારું નામ શું ? ”

“મારું નામ મંછી ! હું તો અહીં વર્ષોથી તમારું કામ કરું છું આપા ! ન્યાતની વાડીએ જમવાનું મળશે એમ ધારી હું ત્યાં આવેલી ! આમાં નવાઈ શી છે ! આવો માર ખાઈ ખાઈને તો અમે મોટાં થતાં આવ્યાં છીએ ! મારી આવડી ઉમ્મરજ એમાં પૂરી થઈ ને આપા ! ”

“પણ તમને મારવાં શા માટે જોઈએ, એજ હું સમજી શક્યો નથી ! ”

“અમારે તમારો એંઠવાડ ખાવો અને સાથે માર પણ ખાવો : આ તો આપા કંઈ પેઢીથી ચાલ્યાજ આવે છે. અમે એંઠવાડ ખાવાનાં અને સાથે માર પણ ખાવાનાં. આ તો અમારો રોજનો નેમ છે, આપા ! ”

“પણ તમને આ એંઠવાડ ખાવાનો અને માર પણ ખાવાનો—આ બધું ગમે છે કેમ ? ”

“એ તો એવું છે ને આપા, કે તમે ગાંધીવાળા માણસ છો એટલે અમારી જોડે આટલીય વાત કરો છો. અમને તો બહુયં થાય છે કે અમે તમારી જેવા રહીએ અને ચોખ્ખું ખાઈએ; પરંતુ અમારાથી એ બને જ સી રીતે ? ”

“શાથી ના બને ? ”

“અમે તમારાથી હુંડ એ તો હુંડ જ ને આપા ! ”

“એવું તમારે શા માટે માનવું જ જોઈએ ? ”

“અમે તો ક્યાં માનીએ છીએ ? પણ અમને બીજા મનાવતા હોય ત્યાં શું થાય ? હજીય અમારાથી ભડકી આવે ભાગનારાનો કંઈ તોટો નથી. અમારા પૈસા ખપે, પણ અમે તો નહિજ. પહેલાં તો અમે જે રસ્તે આવતાં તે રસ્તે પાણી છંટાય પછી જ આ ધરમીઓ પગ મૂકતાં. હવે ફેર પડ્યો છે. ”

“ તે તમે ચોખ્ખાં રહો તો તમને કાઈ જ દેડ નહિ કહે અને અડધામાં હરકત નહિ જુએ ? ”

“ તમે માનો છો તેવું નથી. અમારાં છોકરાં તો હવે અમારાથી આગળ વધી ગયાં છે. તેઓ ચોખ્ખાં કપડાં પહેરીને હોટલમાં જાય છે અને તમારા જેવાઓની સાથે બેસે છે. પરંતુ ત્યાં હોટલમાં જ તેમને ખબર નથી હોતી કે અમો દેડ છીએ. કાઈ દેડ છે કે સાત્તણ વાણિયા છે, એ કપાળે કંઈ ઓછું લખેલું હોય છે ! ”

એટલામાં મારો પૌત્ર મારીજ પાસે ઝડે બેસી ગયો. તેની બાએ આવી તેને લઈ લીધો અને સ્વચ્છ કરવા માંડ્યો. થોડીક વારે એ જગા પણ સ્વચ્છ કરવામાં આવી.

મને વિચાર થયો કે, ગંદકી સાફ કરનાર જેમ મારા પૌત્રની માતા તેટલો સમય અસ્પૃશ્ય ગણાય તેવીજ રીતે આ હરિજનો પણ ગંદકી સાફ કરે તેટલો સમય અસ્પૃશ્ય લલે લેખાય અને એમાં કંઈ ઓછું નથી; પરંતુ તેટલા માટે કાયમ તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવાં, એમાં કયો ન્યાય રહેલો છે ?

જે કામ આપણી ગંદકી કરી આપણી કિંમતી સેવા કરે છે તેને આવો નીચ ધિક્કાર કેમ આપી શકાય ? મારી આ વિચાર-માળાને વેગ મળે એવી રીતે મંછીએ કહ્યું:

“ બાપા, મારો દીકરો ભણે છે અને સાથે અમારી કામમાં બધાને એકવાડ નહિ ખાવાની સમજણ આપે છે. ”

મેં મંછી ડાશીને તેના દીકરા અંગ્ધી ઘણી વાતો પૂછી જોઈ. તે સેન્ટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકના વર્ગમાં ભણતો હતો. તે છોકરાનું નામ અમથારામ બાપાલાલ હતું. તેનું ખર્ચ ભણવા માટે ખાસ કર્યું જ આવતું નહોતું. નિશાળમાં શ્રી લેવાતી નહોતી. ચોપડીઓ મળી રહેતી હતી અને તે ઉપરાંત અમથાલાલ સ્કૂલમાં પરચુરણ કામ કરતો તેથી આવક પણ થતી હતી.

અમથારામને બદલે ' ગેરોમિ ' નામ પાડવાની ગોઠવણુ પણ થઈ હતી; પરંતુ મંછી ડોશીએ વાંધો લેવાથી એ વાત પડતી મૂકાઈ. અમથારામે ગેરોમિ થઈ ખ્રિસ્તી બનવાના ઘણા લાલ છે એમ તેની માતાને ઘણું સમજાવ્યું હતું; પરંતુ મંછી ડોશી તો બૂનવાણીજ રહી અને ઉજળિયાત કામ વચ્ચે મિજબજથી રહેવાનો મળનારો લાલ જતો કર્યો.

અમથારામ તો આજે પણ માને છે કે, તે મેટ્રિક પાસ થઈ આગળ જશે અને જે ઉજળિયાત કામ, તેમનો તિરસ્કાર કરે છે તેમને બરાબર રીતે બતાવી આપશે કે તેઓ તેને ત્યાં પગ ઘસડતા આવશે.

એક કામ બીજા કામને જ્યારે તિરસ્કારે છે ત્યારે આવું જ બને છે. ત્યાર બાદ આ મંછી ડોશી રોજ તેની કામની કાંઈ ને કાંઈ વાત લાવતી અને હું પણ તેની વાતોને ઉત્તેજન આપતો. આ ઉત્તેજનને કારણે હું તેમની કામ વિષે ધીરે ધીરે ઘણી વાતો બોલી પણ શક્યો.

[૩]

દવાખાને ભારે ભીડ હતી એ વખતે કેટલાક પોલીસો સાથે સ્ટ્રેચરમાં એક નવજુવાનને ઉપાડી અંદર આણવામાં આવ્યો. શું છે તે હું તરત જોઈ શક્યો. મારાજ દવાખાના આગળ એક અકસ્માત થયો હતો. એક સાયકલિસ્ટ એક મોટરકાર સાથે અથડાઈ પડ્યો હતો. પરિણામે સાયકલ ઉપર જનાર આ નવજુવાનને ઈજા થવા પામી હતી.

શ્રીમંત શેઠાણી દર્શન કરવા નીકળ્યાં હતાં. આવનો દિવસ સમનવમીનો હતો. દર્શન બંધ થાય તે પહેલાં શેઠાણીએ પહોંચવું જોઈએ; એટલે ડ્રાઇવરને શેઠાણીએ ઝડપથી મોટર હાંકવા હુકમ કર્યો.

પરિણામ એ થયું કે ડાબી બાજુએ જતા સાયકલિસ્ટને આ મોટરે હડફટમાં લીધો. જૂલ મોટર ડ્રાઈવરની હતી.

સારવાર તરત કરવામાં આવી અને શેઠાણી તો હજીય મંદિરમાં દર્શન કરવા ઉતાવળાં હતાં; એટલે તેમણે મારી પાસે આવી સો રૂપિયા નવજીવાનને આપવાના કરી ઉપડ્યાં. પોલીસે તો ક્યારનાય તેમના બની ગયા હતા.

ઈગ્ન ભારે નહોતી થઈ. મેં તેને તેનું નામ પૂછ્યું. તેનું નામ અમથાલાલ બાપાલાલ હતું. તેજ મંછીનો હરિજન દીકરો. તેનીજ સારવાર મારે કરવાની હતી.

નિરાંતે પછી મેં તેને બધી હકીકત પૂછી અને શેઠાણીએ આપેલા સો રૂપિયા આપ્યા. તે લેવા ના પાડતો હતો; પરંતુ તેને સમજાવ્યો કે તેના અજ્ઞાસમાં તેને તે રકમ ઠીક ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે.

દવાખાનું બંધ કરવાનો સમય પૂરો થયો હતો. ઘેર જવું હતું. બહાર નીકળતાંજ મેં તેને કહ્યું કે, “ ઘેર જવું છે ને ? મારી મોટર તમને ઘેર મૂકી આવશે. ”

“ જરૂર નથી. હું ભાડાની ગાડીમાં ઘેર જઈશ. તમે ક્યાં અમારા ઢેડવાડામાં આવશો ? ”

“ મારે પણ તમારો ઢેડવાડો જોવો છે. ચાલો, અંદર આવી જાઓ. ”

મોટરમાં બેઠા પછી તેણે ઘણી વાતો કરી. એમાંની એક વાત નીચે પ્રમાણે હતી:

“ તમે એમ કહો છો કે, મારે આત્મણીઆઓના મંદિરમાં જવાનો શા માટે આગ્રહ રાખવો ? એનું પણ કારણ છે. હું પાંચ સાત વર્ષનો હોઈશ. મારી માતા મને લઈ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ગામના

મંદિરની સન્મુખ આવી ઊભી. પેટ ભરીને દર્શન કરવા તે આતુર હતી; પરંતુ આવતા જતા લોકો અમને હડધૂત કરવા લાગ્યા. આઘે પણ ઊભા નહિ રહેવા દેતાં જે તે અમને કાંકરીઓ મારી હેરાન કરવા લાગ્યા.

“મને ત્યારે તો નહોતું સમજતું. મંદિરમાં જ ભગવાન પૂરાઈ રહ્યા છે, એમ હું નથી માનતો. ઇશ્વર સર્વત્ર છે. પરંતુ મને ત્યારથી થઈ રહ્યું છે કે, ઉચ્ચ વર્ણમાં આટલો બધો બેદલ આવે શો ? ભગવાન સૌને માટે સરખા છે. અમને દર્શન કરવા દેવા તેઓ શા માટે આંડે આવે ?

“ અને પછી હું મોટા થયો, સમજણો થયો અને હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારથી મારી વૃત્તિઓ જોર કરવા લાગી કે, હું શા માટે એ નકારવામાં આવેલા મંદિરમાં ન જઈ શકું ? હોટેલોમાં તો અમે જઈએ જ છીએ. અને નવાઈ પામશે કે મંદિરમાં પણ સર્વળ જેવાં કપડાં પહેરી હું અનેક વખત જઈ આવ્યો છું.

પરંતુ મને હવે તેનો મોહ રહ્યો નથી. ખ્રિસ્તી વળોમાં હું જોડિં છું કે, આવો કાંઈજ બેદલાવ નથી. અમારા જેવાને તેઓ સ્પર્શે છે અને સાથે ખેસી ભણાવે પણ છે. અને મને ખાતરી છે કે, જેઓ આજે અમારો તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ હું તમારા જેવો ડોક્ટર થાઉં કે સુવર્ણપતિ થાઉં તો તરતજ મારી પાસે દોડી આવનાર છે ! વળી સરકારી અમલદાર થાઉં તો પૂછવું જ શું ?

જો આવી સ્થિતિ છે તો અમારે એ સ્થિતિનો લાભ શા માટે ન લેવો ? અમે મુસલમાન થઈએ કે ખ્રિસ્તી થઈએ, એ હિંદુ જાતિને પસંદ હોય તો એ રસ્તે જવામાં હરકત શી ? અસ્પૃશ્ય રહી તિરસ્કાર પામવા કરતાં બ્રાહ્મણ વાણિયા નમતા આવે એવા થવામાં શા માટે અમે પાછી પાની કરીએ ? ”

વાત તો સાચી જ હતી. આપણે દેડવાડને અસ્પૃશ્ય રાખી આપણેજ અસ્પૃશ્ય બન્યા છીએ. ધર્મ કદી સંકુચિત નથી. ધર્મ વિશાળ છે. ધર્મના સંકુચિત વાડા જ્યારથી થયા ત્યારથી આપણા પતનનો પ્રારંભ શરૂ થયો છે.

આમ વાતમાં ને વાતમાં અમે ઘણો રસ્તો વટાવી લીધો. દેડવાડો આવી પહોંચતાં અમારી મોટર અટકી.

અમથારામ મારી આગળ ચાલ્યો. તૂલસીના છાંડ ડેર ડેર રોપવામાં આવ્યા હતા. એક નાનું શું મંદિર હતું. તે ધર્મસ્થાનક હશે, એમ તરત લાગી આવતું હતું. છેવટે અમે એક નાનાશા ઝુંપડા આગળ આવી પહોંચ્યા.

દેડવાડો છતાં આટલો સુધડ અને ચોખ્ખો? એટલાં ચોખ્ખાં આંગણાં તો ઉચ્ચ વર્ણનાં પણ નથી હોતાં. સ્વચ્છતાનો આવો અનોખો નમૂનો જોઈ મને આનંદ થયો. મારી ધારણા હતી કે, દેડવાડામાં પાર વિનાતી દુર્ગન્ધ હશે! પણ અહીં તો એટલી ચોખ્ખાઈ હતી કે ગમે!

મંછીડોશા મને ત્યાં આવેલો જોઈ નવાઈ પામી. અને એથીય વિશેષ નવાઈ તો તેને તેના અમથારામને વાગેલું જોઈ થઈ! કેટલીક પ્રાથમિક વાતચીત કરી લીધા પછી હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો.

મોટરમાં રસ્તે મને આના જ વિચારો આવ્યા કર્યા. અસ્પૃશ્ય ગણાતી હિંદુ કામ વિષે આપણે કશું જ જાણતા નથી. આપણે આટલા બધા એપરવા બની છવી શકીએ ખરા? હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ વસતિ હતી ખરી? વસતિ થઈ પછી આટલી બધી શી રીતે? હરિજનો, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી થવા માટે વાંક કાનો? હિંદુઓના આટઆટલા અન્યાય અને તિરસ્કારનું આ સિવાય બીજું શું પરિણામ હોઈ શકે?

[૪]

ત્યાર બાદ મંછાડોશીને જોઈ અને મને અમથારામ યાદ આવતો તથા અમથારામને જોતો કે તરત મને મંછા યાદ આવતી. એક ડોક્ટરના જીવનમાં ઘણા પ્રસંગો આવે છે અને જાય છે. અને એ બધા યાદ રહી જવા કંઈ સર્ગીયા નથી હોતા આટલું છતાં ઘણા પ્રસંગો સંસ્મરણીય બની રહે એવા હતા તે સંસ્મરણીય ન બનતાં આ પ્રસંગો જીવનમાં સાથી જણાતા જતા હતા એ પ્રથમ તો મનેય ન સમજાયું. ગમે તેમ પણ અજાણપણે હું અમથારામના જીવનનો રખેવાળ બન્યો જતો હતો.

વખતે અમથારામ પણ આવતો અને મારી સલાહ લેતો. તે વખત જતાં મેટ્રિક થઈ ગયો હતો અને હિંદુઓ તરફ તેનો તિરસ્કાર અપ્રકટપણે ઉમેરાયા જતો હતો. તેની લાગણીઓ એટલીજ હતી કે, શા માટે તે અસ્પૃશ્ય ગણાઈ રહ્યો હતો ? જન્મને કારણે કોઈ મનુષ્ય અસ્પૃશ્ય શી રીતે ? કર્મ ઉપરથી માણસની કિંમત થવાને બદલે જન્મ ઉપરથી જ માણસને નાનોમોટો ગણવામાં આવતો, એ એનાથી સહ્યું જતું નહિ.

અને આમ તે ઇન્ટર સાયન્સ પાસ કરીને મારા જ આશ્રયને ચોંકાવતો એમ. બી. બી. એસ. માં ગયો. તેનામાં શક્તિ હતી, ઉત્સાહ હતો અને એ બધાની પાછળ એક ચોક્કસ નેમ હતી. ઇશ્વરને સૌ બાળકો સમાન છતાં આટલી અસમાનતા એમની વચ્ચે કેમ ? આવું બળતું હૈયું તેને શાનો ઝંપવા દે ?

તે ખ્રિસ્તી ધર્મને ચાહતો હતો—તેનો તે અનુયાયી નહોતો. છતાં તે ખ્રિસ્તી ધર્મની કોઈ પણ વ્યક્તિને જે સ્નેહથી ઓળખતો તેવી ઓળખાણ તો તેણે કોઈની જોડે રાખીજ નહોતી. તેના જીવનમાં જે ઝંઝાવાત જન્મ્યો હતો તે એકજ હતો અને તે પૈતે અસ્પૃશ્ય

કેમ ? તે તેને અસ્પૃશ્ય કહી પોકારનાર દરેક માનવને દુશ્મનની નજરે જોવા લાગ્યો હતો.

એટલામાં તેણે બાયબલનો અભ્યાસ કર્યો. ‘તું તારી જાતને ઓળખ’ કેવી રીતે જાતને ઓળખવી, એ એને માટે મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. દરમિયાન એમ. બી. બી. એસનાં પાંચ વર્ષ પૂરાં કરી ડોક્ટર થયો. તેને આનંદ થયો. ખૂબ આનંદ થયો.

શરૂઆતમાં તેણે મિશનરી હોસ્પિટલમાં તેની સેવાઓ આપવા માંડી. તેને જે સંસ્થાએ મદદ કરી હતી તેને તે શી રીતે ભૂલી શકે ? તેને તેણે પોતાની સેવાઓ આપવીજ રહી. તે તેની દરજ્જા હતી.

તેની માતાના હર્ષનો તો પાર જ નહોતો. એનો આનંદ તેના પોતાના પુત્રને ડોક્ટર રૂપે જોઈ માતો જ નહિ. પરંતુ તેના જીવનનાં વર્ષો પૂરાં થઈ રહ્યાં હતાં. ડોક્ટર-પુત્ર તેની પોતાની માતાને પણ બચાવી શક્યો નહિ.

અનેક દરદીઓ દવાખાને આવતા. તેમની હેતુભરી સારવાર કરવી એ મિશન હોસ્પિટલનું દષ્ટિગિન્દુ હતું. પગાર પૂરતો મળતો અને ઘડીનીયે ચોરી કર્યા સિવાય તે કોઈમંથરી પોતાની સેવા આપતો હતો. અમથારામ હવે ડૉ. અમથારામ બન્યા હતા અને કેટલાંક તેને એલ્વિનના નામે ઓળખાવા સૂચના કરી છતાં તે તો અમથારામ રહેવામાં જ મક્કમ રહ્યો.

ધીરે ધીરે ડૉ. અમથારામ વીવટ અને સતત પરિશ્રમથી હોશિયાર ગણાવા લાગ્યો અને દરેદીઓમાં તેના કામની યાતો થવા લાગી. અમથારામને તેની પ્રશંસા થાય તે ગમતું હતું. આ તેની ખાસ આશા હતી અને તે તરતમાં જ સિદ્ધ થયેલી જોઈ ગાજી રાજી થઈ ગયો.

અમથારામે હવે જોયું કે તે અસ્પૃશ્ય રહ્યો નહોતો. તેનો જૂત-કાળ કાઢતેય યાદ રાખવાની જરૂર જણાઈ નહિ. સૌ કોઈ તેને તેના

[૬૫]

કામથી જ એળખવા લાગ્યા. શી નાતે કે શી સાતિએ ડોક્ટર છે તે બાણુવાની કાઢનેય જરૂર જણાઈ નહિ. સૌને પોતાનો રોગ દૂનાય તેની જ ચિન્તા હતી.

ધનિક, ઉચ્ચ, ધાર્મિક અને ભક્તજનો પણ અમથારામની સારવાર લેવા ઉત્કર્ષિત થઈ રહેતા. કામ કરવા પાછળ જે રસ ડૉ. અમથારામ લઈ રહ્યા હતા તે રસ કંઈ નાનોસૂનો કે મામૂલી નહોતો. તેમના શબ્દોમાં, આશ્વાસનમાં અને કાર્યશક્તિમાં દરદીઓ એટલી શ્રદ્ધા ધરાવતાં કે, સૌ કાઠિએમની સારવાર મળતાં નિરાંત અનુભવતાં.

અનુભવથી ધીરે ધીરે ડૉ. અમથારામ જનતામાં ખ્યાતિ મેળવ્યે જતા હતા, છતાં તેની એક આશા-હિંદુઓનો અસ્પૃશ્ય પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો તે સંબંધી જીવંત હતી.

[૫]

તેને કામમાંથી કુરસદ મળતી નહોતી. હવે તો તે તેના કામમાં એટલો મશગુલ રહેતો કે તેને ખીજા વિચારો કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નહિ. ઓપરેશન, દરદીઓની તપાસ, તેમની સાથે વિવિધ વાતચિત, સ્ત્રી હો કે પુરુષ, ધનિક કે ગરીબ સૌની સાથે એકસરખી પ્રિય અને સાચી વાત કરવાની ટેવથી તે દવાખાનાના દરેક દરદી પાસે ફરી વળતો હતો.

સવારનો સમય હતો. કેટલાક દરદીઓને ઈન્જેક્શનો આપવાનાં હતાં. નવા દરદીઓ ધીરેધીરે આવવા લાગ્યા હતા. રાત્રે પરાણે પાંચ કલાકની ઊંઘ મળતી હતી; છતાં ડોક્ટરની સેવા વાળું કામ કરી શકે છે, એ મંત્રની પાછળ તેને થાક જરાયે લાગતો નહિ.

આવા સંજોગોમાં પરણવાનો પ્રશ્ન તો તેને ક્યાંથી જ પીડે. એના જીવનમાં પ્રેમ સભર ભર્યો હતો. એ પ્રેમ અસામાન્ય પ્રેમ હતો. પત્નીપ્રેમ વાતસલ્યપ્રેમમાં રૂપાન્તર પામ્યો હતો. સૌ તરફ બાળકાના

જેવો પ્રેમ એક ધારાએ તેના હૃદયમાં નિશ્ચિન વહી રહ્યો હતો. તેથી જ તેને શાંતિ મળતી હતી. એથી તેને જે આનંદ થતો તે અદ્વિતીય લાગતો હતો. સેવા એ તેના જીવનની એક મહદીગ્ધા બની જઈ રહી હતી.

કાર્યની અને સેવાની ધૂનમાં તે એક સવારે જઈ રહ્યો હતો. એક ખાદીધારી યુવક દવાખાનાની સામે એક ઘર આગળ એક મેલી બાંધતે માથે કચરાનો ટોપલો ચડાવી રહ્યો હતો. આથી તેની જ પાછળ આવતી તેની મા છંછેડાઈ પડી અને તેના કેટલાક શબ્દો સાંભળી તેને તેનો ભૂલાયેલો ભૂતકાળ અક્ષુ સમીપ ખડો થઈ ગયો.

યુવક તેની માતાને સમજાવતો અંદર જ આવી રહ્યો હતો.

“બા, એ ઢેડ છે તેથી શું? આપણે જો એકબીજાના ઉપયોગમાં ન આવી શકીએ તો પછી આપણું જીવવું જ શું કામનું? તને હું મદદ કરતો નથી?”

“મારી વાત તેની જોડે તું શું સરખાવી શકે છે? હું વૈષ્ણવ અને તે ઢેડ! એ બંને વચ્ચે સરખામણી કેવી?” યુવકની માતાએ કારણ આપ્યું.

“એ ખરું, પણ સાથે તું કેમ ભૂલી ગઈ કે, એ ઢેડ પણ વૈષ્ણવ છે?”

“એવી ગાંડી ગાંડી વાત ના કર. તું ભણ્યો એટલે જ બગડ્યો છે. આપણે ક્યાં ને એ ક્યાં? આપણે ઉચ્ચ વર્ણના અને એ નીચ વર્ણના.”

“એ તો આપણે કહીએ છીએ ને? એ નીચ વર્ણના છે એ આપણે કહ્યું અને એથી નુકશાન આપણને જ થાય છે, બા! ઈશ્વરે તો આવી જાતો સર્જી જ નથી. માણસોએ તેમના સ્વાર્થ સાધવા આ તો રસ્તાઓ શોધ્યા છે.”

“તો તું તો કહીશ કે, એઓ મંદિરમાં પણ શા માટે ન આવે?”

“આ, એ તેં બરાબર કહ્યું. પ્રભુના મંદિરમાં પણ આપણે આવા ભેદભાવ રાખીશું તો પ્રભુ આપણા ઉપર શી રીતે રાજ રહેશે ? ”

“દેડ મંદિરમાં આવે તો પ્રભુ અભડાય નહિ ? ”

“પ્રભુ તો કદી અભડાયા છે બરા ? પ્રભુ પોતાના જ સંતાનથી અભડાય એ કવી ગાંડી વાત ! ”

“તું તો બહુ મોટો પંડિત થઇ ગયો. રાખ હવે, જો આપણે ડોક્ટરને પહેલાં મળી લઇએ ? ”

“પણ ડોક્ટર તો બરાબર નવ વાગે અહીં આવશે ને ? ”

“હા, ચાલો આપણે સામેના બાંકડા ઉપર બેસીએ. ”

આ બધો સમય ડૉ. અમથારામ તેમની વાતચીતને સાંભળી રહ્યા હતા. તેમને તેમની વાતમાંથી નવું જ્ઞાન થતું હતું. અસ્પૃશ્યો કે હરિજનો તરીકે દેડ હાથેશાં રહેશે એવું નથી. તેમના માટે લાગણી ધરાવનારા ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓની સંખ્યા નાની નથી, પણ તે માટે એક અજાણ કાન્તિ કામ કરી રહેલી છે તેનો તેને નવો અનુભવ પણ થયો. તેથી તેને આનંદ પણ થયો.

તે જરાક થોભ્યો અને પેલા યુવક અને તેની માતા પાસે તે ગયા.

“કોનું કામ છે તમને ? ”

“મારે ડોક્ટર સાહેબનું કામ છે. ” યુવકે જવાબ આપ્યો.

“કયા ડોક્ટરનું કામ છે ? ”

“ડૉ. અમથારામનું ”

“શું કામ છે ? ”

“માફ કરજો. આપ કોણ છો ? ”

“તમને જો ડોક્ટરનું કામ છે તે જ હું છું. તમે નવાસવા લાગો છો. ”

[૬૮]

“ જુ હા, આપનું નામ એક નિખુણાત ડાક્ટર તરીકે જાણીતું છે એટલે અમે અહીં આવ્યા છીએ. ” યુવકે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું.

“ આપનું નામ હું જાણી શકું છું ? ”

“ મારું નામ અરવિંદ છે અને આ મારી માતા રાધા છે. ”

“ તમારી માતાની દવા માટે આવ્યા લાગો છો; નહિ ? ”

“ જી ”

“ તમે શી જ્ઞાતિએ છો ? ” આટલી ઉતાવળમાં પણ જ્ઞાતિ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય રહી શકાયું નહિ.

“ અમે બ્રાહ્મણ છીએ. ”

“ કંઈ હરકત નહિ. આપ અને અંદર બેસો અને હું તરતમાં જ આવી પહોંચું છું. ”

બનતી ત્વરાએ ડૉ. અમથારામે પોતાનું કામ પતાવી દીધું. આજે તેને કામમાં નવો ઉત્સાહ આવેલો જણાતો હતો. ઘણા દિવસો થયાં જે વિચારો અદૃશ્ય થયા હતા તે અત્યારે બેર પર આવ્યા હતા. ઊંચ અને નીચના વર્ગોની ભેદી દિવાલો સંઘરનાર પુત્ર અને માતાનો સંવાદ તેણે સાંભળ્યો હતો.

[૬]

ડૉ. અમથારામ પાછા વળ્યા ત્યારે હું ત્યાં જ હતો. મને તેમણે ઉપર બનેલી વાત કરી અને મને તેમણે મૌનપણે બધું સાંભળવા વિનંતી કરી. હું કમ્બલ થયો.

ડૉક્ટરે પાછા આવતાં જ કામો ઝડપથી ઉકેલી નાખ્યાં અને શ્રીમતી રાધાનો કેસ હાથ ધર્યો:

“ બેલો રાધાબહેન, તમારા દરદની વાત કરો. ”

“ મારી માતાના દરદની વાત હું તમને પ્રથમ સમજાવું ... ”

એમ શરૂઆતમાં જ અરવિંદે કહ્યું એટલે તેને થોભાવી ડોક્ટરે બીજો સવાલ કર્યો:

“ તમારી માતાનું દરદ તમે કહો તેના કરતાં તેઓ, પોતે કહે, એ વધારે સારું. છતાં તમારી જેવી મરજી. દરદ મનનું છે કે શરીરનું ? ”

“ એટલે ? ” રાધાએ અગ્નયળ થઈ પૂછ્યું.

“ એવું છે કે, જો દરદ મનનું હોય તો તરત મટતું નથી. એટલે જ મારે આવો સવાલ કરવો પડે છે. ખોટું ન ખોટું ન લગાડતાં, હોં ! તમે રહ્યાં પ્લાસ્ટીક ઉચ્ચ હિન્દુ કુટુંબનાં અને હું રહ્યો દેડ ! ”

“ આવું શું બોલો છો, ડોક્ટર સાહેબ ! તમારું કામ ગમે તેવું હોય છતાં તમે કેટલા જીવોને બચાવો છો ? ”

“ અને સૂંડલાવાળી ઢેચડી રસ્તો સાફ કરી તમને ગંદકીથી દૂર રાખે છે તથા રોગના જંતુઓ ઉપાડી ખાય છે તેના ઓછા ઉપકારો છે એમ તમારું કહેવું છે ? ”

“ શું તમે અમારી વાત સાંભળી છો ? ”

“ મેં સાંભળી હોય તેથી શું ? જે વાત સાચી છે તે હમેશાં સાચી જ રહેવાની છે. ”

“ પણ તેથી તમને શું, ડોક્ટર સાહેબ ? ”

“ કારણ કે હું દેડ છું ! ”

“ તમને દેડ કાણ કહે ? ”

“ મને દેડ કાઈ કહે કે ન કહે, પણ હું તો દેડ જ છું ! ”

“ મ. ગાંધીજીની જેમ તમને પણ દેડ થવાનો ઉમંગ હોય એમ લાગે છે, નહિ ? ” યુવકે આ વખતે નહિ રહેવાયાથી કહી દીધું.

“ મ. ગાંધીજી તો જન્મથી ઉચ્ચ છે અને છતાં હરિજનોના

હરિજન બન્યા છે, પણ હું તો એ જ કામમાં જન્મ્યો છું, ઉછર્યો છું અને ભણ્યો છું તેથી ઉચ્ચ જોવો લાગું છું. સાચી રીતે તો હું જો છું તે જ મેં કહ્યું છે. ”

“ તો તમે અસ્પૃશ્ય-હરિજન છો ? ” યુવકની માતા રાધાએ નવાઈ પામી કહ્યું.

“ હા, હું તે જ છું. હવે તો તમે મારી પાસેથી દવા નહિ જ લો; ખરું ને ? ”

“ તમે તમારી જાતે એટલા ઊંચા બન્યા છો કે, તમે હવે હરિજન રહ્યા જ નથી. તમે ઉચ્ચ કામના બન્યા છો. ”

“ હું ઉચ્ચ કામનો શી રીતે બની શકું ? તમે હમણાં જ કહ્યું કે, જન્મથી જ પડેલા ઊંચનીચના ભેદો મીટાવી શકાય એમ છે જ નહિ. ”

“ પણ તમારા દાખલાથી લાગે છે કે, તે શક્ય છે. તમારી વિદ્યા, સંસ્કારિતા વગેરે એવાં છે કે તમે સાચેસાચું કબૂલો તોપણ તમારી વાત ભાગ્યે જ કાઈ માને ? ”

“ માને ના ન માને તોપણ વાત તો હું કહું છું તે જ છે. હું હરિજન છું અને મેં હરિજનોને થતા અન્યાયો સાંખ્યા છે. આ ધંધામાં પ્રવેશ્યો ત્યાં સુધી એ બધું મને યાદ હતું. એ ભૂલાયેલી વાત આજે તમે મને યાદ કરી છે. મને લાગે છે કે, સમય તેનું કામ હવે સંભાળવા લાગ્યો છે. ”

“ ડાક્ટર સાહેબ, મને માફ કરશો. તમે અત્યારે જે માનવોની સેવા કરો છો તેમાં હરિજનો કે અસ્પૃશ્યો કેટલા છે ? તમને એવો કદી વિચાર આવ્યો છે ખરો કે, હું હરિજનોની જ સેવા કરું ? તમે પોતે હરિજન છો અને સેવા તો અ-હરિજનોની કરો છો. અને અમે ગાંધીવાદીઓ હરિજન પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છીએ. અમે હરિજનોની

૧ સાથે વસવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હીએ. અમે હરિજનોનાં સુખદુઃખ જાણી શકીએ તે માટે તેમની વસતિ જ્યાં છે તેવાં ગામડાંમાં દોડી જવા માગીએ હીએ. અમે તેમને અમારા જેવા બનાવવા ચાહીએ છીએ.

“ પણ તમે હરિજન છતાં હરિજનથી ઘણા જ દૂર રહ્યા છો. હરિજનો પોતે પણ તમારાથી દૂર ભાગી તમે તેમનાથી જુદા હો એવી રીતે રહેશે-રહેવા માગશે. ડાક્ટર સાહેબ, હું તો નાનો છું. આપ ખૂબ જ્ઞાની છો, પણ અન્યાયની આગથી ઝળેલો માણસ જે નહિ કરી શકે તે સમભાવથી ઘાણું કરી શકે છે.” અરવિંદે એક સામટું કહેવાનું બધું કહી નાંખ્યું.

૧ ડૉ. અમથારામને એક નાનશા યુવક પાસેથી નવું શીખવાનું મળતું હતું. તે મારી સામે ઘડીભર બેઠો રહ્યા. તે આંખમાં થું હતું તે હું સમજી શક્યો. મેં કહ્યું:

“ ભાઈ, તમે ડાક્ટરને અને મને બંનેને નવો માર્ગ બતાવ્યો છે. આપણે એક બીજાની ભૂલો કાઢીને કે લડીને કંઈજ મેળવી શકીશું નહિ. જેને કંઈયે કરવું છે તે સામાં પક્ષની ભૂલો નહિ કાઢે. તે તો કામે જ લાગી જશે.

“હું પણ ડાક્ટરને એ જ રસ્તે જવા સૂચના કરું છું. જ્યાં જ્યાં ગામડાં છે ત્યાં ત્યાં તેમના જેવા ડાક્ટરોની ઘણી જરૂર છે. હરિજન કે અ-હરિજનનો ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય જેને જરૂર હોય તેને સહાય આપી અનેકના સાચા આશીર્વાદો જ મેળવવાથી, ઊભી કરેલી ભેદ દિવાલોનો અંત લાવી શકશે.”

મારા શબ્દોની અસર થઈ હોય તેમ ડૉ. અમથારામ બોલ્યા: “ એ સાચું છે. મને નવું જીવન મળ્યું. નવો ઉપદેશ મળ્યો. રાધા-બહેન, તમારું દર્દ હું મટાડીશ, પણ તે પહેલાં તમે મારું દર્દ મીટાવ્યું તે માટે હું તમારો આભારી છું.”

[૭]

શ્રી રણછોડજીના મંદિરની આરતી સવાર-સાંજ ભક્તજનોના હૈયાઓમાં ઉન્માદ જગાવતી. અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો ટોળાબંધ આવતાં, મંદિરનાં પગથિયાં ભક્તિભાવે ચઢતાં અને નમનતાપૂર્વક શ્રી રણછોડ-રાયની મૂર્તિનાં વિવિધ પ્રસંગે વિવિધ દર્શન પામી રોજિન્દા કામમાં ભળી જતાં.

આ તો નિત્યક્રમ હતો. મારો પણ આ એક નિત્યક્રમ હતો. હું સવારમાં ઊઠી-પરવારી મંદિરે જતો. હું ડોક્ટર છતાં મારામાં રહેલી ભક્તિથી ઘણાને આનંદ થતો તે હું જોઈ શકતો હતો. ઘણીક વખત દરદીઓને માટે આ પ્રસંગ મુલાકાતનું સ્થળ પણ બની જતો.

મંદિરથી હું ઘણે છેટે નહોતો તે વખતે અરવિંદ અને તેની માતાને પણ મેં મંદિર તરફ જતાં જોયાં. મને જોઈ તેઓ અટક્યાં અને જયજય કર્યાં. વળી થોડીક વાતો ડા. અમથારામ અંગે થઈ અને ‘ભેદભાવ શા માટે?’-ની મહત્વની ટૂંકી વાતો થઈ. અમે આગળ વધતાં જ હતાં ત્યાં અકસ્માત્ ડા. અમથારામ આવી ભળ્યા.

અમે સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં. અમે ત્રણ તો મંદિરમાં જતાં જ હતાં. તો ડા. અમથારામ અમારી સાથે શા માટે ન હોય? પણ તેમ કરવા જતાં મુશ્કેલી આવે કે ઉલાપોલ થાય તો ?

મેં કહ્યું: “કેમ રાધાબહેન, શું ધારો છે? આપણી સાથે ડા. અમથારામ પણ મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે તો કેવું સારું?”

રાધા: “જરૂર સરસ. વળી ડા. અમથારામ હરિજન છે એવા ખ્યાલ તો કાઢતેય નથી. તેઓ જરૂર આવે.”

ડા. અમથારામ: “મને ત્યાં જ વાંધો છે. ચોરી છૂપીથી કે લોકોને છતરીને મારે મંદિરમાં આવવાનો શો અર્થ? એમ મારો હેતુ નથી ફળવાનો. જ્યારે લોકો જાણે કે હું હરિજન છતાં જાણી જોઈને મારી પ્રતિભાના બળે મંદિરમાં પ્રવેશ્યો હતો ત્યારે મારી કિમ્મત પણ શી? મારે જનતાના હૃદય ઉપર બળજબરી કરવી નથી.”

અરવિંદ: “ બરાબર છે. ડૉક્ટર સાહેબના અભિપ્રાય સાથે હું મળતો થાઉં છું. મંદિરમાં જ ઈશ્વર છે અને બીજે નથી એમ તમે શી રીતે કહો છો ? ”

મેં કહ્યું: “ હરિજનો પણ હિંદુ છે, તો પછી મંદિર-પ્રવેશનો તેમનો અધિકાર જતો શા માટે કરવો જોઈએ ? ”

ડૉ. અમથારામ: “ એવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા જતાં જનતા અસૂયાથી સળગી ઊકશે. એનો નતીજો સારો નહિ આવે. એ રસ્તે હરિજનો અને અ-હરિજનો એક નહિ થઈ શકે. મને લાગે છે કે, મારે એવા અધિકાર માટે લાગણીવશ થઈ જવાની જરૂર નથી. ”

રાધા: “ છતાં તમે મંદિરમાં આવી દર્શન કરો તો મને કંઈ ખાસ ખોટું લાગતું નથી. ”

ડૉ. અમથારામ: “ ચાલો, હું આવું છું. આવીશ પણ મંદિરપ્રવેશ નહિ કરું. હું ધારું છું કે મારે આ મોકો ચૂકવા જોવો નથી. ચાલો. ”

અને બધા મંદિર તરફ ઉપડ્યા. આ બધા વાત કરતાં હતાં તે વખતે લોકોની આવજા ઘણી હતી. તેમણે લોકોનું ધ્યાન તે ખેંચ્યું જ હતું.

મંદિરનાં પગથિયાં ચઢતાં જ ખૂટ કાઢી ડૉ. અમથારામ બાબુ ઉપર મૂર્તિનાં દર્શન થાય તેવી રીતે હાથ જોડી અટકી ગયા, પ્રભુનાં જ સાક્ષાત્ દર્શન કરતા હોય તે રીતે તેનાં દર્શનમાં તેઓ તક્ષીન થઈ ગયા.

ઘણા દિવસે ડૉ. અમથારામે મંદિરમાં દર્શન કરવાં આવેલા જોઈ લોકોને જેટલી નવાઈ થઈ તેટલી જ નવાઈ મંદિર બહાર ઊભા રહી દર્શન કરવાથી થઈ હતી.

લોકો એકબીજાને પૂછપરછ કરી રહ્યા હતા. ઘણા માણસોને તેમની સારવારનો લાભ પણ મળ્યો હતો. સૌને તેમને માટે પ્રેમ હતો.

દર્શનાતુર જનતા મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં ભૂલી ડૉ. અમથારામની આ દર્શન પદ્ધતિથી આશ્ચર્ય પામી તે પદ્ધતિના દર્શનમાં જ ચકચૂર બની ગઈ. ડૉ. અમથારામ એક ચચાનો વિષય થઈ પડ્યા.

દર્શનકાર્ય આટોપી લીધા પછી મારી તરફ અને ખીજાઓ તરફ તેમની આંખો ફરી. અમે તો હજુ ત્યાં જ હતાં. અમારે શું કરવું તે જ અમને સમજાતું નહોતું.

તેમની આંખો અમારા ઉપર પડતાં તેમણે અમને પૂછ્યું: “દર્શન કર્યો? ધારું છું કે તમે હજી અહીં જ ઊભાં છો. જાઓને? દર્શન કરી આવો.”

“પણ તમારા વિના?”

“મેં દર્શન કર્યો એ તમે જોયુંને?”

“અમે પણ એમ તો દર્શન કર્યો જ છે!”

“ના; મારો આગ્રહ છે કે તમે રોજની જેમ દર્શન કરી આવો. તમે જો એમ નહિ કરો તો હું અહીંથી ખસીશ જ નહિ.”

અમે એમના દૃઢ નિશ્ચયને પારખ્યો. ત્યાંથી ગયા. દર્શન પણ કર્યો. ચિત્ત આજે ક્યાં હતું તે ખબર નથી. કદાચ સાચાં દર્શનની શોધમાં હશે.

અમે દર્શન કરી પાછા વળ્યા ત્યારે ડૉ. અમથારામની આસપાસ લોકોની મેદની જામી હતી. તેમણે લોકોને ત્યાં ઊભા રહી દર્શન કરવાં શા માટે પસંદ કર્યા તેનું સાચું કારણ જણાવી દીધું હતું.

લોકોથી તે અસ્પૃશ્ય હતા તે સહ્યું જતું નહોતું. તેમને એ નવું જ્ઞાન નહોતું જોઈતું. તેમની સારવારથી તેમના આત્માને ટાટક અને શાન્તિ વળી હતી. તેઓ તેમના પ્રશંસકો હતા.

પણ શું થાય? ડૉ. અમથારામ કશું જ છુપાવવા માગતા નહોતા. આજે તો તેમણે નવી ડાકટરી વિદ્યા શરૂ કરી દીધી હતી. લોકો આશ્ચર્ય પામતા હતા કે, આવી અનોખી વ્યક્તિ અસ્પૃશ્ય કેમ હોઈ શકે?

ડૉ. અમથારામ જનતાના આગ્રહથી છેવટે બોલ્યા:

“ હવે મને અહીંથી જવા દો. મને માફ કરો. હું તમારા દિલને આઘાત કરી મંદિરપ્રવેશ કરું એ મને કેમ ગમે ? હું જ્યાં છું ત્યાં બરાબર છું. હું એકલો મારાં બીજાં ભાંડુઓની છોડી તમારી સાથે ન ભળી શકું. હું મારી બીજી અસ્પૃશ્ય જનતાને દગો દેવા નથી ચાહતો. હું તેમને મારા જેવા જે દિવસે બનાવીશ તેજ દિવસે આપણે સૌ એક હોઈશું. આભાર ! ”

ડૉ. અમથારામ અને અમે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. કોઈકે કહ્યું: “ તો આમાં અસ્પૃશ્ય કાણુ ? આમાં હરિજન કાણુ ? અસ્પૃશ્ય તો આપણે છીએ કે આપણે બીજાઓને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ !

મંદિરમાં કોઈ ગાઈ રહ્યું હતું:—

“ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાધ જાણે રે
પર દુઃખે ઉપકાર કરે, તોયે મન અભિમાન ન આણે રે
સકળ લોકમાં સહુને વદે, નિંદા તે ન કરે કોની રે
વાચ, કાંઈ, મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે
સમદષ્ટિ ને તૃણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે
જિજ્ઞાસ થકી અસત્ય ન બોલે, પર ધન ન ઝાલે હાથ રે
મોહમાયા બ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે
રામનામ શું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે
વણુલોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધ નિવાર્યો રે
બાણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યો રે ”

[૮]

ડૉ. અમથારામ જનતામાં એક ચર્ચાના વિષયરૂપ બની જવા પામ્યા હતા. મારી નજર આગળ ન્યાતનો એ જમણુવાર, મંછા ડોસી, અમથારામ અને ત્યાર બાદ અમથારામના જીવનમાં આવેલો અત્યારનો પલટો સરખામણીરૂપે વારંવાર ડોકિયાં કરી રહ્યો હતો.

દર્શન કરવા જવાની ઉતાવળમાં શેઠાણીની મોટરની હડફેટ ચડી ગયેલો અમથારામ આજે ડૉ. અમથારામ હતો. આ જ અમથારામના દિલમાં એવી ઇચ્છા ઝળ્યા કરતી હતી કે, જે હિંદુ જાતિ તેમને અન્યાય કરી રહી છે તેનો બદલો લેવો. એ બદલો લેવાને બદલે ડૉ. અમથારામ આજે પોતે હરિજન, એવો સ્પષ્ટ એકરાર કરી મંદિર પ્રવેશથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે ! કેટલું આશ્ચર્ય !

લોકોમાં ડૉ. અમથારામનું આ વૈચિત્ર્ય જેમ હર્ષ ઉપજાવતું હતું તેમ કેટલાક હરીફ ડૉક્ટરોને મન આ પ્રસંગ અનુકૂળ મોઢા હતો. એમણે લોકોને વૈષ્ણવ ધર્મની મહત્તા સમજાવી એક દિવસે, એ ડૉ. અમથારામ મંદિરપ્રવેશ કરશે જ એ હકીકત ઉપર ભાર મૂકી એતવા માટે સમજૂતી કરવા માંડી.

લોકો સામાન્ય રીતે પાગલ હોય છે. જો એમને તેમના જ માર્ગે જવા દેવામાં આવે તો તેઓ જલ્દી ન્યાયને માર્ગે આવી જાય છે; પરંતુ કેટલીક વખતે ભણેલાય જીવરડો વાળે છે. પોતાના સ્વાર્થને માટે મર્મનું ઓહું આગળ ધરી લોકોને ધર્મધેલા કરવાની તેમની યુક્તિ ઘણી વખત ફાવી જાય છે. ડૉ. અમથારામ વિરુદ્ધ નાના પ્રમાણમાં પણ ઉદાપોહ નહોતો તેને સ્થાન આપરે મળી ગયું.

ગામ હોય ત્યાં ઢેડવાડો હોય છે જ. લોકોમાં એવા કેટલાક માણસો હોય છે કે, જેઓ પૈસાની ખાતર કાંઈ પણ અપકૃત્ય કરતાં અચકાતા નથી.

એક વખતે ડૉ. અમથારામ ભર ઊંઘમાં હતો તે વખતે તેમના નિવાસસ્થાને ઘંટડી બજી. વિઝિટ માટેનો આ ક્રમ હતો અને તે પ્રમાણે ડૉક્ટર જાગતાં એક મુકરર જગાએ જવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા.

જે મજબૂત માણસો એમની સાથે હતા. ગાડી પણ તૈયાર હતી. પ્રસૂતિથી પીડાતી બાઈની સારવારની તાત્કાલિક જરૂર હતી અને એવા કામમાં ઢીલ પોષાય જ નહિ.

ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી અને ગામથી થોડેક દૂર આવત વૃક્ષધરા આગળ ગાડી થોભી. ડૉક્ટરને ત્યાં ઉતરવા માટે વિનંતી થઈ ડૉક્ટરે નીચે ઊતરી આગળ ચાલવા માંડ્યું.

એકાએક માથા ઉપર ડૉક્ટરને એક લાઠી પડી. જેનો લગી ખ્યાલ નહિ એવું આ શું થયું તે ડૉક્ટર સમજે તે પહેલાં તેમને તમ્મર આવી અને તે નીચે ઢળી પડ્યા. ડૉક્ટર એભાન બન્યા હતા. તો પણ તેમને ભાનમાં આવતાં ઘણી વાર લાગી નહિ. એકદમ એભાન થવાથી વધારે લાઠીના મારના ભોગમાંથી બચી જવાયું.

જ્યારે સંપૂર્ણ જાગૃતિ આવી ત્યારે તેમણે આસપાસ જોયું તો કોઈ જ દેખાયું નહિ. માથામાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. તેની સારવારની તાત્કાલિક જરૂર પણ હતી.

આ વખતે પરોઢ થઈ રહ્યું હતું. સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર આવવાને માટે ડોકિયાં કરી રહ્યાં હતાં. સવારમાં ફરવા જવાનો આ મારો કાર્યક્રમ હતો. પાછા ફરતાં કોઈક નીચે ઢળી પડેલું છે એ મેં જોયું. હું પાસે ગયો અને મારી અજાણી વચ્ચે ડૉક્ટરને જ જોયા.

અધી વાત સાંભળી લીધી. શી હકીકત હશે તે કહી લીધું. કશાં જ પગલા નહિ લેવાના નિશ્ચયથી તે ઊઠ્યા અને મારા ટેકે તેઓ થોડુંક ચાલ્યા. ગાડી મળતાં તેમાં તેમને એસાડી દવાખાને લઈ જઈ સારવાર કરવામાં આવી.

પછી તો આ વાત વાયુવેગે લોકોમાં પ્રસરી. જેમને ડૉ. અમથારામની જાત માટે કરી જ માહિતી નહોતી તેમને પણ તે જાહેર થઈ. લોકો વિચારવા લાગ્યા કે, તો ડૉ. અમથારામ ખ્રિસ્તી શાથી નથી ? જેમને મન એક મોટું આશ્ચર્ય હતું.

હિંદુ સંસ્કારમાં જાતભેદને જે સ્થાન છે તેનું મહત્ત્વ મ. ગાંધીજીની અગવળને લીધે ભલે ઘટ્યું હોય, છતાં નિર્મૂળ તો નથી જ થયું. આજેય એવાં અનંત ગામડાં છે જ્યાં હરિજન કે અરપૃથ્થ

તિ મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી થઈ તેમના ઉપર જોદૂકમી કરે કે અત્યાચાર કરે તે તેમનાથી સહુ જાય છે; પરંતુ હરિજન હરિજન જ રહે તે હિંદુ જાતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એ બને જ કેમ ?

હિંદુઓમાંથી જ અનેક મુસ્લિમો છે. હિંદુઓમાંથી જ ખ્રિસ્તીઓ અને હિંદુઓમાંથી જ અનેક વિધર્મીઓ છે. આટલું છતાં હિંદુને મન તેના વિષે કશી જ ચિંતા નથી. તે તો એમ માને છે કે, મને હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય પચ્યું છે તેઓ જ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં શુ ટકશે અને જીવશે. એમની આગળ મુસ્લિમ યુગ ખડો છે. જેમાં હિંદુઓની કસોટી થઈ છે, જે યુગમાં નરરત્ન શિવાજી પાક્યા અને પ્રતાપ જેવાની અનોખી ટેકનો જ્વલંત ઇતિહાસ છે તેની કેટલીયે વાતો આપણે જાણીએ છીએ. ભૂતકાળના આવા જ્વલંત ઇતિહાસની કેવળ રાખ ઉપર જ આજની જનતા જીવવા ગે છે અને પોતાની જવાબદારી જાણે કશી જ નથી એમ ભૂતકાળની વાતો કરી તે ખંખેરી નાંખે છે.

ડૉ. અમથારામનો હૃદયપલટો કંઈકે આવી જ જાતનો હતો. આ ઉપર જે માર પડ્યો હતો તે સામાન્ય નહોતો. તેમણે ધાર્યું તો હમલાખોરોને પકડી મૂળ તોફાનીઓને પણ નશ્વત પહોંચાડી ત. આ બધું તેમને નહોતું કરવું. તેમનામાં વિચાર કાન્તિ કામ રહી હતી.

ધર્માન્તર તો તેમને મૂળથી જ નાપસંદ હતો. પ્રત્યેક ધર્મમાં વા સિદ્ધાંત તો જરૂર છે કે જેમાંથી માણસ ધારે તો ચિત્ત શાન્તિ પાવી શકે છે. ધર્મ શાન્તિ સ્થાપવા માટે છે—કલહ માટે નહિ અને દિલ આ દિશાએ વળ્યું હોય તો પછી તે ગમે તે ધર્મનો નુયાયી હોય તેમાં શું ?

‘સેવા’ ની સુશ્રૂષામાંથી ડૉક્ટરે આ મત ફેળવ્યો હતો. દુશ્મનનું ભલું થાઓ એ અંતરના આશીર્વાદ એમણે પથારીમાં બેઠાં બેઠાં

આપ્યા. મહાત્માઓ અમુક કામમાંથી જ પાકે છે એવું કંઈ નથી. વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ મુસ્લિમ શિષ્ય હતો. વૈષ્ણવોને દિશા સૂચનરૂપ આ શિષ્યનો ઉલ્લેખ ગણી શકાય.

જો આમ જ છે તો દરેક કામ પોતાની કામને જ વિશિષ્ટતા મળે એવું કૃત્ય અને આચરણ શા માટે ન રાખે ? જો નામથી કામ શરમાતી હોય તે નામ સૌને આકર્ષક અને ઉલ્લેખનીય બને એવું શા માટે ન કરવું ?

જ્યારે ડોક્ટરને સંપૂર્ણ આરામ થયો ત્યારે તેમને અપનાવી લેવા ઘણા આગળ આવ્યા. આર્ય ધર્માનુયાયીઓ આવી વ્યક્તિઓને પોતાની બનાવવા માટે હમેશાં તૈયાર હોય છે.

પણ ડોક્ટરે તો એક જ વાત સૌને જણાવી. પોતે જે છે તે રહેશે અને તે સૌની સેવા કરવામાં જ રસ ધરાવશે.

[૯]

મિશન હોસ્પિટલમાંથી પોતે છૂટા થઈ, પોતાનું જ નવું દવાખાનું બુદ્ધિ જ દષ્ટિએ શરૂ કર્યું. જેમનામાં મતસહિષ્ણુતા હોય તેમને તેમ જ જેઓ મતસહિષ્ણુ ન હોય તેવાઓને પણ આ નવા દવાખાનામાં સ્થાન મળી રહે એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એનું નામ ‘હિન્દુ હોસ્પિટલ’ રાખવામાં આવ્યું.

આ હોસ્પિટલને એક વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર ઊભી કરવામાં આવી. ડોક્ટર પોતે પણ તેમાં એક આજીવન સેવક હતા. હું પણ આમાં જ જોડાઈ ગયો હતો. પેલાં રાધાબહેન અને યુવક અરવિંદ પણ અહીં હતાં. આટલું જ નહિ પણ જે સંગતલાલ શેઠના પુત્રના લમની ન્યાત માણવા હું ગયો હતો તે શેઠને પણ આ કાર્યમાં ભેળવ્યા હતા. અનેક ધનિકોનાં કિંમતી દાન વડે આ ‘હિન્દુ હોસ્પિટલ’ સ્થાપવામાં આવી હતી.

આના મુખ્યાધિકારી ડૉ. અમથારામ છતાં તેમણે વહેંચણી જ એવી કરી દીધી હતી કે સૌ સૌને માથે જવાબદારી હતી.

પરિચારિકાઓ, નર્સો, દરદીઓ અને ડૉક્ટરોને રહેવાને માટે પણ અહીં ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. દરેકને માથે સામાન્ય રીતે છ કલાકની ડ્યુટી રાખવામાં આવી હતી; છતાં તેઓ ૨૪ કલાકને માટે અહીં સેવા આપવા બંધાયેલા હતા. નોકરીની ખાતર નોકરી કરનારને અહીં સ્થાન નહોતું; પરંતુ જેના દિલમાં તમન્ના ગળી હોય તેવાને જ સ્થાન મળી શકતું હતું.

અસ્પૃશ્યવિભાગ જુદો જ હતો. કાઠપિણુ જાતિનાં સજ્જન કે સન્નારીને જરાય દુઃખ ન થાય તેવી રીતે દરેક વોર્ડમાં અલગ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. હરિજનો માટે અલાયદી જ વ્યવસ્થા રાખી હતી અને તે અત્યુત્તમ હતી. આટલું છતાં જેમને હરિજન-વોર્ડમાં જવું હોય તેમને હરકત પણ નહોતી.

બ્રાહ્મણ રસોયા, બ્રાહ્મણ નોકરો અને બ્રાહ્મણ વ્યવસ્થાપકો પણ હતા; પરંતુ તેઓ બ્રાહ્મણ હોવાને કારણે સ્થાન ન જ મેળવી શકતા. દરેકને ઓછામાં ઓછો પગાર આપવાને બદલે દરેકને યોગ્યતા પ્રમાણે સારામાં સારો પગાર આપવામાં આવતો. કાઠ દિવસ દિલ ચોરે છે કે કેમ, એની ખાસ તપાસ રાખવામાં આવતી.

આયુર્વેદને પણ આ દવાખાનામાં વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. તેને વધારેમાં વધારે ઉત્તેજન મળે એવી વ્યવસ્થા હતી. વળી નિષ્ણાત તથા ભાવનાશાળી ડૉક્ટરો અને વૈદ્યો તૈયાર થાય તે માટેની શિક્ષણ-સંસ્થા પણ ઊભી કરવામાં આવી હતી.

એક નવું જ ગામ હોય તેટલી વિશાળ જગ્યા ઉપર ઊભું થયેલું આ દવાખાનું એક ચમત્કારી અને યાત્રાનું સ્થળ બની જવા પામ્યું હતું.

વર્ષો વહેવાની સાથે સ્ત્રીઓ જ નર્સો થઈ શકે એ ભાવના કમી થઈ અને પુરુષોને પણ એ કામની તાલીમ આપવામાં આવી અને પુરુષોના વોર્ડોમાં પુરુષો નર્સોને સ્થાન આપવામાં આવવા લાગ્યું.

આ એક અખતરો હતો અને એ અખતરો સફળ થતાં એક નવો અખતરો પણ અજમાવવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓનાં દેહોને પૂરો ન્યાય મળી શકે એવાં સ્ત્રી-ડૉક્ટરો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં.

ગમે તેટલા પુરુષ-ડૉક્ટરો સ્ત્રીદરદોમાં હોંશિયાર થાય તો પણ સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા માટે સ્ત્રી-ડૉક્ટરોની જરૂરિયાત ઉપર ડૉ. અમથારામ ભાર મૂકતા. વળી સ્ત્રીઓનાં ગુમાંગો તપાસવા માટે પણ પુરુષ-ડૉક્ટરોની મદદ લેવી પડે એ એમનાથી સહ્યું જતું નહિ.

સામાન્ય દરદોમાં આયુર્વેદની મદદ લેતાં લેતાં તેના પ્રયોગો આગળ વધારવામાં આવ્યા. જેમ જેમ સફળતા મળતી ગઈ તેમતેમ તેમના ઉત્સાહમાં ઓર ભરતી ઉમેરાતી ગઈ.

વર્ષોના વહેવાની સાથે ‘ હિન્દુ હોસ્પિટલ ’ નો વિસ્તાર એમર વધી પડ્યો અને આ નામ કાયમ છતાં મુસ્લિમ અને ખ્રીસ્તીઓને પણ અહીં દાખલ કરવામાં આવતા. તેમને માટે ખાસ જુદો વિભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો.

દાકતરોની આકરી શીથી ગરીબ દરદીઓ સારા દાકતરોનો લાભ લેઈ શકતા નથી, એનો એમને ખ્યાલ હતો અને એથી જ હરિજનો તથા ગરીબ જનતા માટે શી જેવું ખાસ રાખવામાં આવ્યું જ નહોતું. તવંગર હોય કે ગરીબ હોય તેવો તફાવત અહીં દેખાતો જ નહિ. સૌને સારામાં સારી સારવાર મળે એ જ ભાવના અહીં મહત્વની અને કિંમતી હતી.

પશ્ચિમની ડાકટરી પદ્ધતિમાં જેમ લાભો રહેલા છે તેમ નુકશાન પણ રહેલ છે, એવી એમની માન્યતા હતી. દરેકમાં આ સ્થિતિ

રહેલી જ છે એમ એમનું ખીજું માનવું હતું. પરંતુ અંગ્રેજી વિદ્યાના સંપર્કમાં આવ્યા પછી એ દેશમાંથી અને એ દિશામાંથી વહેતું જ્ઞાન સર્વોપરિ જ છે, એમ થયેલી આપણી રૂઢ માન્યતા સદંતર ખેંટી છે. એમાં અપૂર્ણતાઓ પણ ઘણી છે. આ એમનો અભ્યાસ એમને આયુર્વેદમાં રસ લેતો બનાવી રહ્યો હતો.

પોતે હરિજન છે, અસ્પૃશ્ય છે, એ કદી ભૂલતા નહિ. એ રીતે જ રહેવાનો એમનો પ્રયત્ન રહેતો. આ એમનો પ્રયત્ન છતાં જનતા એમને એક મહાત્મા રૂપે અંતરથી પૂજતી બની હતી. હરિજનકામના એ જાણે ઉદ્ધારક જ ન હોય એમ લાગ્યા કરતું.

ધીરેધીરે એમને મંદિરોની અવશ્યકતા પણ જણાઈ. જેમ કવિતા મોઢે કરવા માટે પુસ્તકોની જરૂર. વિદ્યાર્થીઓને રહે છે, તેમ ઈશ્વરનું સાક્ષાત્ દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી-અવસ્થા ભોગવતા કેટલાક ભક્તજનો માટે મંદિરો જરૂરી જણાયાં. તેમણે તેમના દવાખાનાના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં એ રહેલી ઉણપ પણ પૂરી દીધી.

હરિજનો માટે જુદા જ મંદિરની સ્થાપના કરી. અ-હરિજનો આ મંદિરે પણ આવતા; પરંતુ તેમને માટે કોઈ જ પ્રતિરોધ નહોતો.

વધારે આશ્ચર્યની ખીના હવે આવે છે. એક માઇલના વિસ્તાર ઉપર પથરાયેલું આ દવાખાનું એક નાનાશા શહેર જેવું બન્યું હતું. સુધડ અને સુંદર રાજમાર્ગો હતા. પુસ્તકાલયો હતાં અને નિશાળો પણ હતી. મંદિરો તો હમણાં જ ઊભાં થયાં હતાં. તો મુસ્લિમોની જ્યાં વસતિ હતી ત્યાં એક નાની શી મસ્જિદ શા માટે નહિ? એ મસ્જિદ પણ બની અને ખ્રિસ્તીઓનું દેવળ પણ બન્યું. જૈનોનું મંદિર પણ બન્યું.

આ સ્થિતિ ઘણી જ આકર્ષક અને સાચી જ ચર્યાસ્પદ પણ બની રહી; પરંતુ દૂંક સમયમાં જ સર્વ ધર્મમંદિરનું સર્જન થયું. અહીં કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ નહોતો; પરંતુ દરેક ધર્મનું એક મંડળ યોજવામાં આવ્યું હતું. એમાં જેમને કોઈ પણ ધર્મ કે કામનો આધ ન આવે તેમનો સબ્ય તરીકે સ્તકાર થતો હતો.

અને દૂંક સમયમાં જ આ સ્થળ બધાં સ્થાનિકા કરતાં વધુ મહત્વનું બની ગયું. આ સ્થળે જે હતું તે કોઈ પણ સ્થળે નહોતું. અહીં પુસ્તકાલય હતું, ચર્યાસ્થાન હતું, વિનોદ ભાગની પણ યોજના કરવામાં આવી હતી અને આ દ્વાખાનાને લોકપ્રિય ક્રમ બનાવી શકાય તેની જ વાતો અને ચર્યાઓ થતી.

૩. અમથારામને આમ થતો જતો વિકાસ જોઈને ઘણો જ હર્ષ થયો. તેમના જીવનનાં વર્ષો પૂર ઝડપથી વહી રહ્યાં હતાં. તેમને માથે જ જવાબદારી હતી તે આસ્તે આસ્તે નવલોહિયાઓને માથે મૂકવામાં આવી. તેમણે સેવાધર્મની આપેલી દીક્ષા જ મોટો ધર્મ હતો. ધર્મને નામે કોઈ પણ ઝગડો જરાય ઉત્પન્ન થવા ન પામે એ એમના જીવનની મહેત્ત્વ હતી. એ પાર પડે તેમ આખા જીવનમાં ભાવનાઓ ઘડ્યા જ કરી હતી. એમને પ્રમાણમાં થાક પણ ઠીક ઠીક લાગ્યો હતો, છતાં એ થાકમાં કંટાળો નહોતો, પણ ઉત્સાહ અને જયાનંદ હતો. એમણે એથી જ પોતાની જવાબદારી ઊગતી પ્રજાને માથે ધીરે ધીરે મૂકવા માંડી. એથી એમને પરમ સંતોષ થયેલો વાંચી શકાતો હતો.

Branch:-

Tel. No. 2778.

Tele. "UNIFIRE"

**INSURE
WITH THE
UNIVERSAL
FIRE & GENERAL
INSURANCE Co., Ltd.
CENT PERCENT.
INDIAN COMPANY.**

Branch Office:-

**Chatrabhuj Bhuvan.
Gandhi Road, AHMEDABAD.**

Objects:-

**Life, Fire. Marine, Motors. Workmen's
Compensation, Riot etc. Insurances.**

Head Office:-

**Universal Insurance Bldg.
Sir, Phirozsha Mehta Rd.
Fort, BOMBAY.**

જવલેણ ગાડું

[૧]

કરંપાણુ અને તેની પત્ની પાર્વતીને 'નોખાં કર્યા.' ખેડુતોમાં રિવાજ છે કે પુરૂષ પરણે અને તેની સ્ત્રી સાસરવાસે આવે ત્યારે તેમને રહેવા માટે જુદું અલાયદું ઘર આપવું. તેઓ પોતાની મેળે મજૂરી કરી પોતાનો નિભાવ કરે. આજસુ ઉચ્ચ વર્ણોમાં કળિયા કંકાસ કરાવનારી પ્રચલિત સંયુક્ત કુટુંબપદ્ધતિ કરતાં આ રિવાજ સારો છે. કરંપાણુનાં માખાપ ઘરડાં હતાં અને તેઓ ગામમાં પોતાના કુટુંબના ઘરમાં રહેતાં હતાં. તેનો મોટો ભાઈ ખેતરમાં ઝુંપકું ખાંધીને રહેતો હતો. કરંપાણુ તેની સ્ત્રી સાથે રહેવાનો હોવાથી તેમણે તેમનું ખેતર ત્રણ ભાગમાં વહેંચી લીધું. મોટાભાઈ તેના પોતાના ભાગ ઉપરાંત આપનો ભાગ ખેડતો અને બાકી રહેલો ત્રીજો ભાગ કરંપાણુને સોંપ્યો. તેઓએ બધાએ ભેગા મળી તેને રહેવાનું કાચું ઘર ખાંધી આપ્યું. ઢોર પણ વહેંચી લીધાં. કરંપાણુને ભાગ એક જોડી બગદ અને બે બકરી આવી. કરંપાણુ ત્રીસ વર્ષનો સુંદર ઉંચો જુવાન હતો અને પાર્વતી આખા ગામમાં સૌથી ઘુટડી હતી. તેનાં મોં અને ઘાટ રાગ્મની રાણી જેવાં હતાં. તે ઘડી નવરી ન ખેસતી. આ ઘરમાં જાણે તે ધણાંયે વખતથી રહેતી હોય તેમ આ નવા ઘરમાં કામ કરતાં કરતાં ત્યારે કરંપાણુ તરફ જોઈને હસતી, ત્યારે પોતે જાણે દુનિયાનો બાદશાહ હોય તેમ મલકાતો.

પાર્વતી તેના પિયેરથી થોડા પૈસા લાવી હતી. તેમાંથી તેમણે એક દૂઝણી ભેંસ ખરીદી. બરાબર એની ઋતુએ વરસાદ પડ્યો,

કરપ્પાણે સખત મજુરી કરી, એટલે નાનકડા ખેતરમાં સારો પાક થયો. પાર્વતી હસતે મોંએ આખો દિવસ સખત કામ કરતી. કરપ્પાણ અને બળદો અને ખેતર અને ભેંસ એ એને મન આખી દુનિયા હતી. આ કામમાંથી પરવાર મળતી ત્યારે તે તેના પિયેરથી આણેલા રંટિયે બેસતી. રાત્રે, ચાંદરણું હોય ત્યારે, તેની જોડાણી પણ કાંતવા આવતી અને બન્ને વાતો કરતાં કરતાં કાંત્યાં કરતાં.

ભેંસ ઠીક ઠીક દૂધ દેતી. પાર્વતી દૂધ જમાવતી અને સવારના પ્હોરમાં વલોણું કરતી. સવારે નાઇઘોઈ તે ગામમાં જતી. જાશ વેચતી અને અઠવાડિયામાં એકવાર વણકરોના મહોક્ષામાં જઈ બી વેચી આવતી. આમ તે અઠવાડિયે બે રૂપિયા કમાતી. બીજે વરસે કરપ્પાણે કામ વધારવા માંડ્યું. “આ ખેતર તો વણું નાનું છે. આપણા બન્ને માંડ આખા વરસ પૂરતું કામ નથી રહેતું. આપણે એક ગાકું લઈશું ? તેમાંથી થોડું મળી રહેશે. બળદ પાસે પણ આખું વરસ કામ લેવાશે. આ આપણા રામનને જ જોને ? એને અઠવાડિયે ગાડામાંથી બે ત્રણ રૂપિયા મળે છે અને કાઈ કાઈવાર તો ચાર પણ મળે છે. શા સારૂ તારા દૂધદહીં ધીના પૈસામાં થોડું ઉમેરી એક ગાકું નહિ લઈએ ? સાંભળ્યું છે કે વીરન ઉદમાલપેટ જવાનો છે. તેનું દેવું ચૂકવવા તે ખેતર વેચી દેવાનો છે અને તેનું ગાકું પણ વખતે સોંધામાં આપે.”

આ સાંભળી પાર્વતી બોલી ઉઠી: “ના, ના. આપણે તે વીરનનું ગાકું શા સારૂ લઈએ ? તેથી આપણું શું ભલું થવાનું ? અને શા સારૂ ઉંધાર પૈસા લઈને ગાકું લેવું ? આપણે અત્યારે શું ઝોઝાં સુખી છીએ ?”

“જા, જા ! વીરન તો દારૂડિયો છે તેથી તે ખુવાર થયો. તેથી તેના ગાડાને શું થયું ? એ તો મજબુત ગાકું છે. આપણે વીસ રૂપિયા ઉછીતા લઈએ તો તે પાછા આપતાં કંઈ ભારે પડવાનું નથી.” કરપ્પાણે તેને સમજાવ્યું.

[૧૧૭]

“મારે તો મારા પૈસામાંથી સોનું લઈ તેની કંઠી રાખવી છે.”

“ગાંડી ન થા !” કર્પાણુ કહ્યું. “તું તો આખા ગામમાં સૌથી રૂપાળી છે. ઘરેણું પહેરીશ તો ઉલટું વરવું દેખાશે.”

કર્પાણુની વાત સાચી હતી. લોઢા જે ઘરેણું પહેરે છે તેનાથી તેના રૂપમાં કાંઈ વધારો થયો ન હોત.

“તમને પુરૂષોને તો સ્ત્રીઓને શું જોઈએ તેની પરવા જ નહિ. શું સાફ અને શું ખોટું તેની અમને સ્ત્રીઓને શી સમજ ! પૂછો કાકાને અને તમને બધાને ઠીક લાગે તેમ કરો,” પાર્વતીએ કહ્યું.

કર્પાણુને ગાંડું લેવાને ચારે પાંચે જોઈને ‘કાકા’ એ કર્પાણુની ઈચ્છાનો વિરોધ ન કર્યો. અઠવાડિયું પૂરું થયું ન થયું ત્યાં તો કર્પાણુ ખૂટતા ચાલિસ રૂપિયા મતાદારને ત્યાંથી બધા આવ્યો અને ગાંડું ખરીદ્યું.

[૨]

કર્પાણુ તેના ગાડા સાથે ઘણીવાર બહાર જતો. કાંઈ કાંઈ વાર તે દિવસ અને રાત બહાર રહેતો, અને કાંઈ વાર લાંબી એપે જવું પડતું તો તેથી એ વધારે સમય બહાર રહેતો. આ એપમાં તેનો પિતરાઈ રામન તેની સાથે રહેતો. વરસ પૂરું થયું તે પહેલાં તો તેના પિતરાઈએ તેને તાડીનો સ્વાદ અખાડ્યો અને પછી તો દરેક એપમાં તે હોય જ. આમ કર્પાણુને તાડીનો સ્વાદ લાગ્યો. ગાડાની આવક ઓછી થતી ગઈ અને બળદો પણ અધભૂખ્યા રહેવા લાગ્યા. પહેલીવાર કર્પાણુ પીધેલો ઘેર આવ્યો ત્યારે પાર્વતીને સખત આઘાત થયો.

“સત્યાનાશ વાળ્યું !” તે બોલી ઉઠી.

“ મૂંગી મર ! શું કાંઈ તું પૈસા આપે છે ? ” કરુપ્પાણે કહ્યું.

“ તમે આજે તાડી પીધી છે. ” પાર્વતીએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો.

“ હા, હા, પીધી છે. કાંઈ તારા બાપના પૈસાની નથી પીધી ? મને પૂછનારી તું કાણુ ? કરુપ્પાણે રોકાઈ કહ્યું.

“ બળરદાર ! ઘરમાં પગ મૂક્યો તો. તારા બાપને ત્યાં જ, મેં આજે રાંધ્યું નથી, ” પાર્વતીએ સાફ સાફ સંભળાવ્યું. સાચા તિરસ્કારને લીધે તેનો ચહેરો કદરૂપો લાગતો હતો.

“ કાળું કર. તારૂં ધૂળ જેવું રાંધ્યું મારે નથી જોઈતું, ” કરુપ્પાણે કહ્યું અને એક મારવું બાકી રાખ્યું. આમ ઘણી વખત થવા માંડ્યું અને કાંઈ કાંઈ વખત તો તે પાર્વતીને મારતો પણ ખરો. તે રડતી રડતી તેના નાના બાળકને લઈ જેઠાણીને ત્યાં ચાલી જતી અને ત્યાં કુટુંબનાં બધાં માણસો ભેગાં થઈ વિચાર કરતાં. વખત જતાં સ્થિતિ વધુ ને વધુ ખરાબ થતી ગઈ. બળદ ધરડા થયા હતા અને ઉતરી ગયા હતા. કરુપ્પાણે ખોટમાં તે વેચી દીધા, અને નવી જોડ લેવા વિચાર કર્યો. પણ તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. ફરી કાંઈવાર દારૂની દુકાને ન જવાની શરતે પાર્વતીની દૂધ દહીં અને કાંતણની અચતમાંની જણસો તેની પાસે વેચાવી દીધી અને તેને આધારે તેની વિધવા બેન પાસેથી થોડા પૈસા ઉછીતા લીધા. તેણે નવા બળદ ખરીદ્યા. ત્રણ મહિના વીતી ગયા એટલે મતાદારે તેના માણસને કરુપ્પાણને ત્યાં ઉધરાણીએ મોકલ્યો. કરુપ્પાણે થોડા દિવસની મુદત માગી અને તેણે આપા. એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર, પણ ચોથી વાર મતાદારનો માણસ આવ્યો અને એક બળદ લઈ ગયો.

કરુપ્પાણે મતાદારને ત્યાં દોડી ગયો અને એક મહિનાની વધુ મુદત આપવા આજીજી કરી.

[૧૧૯]

“ દારૂડિયા ! એક દિવસની પણ નહિ. મારા લેણા નીકળતા પૈસા ચૂકવ્યા સિવાય નવા બળદ લાવવાનું તને કાણે કહ્યું હતું ? ”

“ તમે તો અમારા મુરખખી જેવા છો. થોડા વખતની મુદત આપો ને હું જરૂર તમારા પૈસા ભરી દઈશ, ” કરખાણું કરગરી બોલ્યો.

“ હું તો હવે એક દા'ડો પણ રાહ નથી જોવાનો. અ તારો બળદ શુક્રવારની બજારમાં મોકલવાનો છું, સમજ્યો ? ” મતાદાર બોલ્યો.

“ ભાઈશા'બ, મને મારી ન નાખો. હું કાંઈ બીખારી નથી. મને મુદત આપો તો તમારી એક પાઈ પણ ખોટી થવાની નથી. ” કરખાણું દલીલ કરી.

“ ના, એમ નહિ બને, ” મતાદારે કહ્યું.

“ હું બાજ આપીશ, ” કરખાણું જવાબ આપ્યો.

“ બહાર નીકળ. મૂરખ, બાજની વાત કરે છે ! કાંધીઆ મુસલમાન પાસે જ, ઉછીતા લે અને મારા પૈસા ચૂકવી આપ. નહિ તો આવતી કાલે તારો બળદ પાણીના મૂલે વેચી દઈશ, ” મતાદાર બોલ્યો.

“ કરખાણું, બીજો કાંઈ ઉપાય નથી, ” મતાદારના મુનીમે કહ્યું. “ બાદીર સાહેબ પાસે જ. તે કાંઈ રસ્તો બતાવશે. ”

[૩]

કરખાણું તેના ટૂંક પિતા પાસે ગયો અને મોટા ભાઈને જોઈતા પૈસા આપવા સમજાવવા વિનંતિ કરી. તેનો ભાઈ તો તેને મદદ કરવા રાજી હતો પણ તેની સ્ત્રી તેને મદદ કરવા દે એમ નહોતું.

તેણે કહ્યું: “ તમે જે પૈસા આપ્યા તો તે ગયા જ સમજજો. તેને કાન્ટુ સાહેબ પાસે મોકલોને ? અત્યારે આપણે બીડમાં છીએ. કાને ખબર કે આણુ સાલ વરસાદ સારો જ થશે ? પોર આ વખતે આપણે બીડમાં આવી પડીએ ત્યારે આપણને કાણુ મદદ કરવા આવવાનું છે જ ? ”

છેવટે કરૂપાણુ ખાદીરખાન પાસે ગયો. ગામનાં દરેક ઘરની, મતાદારની સુધ્ધાં, પૈસા સંબંધી સારી નરસી સ્થિતિ ઉપર ખારીક ધ્યાન આપવાની તેને ટેવ હતી.

તેણે કહ્યું: “ તને ખબર નથી. મતાદાર પણ હમણાં બીડમાં છે. તેણે પણ મારી પાસે પૈસા માગ્યા હતા. ”

“ મોટા માણસની બીડ તો ગમે તેમ ભાંગે. પણ મારો ખબદ જે લઈ જાય અને વેચી નાખે તો પછી મારું શું થાય ? મને અત્યારે તો મદદ કરો, ” કરૂપાણુ કહ્યું.

“ પણ ભાઈ, હું તને પૈસા તે ક્યાંથી લાવીને આપું ? મારું રોકડ તો બધું મતાદારને આપવાનું મેં વચન આપ્યું છે, ” ખાદીરખાને કહ્યું.

“ પણ મારે હમણાં ચાલે એમ નથી. ગરીબ સામે તમારે જરા જોવું જોઈએ. એમાં મતાદારની વાત ક્યાં લાવો છો ? ”

ઘણું ઘણું કહ્યા અને કરગર્યા પછી તે કબુલ થયો. કરૂપાણુને રૂપિયા પિસ્તાલીસ આપ્યા અને રૂપિયા સાઠનું ખાતું પડાવી લીધું. આ રૂપિયા દર મહિને પાંચ-પાંચને હપ્તે બાર મહિનામાં પૂરા કરવાના હતા. આનું વ્યાજ આપવાનું નહોતું, પણ જે મહિને પાંચ રૂપિયા ન લરાય તે મહિને એક રૂપિયો ગુન્હેગારીનો લરાવાનો કરાવ્યો.

“ કરૂપાણુ, તારા વિશ્વાસે છું હો. મહેનત કર પૈસા કમા અને નયમિત હપ્તો લર. દારૂ છોડી દે. તું લલો માણસ છે.

[૧૨૧]

તારે ખમડી છે, છોકરું છે ને હજી વસ્તારી થઇશ. દારૂ પીશ તો પામ્યાલ થઇશ. ”

“ ખરી વાત છે, શેઠ હવે તે ગોઝારી થીજતે કદી નહિ અકું. મને તો શીખવાનું મળ્યું. તમે મને અણીને વખતે મદદ કરી છે તે તમારો પાડ નહિ બૂલું. ”

કરખાણુ મતાદારનું લેણું ચૂકવી બળદ છોડાવી લાગ્યો. આકીના પસા તેણે પાર્વતીને આપી દીધા.

ચૈસા આપતાં આપતાં તેણે કહ્યું: “ આમ જો, ફરી તાડી ન પીવાના મેં સોગન ખાધા છે. પાસે ચૈસા પણ રાખવા નથી. લે, એનું તારે કરવું હોય તે કર. હવેથી જો ચૈસા આવશે તે તને જ આપી દઇશ.

પાર્વતી તો ખુશ થઈ ગઇ. સુખના દિવસો આવતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉલ્લાસભરી, આનંદથી હરખાતી પોતાને કામે ઉપડી ગઈ.

[૪]

હવે ખેતરમાં કાંઈ કામ રહ્યું ન હતું. પાર્વતીએ વિચાર્યું : “ મારે કાંઈ કામ મેળવવું જ જોઈએ. એને માથે દેવું છે ત્યારે તો મારે કાંઈક મદદ કરવી જ જોઈએ. ” ઘરડો ખાદીરખાન તેના ઘરમાં, એક નવો ઓરડો વધારતો હતો એટલે તેને ત્યાં કડિયા મજૂરનું પુખ્ત કામ હતું. ત્યાં કામ કરતી ત્રણ ચાર મજૂરણો સાથે તે કામે જોડાઈ.

તે સહવારે વહેલી ઉઠતી, સાફસુફ કરતી, બેંસ દહોતી, છાશ તાણતી અને દહીં ઘી વેચવા ગામમાં નીકળી પડતી. પોતાને કામી ખોટી ન કરવા તેણે દરેક ઘરાકને કહી મૂક્યું હતું અને તેઓ તેને કામી રોકતા નહિ. ઘેર આવી, તે ખાઈ લેતી, છોકરાને

ધવરાવતી અને પછી તેની જોડાણીને સોંપી ખાદીરખાનને ત્યાં કામે ચાલી જતી. બપોરે તે પાછી ઘેર આવતી અને થોડો સમય મળતો તેમાં ટાઢી ઘેસ પી લેતી અને છોકરાને ધવરાવતી. દિ' આથમે તે કામથી છુટી થતી અને ઘેર આવી સાંજનું ઘરકામ આટોપતી. આ બધું તે ઉમંગથી કરતી, કામ સખત તો હતું પણ રોજના ચાર આના મળતા. તેની ચાલુ સ્થિતિમાં આ રકમ ઘણી હતી.

‘મારો ઘણી હવ તો સુધરી ગયો’ એ આશાથી પાર્વતી હરખાતી હતી. દારૂની દુકાને ન જવાનું વચન કર્યાણે જે મહિના સુધી પાળ્યું પણ, પછી તે પાછો બગડ્યો. બચતના ચૈસા પાછા ઉડી જવા લાગ્યા અને ભાડાની કમાણીના ચૈસા પાર્વતીને મળતા તે પણ બંધ થયા. તે બહારગામ જતો, જે ત્રણ દિવસે પાછો આવતો અને સાથે બળદને માટે થોડો દાણોપાણી કે ઘાસચારો લાવતો. બાકીના પૈસા માટે તે કાંઈને કાંઈ જુઠાં બહાનાં કાઢતો. થોડો વખત પછી તો આ બહાનાંયે બંધ થયાં, પાર્વતીએ પણ પૂછવાનું છોડી દીધું. પણ તેણે ઘર આગળ અને મજૂરીએ સખત કામ કરવું ચાલુ જ રાખ્યું.

એક વખત ખાદીરખાન આવ્યો, હમાના પૈસાની તાકીદથી ઉધરાણી કરી અને જરા ચકમક ઝરી પણ ખરી. કડિયા-મીસ્ત્રી સાથે કામ કરતી હોવાથી તે ગાજોથી તો ટેવાઈ ગઈ હતી પણ તેની જિંદગીમાં, આ પહેલી જ વખતે, ન સાંભળ્યા હોય એવા અપમાનજનક શબ્દો તેને સાંભળવા પડ્યા. તે ઘરમાં ગઈ અને પૈસા લાવીને ઉધરાણી કરનાર તરફ ફેંક્યા. કર્યાણુ વખતોવખત એની પાસેથી પૈસા ઉપાડી જતો છતાં આટલા પૈસા તેણે બચાવી રાખ્યા હતા.

આખો દિવસ પાર્વતીએ રડ્યા કર્યું. બીજો દિવસે તેને શરીર ઠીક ન હતું છતાં હમેશ મુજબ તે કામે ગઈ. પણ ઉધરાણી કરનાર

જે ભયંકર શબ્દો બોલ્યો હતો તે કમ ક્યાં વિસરાતા નહોતા. તે પહેલાંના જેવી બહાદુર ઉદાસભરી સ્ત્રી નહોતી રહી. કડિયા સાથે કામ કરતાં પુરૂષોના કઠોર અવાજથી તે કંપતી. નવાઈ જેવું લાગશે પણ જ્યારે તેનું મન નિડર અને સ્વસ્થ હતું ત્યારે પુરૂષોની વિષયા આંખો અગર ધ્યાન ખેંચાતું નહિ તેટલું હવે તેની ગભરામણમાં તેના તરફ ખેંચાવા માંડ્યું, ખાદીરખાનનો દિકરો ચાલુ કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તેની નજર અને તેના શબ્દોથી તે ઘણી ગભરાઈ જતી.

પાર્વતીએ જ્યારથી આ કડિયાકામે જવા માંડ્યું ત્યારથી તેના બાગકની ખરાબર સંભાળ લેવાતી ન હતી. તે બાપકું માંદું પડ્યું અને એક દિવસ તો શરદી અને ઉધરસ સાથે તેને ખૂબ તાવ આવ્યો. અડવાડિયાની પીડા અને વેદના ભોગવી તે બિચારું મરી ગયું.

કરૂંપાણ સ્ત્રીની માફક રડ્યો. તેના વૃદ્ધ બાપે તેને સાન્ત્વન આપતાં કહ્યું. “બેટા, રડ મા. જોણે આપ્યું તેણે લઈ લીધું.”

“કાકા, ઇશ્વરે મારા ઉપર આટલું દુઃખ શાને મોકલ્યું ? મેં તો કાંઈનું કાંઈ બગાડ્યું એ નથી,” પાર્વતીએ કરૂંપાણ રૂદ્ધ કરતાં કહ્યું.

“બેટા, ગાંડી ન થા. રડ મા, હજી તો તું જીવન છે. કાલે સવારે ભગવાન બીજાં છોકરાં આપશે. ફુંભારનાં ઘડયાં હોય એટલાં બધાં કાંઈ પાકે નહિ. એમાં શોક કયે શું કામ આવે ?” ડોસાએ આશ્વાસન આપ્યું.

“કાકા, હવે મારે બીજાં છોકરાં નથી જોઈતાં. હું મારા મુખદુઃખથી ધરાઈ ગઈ છું. હવે તો ભગવાન મોત આપે તો સારું.”

વૃદ્ધ ડોસા હસી પડ્યા અને કહ્યું : “તારા ઘણીને કહે કે તે હવે પીઠામાં ન જાય અને પૈસો બગાડે નહિ. આટલું કરશો તો આ દુઃખ ભૂલી જશો. છોકરાંયે થશે અને સુખી થશે.”

“બાપા, હવે હું તે ઝેરને કદીયે નહિ અડકું. એમ કહે તો મારા જીવના સમ.” કરૂંપાણે સોગંદ ખાધા.

[૫]

બિચારી પાર્વતીના દુઃખનો હજીયે પાર નોતો આવ્યો. કર્કષાણુના સોગંદ તો બીજા જ શુક્રવારે તે રામપુરમના પીઠા આગળથી નીકળ્યો ત્યારે જ ભૂલાઈ ગયા. ત્રણો વખત થયાં તેણે તાડી છોડી મહુડાનો રસ લેવા માંડ્યો હતો. એક વખતે તે રૂની ગાંસડી લઈને તિરૂપુર ગયો હતો. ત્યાંથી પોછા વળતાં બીજા ગાડીવાળા સાથે તે પીઠા આગળ અટક્યો અને પોતાના સાથીઓને બૂમ પાડીને કહ્યું: “એલા ઓ! ચાલો કાને આવવું છે? હું તો તેને અડકવાનો નથી. મને તેની પરવા નથી.”

“તારે તેની પરવા નથી તો પૈસા ગાંઠે આંધીને ચાલતો થા. બીજાઓ આગળ ડંકાશ શા સાફ મારે છે?” કુદકા મારી નીચે ઉતરી પીઠામાં પેસતાં એક ગાડાવાળાએ કહ્યું.

કર્કષાણુ થોડો વખત તો થોભ્યો પણ પછી અંદર ગયો. “અસ, આ જોઈજ વખત” એમ કહેતોકને તે દાખલ થયો.

બીજા શુક્રવારે પણ આમજ બન્યું. “એ ઘડી માંડ નચિત થવાનું બને તો શા માટે જતું કરવું?” તેણે તેના સાથીને કહ્યું.

“જહાનમમાં જા. આપણે કમાયા છીએ અને આપણે ખરચવાના છીએ. આપણને કાણ ના પાડનાર છે?” બીજાએ કહ્યું.

એટલે ત્રીજાએ ટાપસી પૂરી: “ખરૂં છે. આ જગત તો નાશવંત છે. કાલ કાણે દીઠી છે? લક્ષ્મી કાની થઈ છે કે આપણી થશે? એ નથી તારી કે મારી.”

ચોથો ધીમેથી બોલ્યો: “અરે ના રે! એ તો પીઠાવાળાની છે” અને બધા હસ્યા.

“મૂખાઓ! એક જણુ અરાડી ઉઠ્યો: “તમે તો મોટા પંડિત જેવી વાતો કરો છો. આ દારૂ કેવો બધું આળીને ભસ્મ કરતો અંદર આવે છે!”

“ મુઝા આ રૂના વેપારી ! ” કરૂપાણે કહ્યું. “ એ લુચ્ચાઓ આપણને ભાડામાં છેતરે છે હોં ? ”

આમને આમ અંધારું થતાં સુધી ચાલ્યા કર્યું. અને પછી તેઓ ગાડે પાછા ગયા.

ખાદીરખાનને ઉઘરાણીએ આવવાનો હવે વખત થયો હતો. તે આવે તે પહેલાં તેને ઘેર જઈ પૈસા આપી આવવા પાર્વતી તેને સમજાવતી હતી.

“ મરશે ! તેને અહીં આવવા તો દે. અહીં આવીને કાંઈએલ-ફેલ બોલશે તો તેનું માથુંજ ભાંગી નાંખીશ. ” કરૂપાણે કહ્યું.

પણ મુસલમાન ઘણા દિવસ સુધી આવ્યોજ નહિ. કદાચ તે બીજાં કામોમાં રોકાયો હશે, અને કરૂપાણ આ વાત તરતજ ભૂલી ગયો.

એક દિવસ સવારે ખરીદખાનનો દીકરો ઇસ્માઇલ આવ્યો. તેણે તો પૈસા માગવાને બદલે લાલ મરીના થોડા ફાથળા રામપુરમ લઈ જવા કરૂપાણને કહ્યું.

“ મારે તો કામારા કોંઈનું ઘાસ ભરી જવાનું છે. એક અઠવાડિયાથી મેં બોલી કરી છે. ”

“ તેનું કાંઈ નહિ, કરૂપા. તેનું ઘાસ બે દિવસ રહીને જશે. મારા ફાથળા તો તારે લઈ જ જવા પડશે. આજે જો તે નહિ જાય, તો અમારા સોદામાં અમને ખોટ જાય એમ છે. ”

તે હમ્મના પૈસા માગવાનું તો ભૂલી જ ગયો એ ખ્યાલથી બાણ સમજાવ્યા પછી તે જવા કબુલ થયો.

સાંજરે, કરૂપાણ હજી આવ્યો નહતો અને પાર્વતી એકલી ઘરમાં રાંધતી હતી ત્યારે ઇસ્માઇલખાન ફરી આવ્યો.

“ કેમ કરૂપાણ આવ્યો ? ” બહાર રહ્યા રહ્યા તેણે પૂછ્યું.

“ ના, હજી નથી આવ્યા. ” પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

“ હં...હં...અત્યારમાં ક્યાંથી આવે ? અને વળી રસ્તામાં પીકું છે. ” ઘરમાં દાખલ થતાં થતાં ઇસ્માઇલ બોલ્યો.

“ હં, અમારૂં બૈરાનું સત્યાનાશ વાળવા ત્યાં પીકું છે જ સ્તો, ” પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

ઇસ્માઇલ વગર કહે ત્યાં બેઠો, અને કરૂપાણુ પાછો આવે તેની રાહ બેતો તે બેઠો છે એમ ધારી પાર્વતીએ કામ કર્યું કર્યું. ઇસ્માઇલે વાતચીતની શરૂ કરી.

“ સાચું કહેજે, આ તારા ઘણીથી તું કાંઈ ગઈ નથી ? ”

“ જેની સાથે પાનાં પડ્યાં તેનાથી કંટાળ્યે કમ પાસવે ? ” તેના સામું ફરીને બેયા સિવાય કામ કરતાં કરતાં તેણે જવાબ આપ્યો.

“ હાસ્તો. ઘણી એટલે ઘણી. એને કાંઈ છોડ્યો છાડાય છે ? ” ઇસ્માઇલે તેને તેની અડચણ પૂછવા માંડી અને વાતવાતમાં ઇધરઉધરની ઘણી યે વાતો કરી. થોડા વખત પછી કરૂપાણુની રાહ બેયા સિવાય તે ચાલ્યો ગયો.

બીજા દિવસે પણ ઇસ્માઇલ આવ્યો. કરૂપાણુને ટાંપે મોકલ્યો. અને બપોરે લટાર મારતો પાછો આવી ચડ્યો. તેની સાથે તે થોડી મીઠાઈ લાવ્યો હતો. “ મારે તો એ મફતમાં જ આવી છે, ” એમ કહીને પાર્વતીને તે પરાણે આપી.

“ હું તને જોઉં છું ત્યારે મને જાણે ખૂબ આનંદ થાય છે, ” તે બોલ્યો.

“ લગવાન જાણે આ વળી શું થવા બેકું છે ! ” પાર્વતી મનમાં બોલી.

“ હું આવું છું ત્યારે તું ઘુજે છે શા માટે ? શું તું એમ માને છે કે હું પેલા પૈસા માટે તને હેરાન કરીશ ? તું જે મારી સાથે

[૧૨૭]

માત્ર વાતચીત કરશે તો મને એ વૈભવની જરાયે પરવા નથી. ”
ઈસ્માઈલે કહ્યું.

આ વાતને લાંબાવવાની કાંઈ જરૂર છે ? બહુ દિવસ તો પાર્વતીએ સેતાન સામે ટક્કર ઝીલી પણ આખરે તે પડી. ગરીબી અને લાચારીને લીધે સ્ત્રી અંતે ફૂર, વિષયી માણસની જાળમાં ફસાય છે.

[૬]

કિરમ્જુરની તાડીની દુકાન છે. અંત્યજ્ઞેને દારૂ આપવાના આકારા આગળ અંત્યજ્ઞેનું એક ટોળું ઘોંઘાટ કરતું હતું. અંદરનો ભાગ અતિશય ગંદો હતો. કચરો અને માખીઓ અને વાસી તાડીની દુર્ગંધથી જાણે એ નરક થઈ ગયું હતું. ત્યાં દારૂડિયાનાં ફટલાયે ટોળાં અંદર આઝતાં હતાં.

“ સુવર ! ફરી જો બોલ્યો તો તો તારા દાંત જ પાડી નાંખીશ, ” કફપાણે કહ્યું.

“ દાંત પાડી નાંખવાવાળો નહિ દીઠો હોય તો. એની હોંમત તો જુઓ ? બાયડીને તો વશ રાખી શકતો નથી ! ”

ધડ દબને કફપાણે એના મોં ઉપર ખાલાનો ધા કર્યો અને તેના નાકથી લોહી વહેવા માંડ્યું.

“ મૂખાઓ ! ઐરાં તો એવાંજ હોય. ઐરાંની તકરારમાં આવી મજાની તાડી કાં દોળી નાંખો છો ? ” બીજાએ મોટેથી કહ્યું.

“ અરે ! રામન મરી ગયો, ” ચોથાએ ઉઠતાં અને કફપાણ સાથે લડતા માણસના નાકે અને મોંએ લાગેલું લોહી લૂછી નાંખતાં કહ્યું. તેને સહેજ ઇન્ન થયેલી હતી. તે ઊઠીને ઊભો થયો અને પાસે પડેલી ઈંટ કફપાણ તરફ જોરથી ફેંકી. ડોકું નીચું નમાવી ઈંટ કફપાણે ધા ચૂકાવ્યો.

કલાલે તેની જગ્યાએ રહીને ખૂમ પાડી કે દુશ્મનની અંદર મારામારી ન કરો.

કરૂંપાણુ ત્યાંથી ભાગ્યો. તેનો દુશ્મન તેની પાછળ દોડ્યો પણ પારણામાં જ ઠોકર વાગતાં તે ધબ દબને પડ્યો. કરૂંપાણુ તેના ગાડા આગળ ગયો અને મોટેથી ગાળો ભાંડતાં ભાંડતાં ગાકું હાંકી મૂક્યું.

હંમેશ કરતાં વહેલો તે ઘેર આવી પહોંચ્યો અને જોયું તો પારણાં અંદરથી બંધ !

“એ અલી ! પારણાં અંદરથી બંધ કરીને કરે છે શું ? આ હું ક્યારનો ઉભો છું ને ? ચાલ, ઉઘાડ પારણાં અને બળદને પાવા લઈ જા.” કરૂંપાણુ બહારથી ખૂમ પાડી.

અંદર પગનું હલનચલન થઈ રહ્યું, થોડો વિલંબ પણ થયો અને કરૂંપાણુ બહાર ખૂમ પાડ્યા જ કરી.

પારણું ઉઘાડી પાર્વતી બહાર આવી. કરૂંપાણુ સામે ઉભા રહીને તેણે કહ્યું : “જરા આવોને, આ ભેંસ તો જુઓ ? ફાણુ જાણે શું થયું છે ? આખો દિવસ, બસ લાતો જ મારે છે અને દોહવા દેતી નથી,” પાર્વતીએ ઘરના પાછળના વાડામાં તેને લઈ જવા યત્ન કર્યો.

“મુઈ તારી ભેંસ ! ક્યારનો તરસ્યો છું. પાણી આપ ” એમ કહી તે ઘરમાં ગયો.

ઈસ્માઇલ અંદર હતો તે દિવાલ આગળથી બહાર છટકવાનો યત્ન કરતો હતો.

“આ તરકડાને ઘરમાં કેમ ધાલ્યો છે ? રાંડ, કુલટા !” કરૂંપાણુ રાંડ પાડીને કહ્યું.

પાસેજ એક કાદાળી પડી હતી તે લઈ તેણે તેની સીં તરફ ફેંકી. પછી બાજુએ પડેલું ધારિયું ગિંચું ઉગામીને નાસતા ઈસ્માઇલ ઉપર જોરથી માર્યું. તે નીચે પડ્યો અને પુષ્કળ લોહી

[૧૨૬]

નીકળવા લાગ્યું. પછી તે તેના ભાઈની ઝુંપડી તરફ દોડી જતી પાર્વતી પાછળ દોડ્યો. તે પાછળ તો પડ્યો, પણ આ અવાજ સાંભળી દોડી આવેલા પાડોશીઓને જોઈ તે ખંચાયો. તેણે પડેલા ઈમારત તરફ પાછું ફરીને જોયું અને તેને હાલતો જોઈને, ખૂબો પાડતો, તેને પૂરો કરવા ધસ્યો. ભેગા થઈ ગયેલા લોકોએ તેને ઝાલી રાખ્યો.

[૭]

રામપુરમની પોલિસ ચોકી છે. કર્મપાણુ અને પાર્વતીને જુદી જુદી ચોરડીમાં રાખ્યાં છે. બધા સિપાઈઓ પાર્વતીની ચોરડી આગળ કાંઈ કાંઈ બહાને આંટા મારતા અને તેના તરફ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતા. જેને જેને તેની સાથે વાત કરવાની તક મળતી તે મીઠાશથી વાત કરતો પણ પાર્વતી તો અકલ્પ્ય મુઝવણુ અને ચિંતામાં ગરકાવ હતી. પહેલીજ વખત પકડાઈને પાંજરામાં પૂરાયેલા જંગલી પશુની લાગણીનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો હોય, તોજ કાયદા અને પોલિસના પંજામાં સપડાયેલી એક ખેડૂત સ્ત્રીના સંકટનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય.

“ તમે સાચેસાચી વાત કબુલ કરી લો. તેમાં તેમને કાયદો છે, ” ફોજદારે કહ્યું. “ પછી શું કરવું તે અમે જોઈ લઈશું. ”

“ પણ સંતાડવાનું છે શું ? ” કર્મપાણુે કહ્યું. “ હું કાંઈ જાણતો જ નથી. હું તો કુરમાન્કુરથી શુક્રવારે પાછો ફર્યો. ”

“ ભલા માણસ ! તેમાં કાંઈ નહિં વળે. તારી વહુએ બધી વાત કહી દીધી છે. ”

“ રાંડ ! કુલટા ! આ બધાનું મૂળ તો એ છે ! ”

“ હા, ખરેખર, બેરાં જ ઝઘડાનું મૂળ હોય છે. હવે બધું કહી દે. ખીશ નહિ. ”

“ મારે શું કહેવાનું છે ? તમે કહો છો ને કે એણે બધું કહી દીધું છે. ”

“હા, હા, પણ તારેય કહેવું જોઈએ. નહિ તો સાત વરસ સમજ લેજે, હરામખોર !”

“સાત વરસ તો સાત વરસ ! હું કંઈ નથી કહેવાનો.”

એટલે પોલિસનાયક બોલ્યો : “તમે આમ નરમ નરમ શબ્દો બોલો ત્યાં સુધી આ વેલાલાની જાત આમ જ કહેવાની. એ તો આ—(કબુલાત કઢાવવાના ઉપાયનો ન કહી શકાય એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો) કરશે. એટલે ઠેકાણે આવશે.

“સાચું” ફેઝદારે કહ્યું. “તમે એની લાંબાણુપૂર્વકની તપાસ પાછળથી કરજો.” તપાસ, શબ્દ એ ખાસ સૂચક રીતે બોલ્યો.

તેઓ પાર્વતીને પણ પુછી પુછીને પજવતા હતા.

“બાઈ !” પોલિસનાયક બોલ્યો. “તું નિર્દોષ દેખાય છે. બાદરખાન અને તેનો દીકરો તારે ત્યાં ગુરુવારે સાંજે આવ્યા હતા, નહિ ?”

“બાપ દીકરો ? ના.” તેણે જવાબ આપ્યો.

“હાં, ઇસ્માઈલ એકલો આવ્યો હતો !” પાસે બેઠેલા સિપાઈઓને આંખની સંજા કરતાં નાયકે પુછ્યું.

“સાહેબ, એમ પુછો નહિ. મારે ત્યાં મુસલમાન શા સારું આવે ? બેરાં માણસને આવી બેશરમ વાત પુછો નહિ. મને ઘેર જવા દો. મારા કાકા અને સાસુ ત્યાં છે. તમે તેમને પુછીને જાણી લ્યો.”

“ઘેર તો રહેતે રહેતે જવાશે. હજી તો વાર છે, સમજ ? તું સાચું નહિ કહે ત્યાં સુધી નહિ જવાય.”

“અરે ભગવાન !” પાર્વતી બોલી ઉઠી.

“આમ નરમ સવાલોથી તે નહિ બોલે,” નાયક બોલ્યો.

“તે ચક્રાર છે. કંઈક બેવકુફાને એણે પાયમાલ કર્યા હશે.”

“અરે સાહેબ, તમને પણ વહુ દીકરીઓ છે. દયા રાખો,” પાર્વતીએ કહ્યું.

“સગિયા ઊના કરી લાવો,” નાયકે હુકમ કર્યો.

“ઓ સ્વામી, મારા ધણીને પૂછો. તે તમને બધું કહેશે. મારા જેવી અભાગણીને નાહકના શાને દુઃખ દો છો !”

“હાં, તારા ધણીને પણ પૂછીશું. અમે તેને પૂછ્યું છે અને તેણે બધું કહી પણ દીધું છે. એ તો તું જ સંતાડે છે,” ફોજદારે કહ્યું.

“તેણે તેમને કહ્યું છે ?” પાર્વતીએ દુઃખથી પૂછ્યું.

“હા, અને આ બધાંનું કારણ તું છે એમ એણે તો કહ્યું છે.”

“અરે ભગવાન !” હાથ ધસતાં પાર્વતી બોલી અને જમીન પર ચત્તી પડી ગઈ.

“બડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી,” પોલિસનાયકે કહ્યું.

“આ બધાથી કાંઈ અમે જેતરાઈ જવાના નથી. તું તો બરાબર પાવરધી થયેલી લાગે છે. કેટલાક મૂખાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે ?”

“અરે ભગવાન ! એવી વાત ન કરો, મારા ભાઈ, તે આવ્યો અને તેના હપ્તાની ઉધરાણી કરી.”

“હાં. હવે રસ્તે આવી. સાહેબ, મેં તો તું કહ્યું” પોલિસ નાયક ફોજદાર તરફ ફરીને બોલ્યો.

“માત્ર તું જો સાચું બોલશે તો તને છાંડી સુકીશું. બેરાંને કાણ જેલમાં પુરવાનું હતું ? તારો ધણી થોડામાં છૂટી જશે. અમે એટલું કરશું.”

“આજ મને ઘેર જવાદો. કાલે બધું કહીશ.”

[૧૩૨]

“ સારું. ” ફેજદારે કહ્યું. “ એ કહેશે એમ લાગે છે. ”

“ એકવાર ઘેર ગઈ પછી આવું નહિ કહે, ” નાયકે કહ્યું.

“ પણ આપણે એને રાત્રે થાણામાં નહિ રાખી શકીએ. આપણે એને કેદ નથી કરી. ” ફેજદારે એકબાજુ જોઈને કહ્યું.

“ હીક, સાહેબ ! આપણે એને રાત્રે બંદોબસ્તથી ઘેર પહોંચાડવી પડશે, અને કાલે સવારે પાછી અહીં હાજર કરવી પડશે. ”

[<]

કરંખાણના પિતાએ તેના મોટા દીકરાને વકીલ કરવા સમજાવ્યા. ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમણે તેનું ગાકું વેચી દીધું અને તે પૈસા ખર્ચાઈ ગયા ત્યારે પાસેના ગામના તેમના એક સગાને ત્યાં ભેંસ ગીરો મૂકી બીજા પૈસા ઉપાડ્યા. આ બધા દુઃખના મૂળ તરીકે બધા પાર્વતી પર શાપ વરસાવતા હતા.

ગુન્હાને દિવસે કરંખાણુ ઘેર ન હોતો પણ કુરમાંદુર હતો. એની જુઝાની લેવરાવ્યા પછી તેના વકીલે કરંખાણુના બચાવમાં, તેના સર્વ સંબંધીઓને સંતોષ થાય એમ, ત્રણ કલાક સુધી મેજસ્ટ્રેટ આગળ બાંધણુ કર્યું.

ખાદીરખાને કસમ ખાઈને જણાવ્યું કે, એ અને એનો દીકરો કરંખાણુને ઘેર ગયા હતા, અને પૈસાની ઉધરાણી કરી હતી. આથી કરંખાણુ ગુસ્સામાં આવીને એલફેલ ગાળો દેવા મંડ્યો મેં તેને સમજાવ્યો અને પૈસા ચૂકાવી દેવા કહ્યું એટલે કરંખાણુ ધારિયું લઈ મારા ઉપર હુમલો કર્યો. હું તો મુશ્કેલીએ બચી ગયો પણ આ મારો દીકરો વચ્ચે પડ્યો તેને સખત વાગ્યું અને નસીબના જોરે એ બચી ગયો. નહિ તો ત્યાંજ પૂરો થઈ જત. ધા માથા ઉપર ન પડ્યો પણ જમણા કાન વાઢીને ચાલ્યો ગયો.

કાર્ટમાં પાર્વતીની જુઝાની લેવાઈ, તેણે તો બધામાં નકાર લખ્યો. વકીલે તેને નકાર લખવાની સલાહ આપી હતી તેણે કહ્યું કે અગાઉ મેં જે પોલિસ આગળ જુઝાની આપેલી તે મારની બીકે આપેલી હતી. મેજસ્ટ્રેટ કેસ સેશન્સકમિટ કર્યો.

હવે બળદો પણ વેચી નાખવામાં આવ્યા, સેશન્સ માટે વકીલ કરવામાં આવ્યો. કેસની રાહ જોતી પાર્વતી તેને પિયેર લાઇને ત્યાં ગઈ.

પાર્વતીનો ભાઈ ગરીબ હતો અને મહામુશ્કેલીએ પોતાનું પૂરું કરતો. તેની સ્ત્રી નલાઈ પાર્વતી તરફ સખ્તાઈથી વર્તતી. પાર્વતી જ્યારે તેના આંગણમાં રડતી કકળતી આવી અને તેના ભાઈ સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે નલાઈએ કહ્યું : “ ઉખડેલ ઘેરાં માટે આ ઘર નથી. અમે તો ભોળાં ભલાં ગરીબ માણસ છીએ. ” બારણાં વાસી તે તો ખેતરે ચાલી ગઈ.

“ જોન, કાર્ટમાં જા, છાણુ લઈ લે અને ખેતરે લઈ જા, ” ભાઈએ કહ્યું.

પાર્વતી અને તેટલી ઉપયોગમાં આવવા યત્ન કરતી હતી અને સખત મહેનત કરી ખાવા જેટલું કમાતી, પણ તેની ભાબી નિર્દય હતી. તે તેનું કાંવે તેમ અપમાન કરતી અને તેને કનડતી. પાર્વતીએ આ બધું મૂગે મોંએ સહન કરી લીધું.

એક દિવસ ફરીથી સિપાઈ આવ્યો અને કેસ ચાલવાનો હોવાથી પાર્વતીને પોતાના સાથે વડી કાર્ટે આવવા જણાવ્યું. પાર્વતીને આ પણ રાહત જેવું લાગ્યું. આ મોટા થોભિયાવાળો મુસલમાન પોલિસ દયાળુ હતો. તે તેનું અપમાન કરતો ન હતો પણ બાપની જેમ બોલતો હતો.

તેણે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પાર્વતીને કહ્યું : “ જે બન્યું હોય

તે સાચેસાચું કહી દેજે. એ વિચારા પર જજ સાહેબ કદાચ દયા કરે. ”

“ મારાથી એવી શરમની વાત કેમ કરીને કહેવાય ? ” પાર્વતીએ કહ્યું.

“ એમાં શરમાવવાનું શાનું ? એવાં કામ તો ઘણાં યે કરે છે. માણસ છે, કોઈ વાર ભૂલ પણ થઈ જાય, ખુદા આપણને સંભાળે છે; પણ કોઈ વાર તે આપણને ખરાબ પણ થવા દે છે. એ તો તેની મરજીની વાત છે. ”

“ તમે મને બધી વાત કહી દેવા સલાહ આપો છો ? ” પાર્વતીએ ફરીથી પુછ્યું. “ તો તો મને ન્યાતબહાર મૂકશે. મારો ઘણી મને પાછો સંઘરશે નહિ. પછી હું શું કરીશ ! ”

“ જો નહિ કહે, તો તારા ઘણીને જ વરસની જેલ મળશે. અને તું સાચું બોલશે તો જ માસમાં પણ છૂટી જાય. આવું જ પહેલાં એક વાર બન્યું હતું. તું હમણાં તેને મદદ કરશે તો તે તારો અહેશાન માનશે. ન્યાતમાં રહેવા માટે તો કાંઈ વિધિ કરી લેવી. ગમે તેમ, સાચું કહી દેવું એજ સહીસલામત રસ્તો છે. ”

પાર્વતી કાંઈ બોલી નહિ. સાચું બોલવું એમ તેને મનમાં થયું, પણ તરતજ ખીકમાં અને ગભરામણમાં તે વિચાર દબાઈ ગયો.

ધરોડથી તેઓ ગાડીમાં બેઠા. પાર્વતીની આ પહેલી જ રેલ-મુસાફરી હતી. સ્ટેશન ઉપરનાં માણસોનાં ટોળેટોળાં અને ગાડીની હેરત પમાડે એવી ગતિ એ જાણે તેના જીવનની કરજણતામાં વધારો કરતાં હતાં. ગાડી જરા વધુ ગતિમાં આવી કે તરતજ એક જુવાન ખૂબસુરત છોકરો ક્યાંકથી ડબ્બામાં આવ્યો અને ગાવા મંડ્યો. તે આંધળો હતો. તેની પાસે ગાવામાં મદદ કરતો બીજો એક ચીંથરે-હાલ છોકરો ઉભો હતો.

“ હરામખોરો ! અત્યાર સુધી ક્યાં સંતાઈ રહ્યા હતા ? ” સિપાઈએ કહ્યું. ગાયન બંધ કર્યા સિવાય તેઓ હસતા હતા. તેઓ મધુર રીતે ગાતા હતા, કુશળ ગવૈયા કરતાંએ સુંદર. આ બીખારીના છોકરા ક્યાં અને કેવી રીતે ગાતાં શીખે છે એ એક બેદી કાયડો છે. ગાયન પૂરું થતાં આંધળા છોકરાએ હાથ લંબાવ્યો અને તેનો સાથી તેને દોરી ગયો. ડબ્બામાંના દરેક માણસે, જાણે એ એક રીતસર કર હોય તેમ એક એક પૈસો આપ્યો. પાર્વતીએ પણ લુગડાની ફારની ગાંઠ છોડી પૈસો આપ્યો. આખો દીવસ એ ગાયણના ભણકારા એના કાનમાં વાગ્યા કર્યા. ગાયન અલૌકિક હતું. અને તેને આખું સમજાયું પણ નહોતું, પણ તેની એક કડી, પેલા આંધળા છોકરા અને તેના સાથીના સૂરમાં, તેના મગજમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરતી:

સમાજની ચોરીછુપીથી આ મેં કેવું પાપ કર્યું ?

મારા બંધુઓ મારો સત્કાર કરશે ?

મારી મા મારો તિરસ્કાર કરશે ?

સાલેમમાં પાર્વતી માટે હલકી વીસીમાં ખાવાનો બદોબસ્ત કર્યો. પોલીસ તેને ત્યાં લઈ ગયો અને તેને માટે ‘ અર્ધા ભાણુ ’ નો હુકમ આપ્યો. વીસીવાળા બાદએ પાર્વતીને શા માટે સાલેમ આવી હતી તે પૂછ્યું. “ તેમણે મને કોર્ટમાં પકડી આણી છે, ” એમ તેણે જવાબ આપ્યો. એટલે ત્યાં ખુબ માણસો ભેગાં મળ્યાં અને ત્યાં મોટું ટોળું એકઠું થઈ ગયું. આ બધી સ્ત્રીઓને ચાના બગિચા માટે સિલોન લઈ જવામાં આવનાર હતી.

આગલે અઠવાડિયે શરૂ થયેલો ખુનનો કેસ હજી ચાલતો હોવાથી તે દિવસે કેસ ન ચાલ્યો. કડખાણનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે પણ પાર્વતીને બોલાવી નહિ; કારણકે સરકારી વકીલે તે વિરુદ્ધ પક્ષની છે એમ જણાવ્યું હતું, એટલે કડખાણના વકીલે કહ્યું કે

પોતે તેને બોલાવવા ઇચ્છતો હતો અને તેથી તેને રોકવા કાર્ટને માગણી કરી. સાંજે કરૂંપાણુનો ભાઈ તેને વકીલ પાસે લઈ આવ્યો. રસ્તે મુસલમાન સિપાઈ એ તેને જે વાત કહી હતી તે જ વાત વકીલે પણ કહી.

તે તેના ધણીને બચાવવા ઇચ્છતી તો હતી પણ તેનું પાપ કમુલ કરતાં તેને ધુળરી આવતી હતી.

આખરે પાર્વતીએ કહ્યું: “ ભગવાન જેમ કહેવડાવશે તેમ કહીશ. ”

“ કુલટા ! ” કરૂંપાણુનો ભાઈ બોલ્યો. “ જુઓને, વળી ભગવાનની વાત કરે છે ? આસડે ને આસડે તાલ જ પાડી નાંખવી જોઈએ. ”

“ ત્યારે તમે કહેવડાવશો તેમ કહીશ. એક બાઈ માણસ બીજું શું કરે ! ” તેણે તેના જેઠને કહ્યું.

વકીલને તો આ જ જોઈતું હતું. તેણે બધાને જતા રહેવા કહ્યું અને કરૂંપાણુના ભાઈ સાથે મસલત કરી.

બીજે દિવસે કાર્ટના હોલ પાસે એક ઝાડની નીચે બીજનએ સાથે રાહ જોતી ક્યારની ચે તે બેઠી હતી. એટલામાં તેનું નામ બોલાયું અને તે સફાળા ઉભી થઈ, તેને પાંજરામાં લઈ ગયા, તેણે આસપાસ જે જોયું તેથી તે હેબતાઈ ગઈ. હોલના પશ્ચિમના ખુણા તરફ નજર પડતાં જ, તેની આંખ તેની ધણીની સ્થિર દૃષ્ટિ સાથે મળી. તે સળિયા પાછળ જંગલી ગ્ળનંવરની માફક ઊભો હતો. તેની દાઢી અને વાળ એટલા વધી ગયા હતા કે તે ભાગ્યેજ ઓળખાય. એક ગરીબ ખેડુતને સાચા ખુની જેવા દેખાવા માટે બે મહિનાની જલ પુરતી છે.

“ આ બધું મારે લીધેજ, ” પાર્વતીને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેને અપાર વેદના થવા લાગી. પાંજરામાંના સળિયાના આધારે

તે માંડ માંડ સ્થિર ઊભી રહી શકી. જ્યારે કારકુન અચાનક બોલી
ઊઠ્યો: “સોગંદ ખા” ત્યારે તો તેનું માથું પણ ભમવા માંડ્યું.
“સોગંદ લ્યો.”

“ધમિરને હાજર બણી જે કહીશ તે સાચું કહીશ; હું તે
સાંજે રાંધતી હતી.....” પુછવાની રાહ જોયા સિવાય પાર્વતીએ
બોલવા માંડ્યું.

“ઊભી રહે,” ગુસ્સાથી કારકુન ફરી બોલી ઊઠ્યો.

“તે તેનો પાઠ બરાબર બણી ગઈ લાગે છે,” ન્યાયાધીશે
સરકારી વકીલ તરફ જોઈને કહ્યું.

“એ ક્યાં લગી ટકવાનું હતું.?”

આ જવાબથી ત્યાં ખુબ હસાહસ થઈ રહી. સરકારી વકીલ
ખુબ મોટેથી હસ્યો અને બીજા વકીલો પણ જરા ધીમા અવાજે
તેમાં ભળ્યા. અચાવ પક્ષનો વકીલે ધીમેથી હસ્યો.

“હું કહું એમ કહે,” કારકુને સખ્તાઈથી કહ્યું. પાર્વતીને
નવાઈ લાગી કે, તેને તેના વકીલે તથા જેડે જે બોલવાનું કહ્યું
હતું તે ન કહેતાં તેને બદલે આ કારકુન જે કહે તે બોલવાનું છે
કે શું? પાર્વતીએ સોગંદ ખાધા અને પછી પ્રશ્નો પૂછવાનું કામ
શરૂ થયું. તેઓ તેને વિચિત્ર અને કૃત્રિમ રીતે જે સવાલો પૂછતા
તે તેને દર વખતે બરાબર સમજાવતા હતા. તેણે કહ્યું: “ધરમાઈલિ
આવ્યો ત્યારે હું રાંધતી હતી. તેણે ખોટી વાત કરી. હું તેથી
ચમકી ગઈ. મેં એનું કહ્યું માન્યું ન હતું. એટલામાં મારો ધણી
આવ્યો અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે મારા તરફ ડાદાળી ફેંકી.
હું બીકથી નાસી ગઈ, પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી પણ
ઇજા થવાથી લોહી નીકળતા માથાવાળા ધરમાઈલને દોડી જતાં મેં
જોયો હતો.” વકીલને ત્યાં આ પ્રમાણેની વાત નક્કી થઈ હતી.

“જો હરામખોર!” કરંપાણે પિંજરામાંથી જૂમ પાડી. હજીયે તેને આશા હતી કે તે કુરમાન્કુર હતો એમ પૂરવાર થશે.

પછી તેનો વકીલ તેની પાસે ગયો અને તેને શાંત કરવા તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. કેસ પૂરો થયો, ત્યારે એસેસરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે કરંપાણુ ખૂનની કોશીશ કર્યા માટે નહિ પણ સખત ઉશ્કેરણીમાં મહાવ્યથા બદલ ગુન્હેગાર છે. ન્યાયાધીશે ચૂકાદો આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખ્યો.

બીજે દિવસે કોર્ટ બેઠી ત્યારે એનો ચૂકાદો અપાયો. ન્યાયાધીશે જણાવ્યું:

“હું એસેસરોના મતથી જુદો પડું છું અને કરંપાણુને ખૂનની કોશીશ માટે ગુન્હેગાર ઠરાવું છું. હું ખાદીરખાન અને ઇસ્માઈલનો પુરાવો સ્વીકારું છું કે તેઓ કરંપાણુ પાસે લેણા હમાની ઉધરાણી માટે ગયા હતા. તહોમતદાર દારૂડિયો છે અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે પ્રાણુવાતક હથિયાર વડે તેના પર હુમલો કર્યો અને માત્ર અકસ્માતથી જ અને બીજા માણસો વચ્ચે પડવાથી ખાદીરખાન અને તેનો દીકરો મોતમાંથી બચી ગયા. હું તેની સ્ત્રીની વાત માની શકતો નથી કારણ કે તેને આમાં હિતસંબંધ છે. અને ખાસ કરીને એટલા માટે કે તેણે મેજિસ્ટ્રેટ પાસે જુદી વાત કહી હતી અને વળી પોલીસ પાસે જુદીજ વાત કહી હતી.”

છેવટે તેણે તેને છ વરસની સખત મજૂરીની સજા કરી. વળી ન્યાયાધીશે પાર્વતી ઉપર જુદી સાક્ષી પુરવાના ગુન્હા બદલ કેસ કરી સેન્કશન મેળવી શકાય કે કેમ તેનો વિચાર કરવા સરકારી વકીલને ભલામણ કરી.

કરંપાણુ સજા સાંભળી ત્યારે તે જૂમ પાડી ઉઠ્યો: “રાંડે મને છેતર્યો. બરી જ્યારે બેવફા નીવડે ત્યારે શું ધણી માત્ર જોઈ જ રહે?”

“ કેદીને લઈ જાઓ, ” ન્યાયાધીશે ફરમાવ્યું.

આ બધી હકીકત જણાવીને તે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી શકે છે એમ કહેતાં કહેતાં પહેરા ઉપરના સિપાઈઓ કસ્ટપાણને લઈ ગયા.

[૯]

કેસ પુરો થતાં પાર્વતીના જેઠે કે બીજાએ તેને માટે જરાયે વિચાર ન કર્યો. મહા મુશ્કેલીએ તે રામપુરમ પહોંચી. પેલા વૃદ્ધ મુસલમાન સિપાઈને કાંઈક દયા આવતી હતી. તે તેને પાછી મૂકી ગયો.

“ તારે બધી સાચેસાચી હકીકત કહી દેવી જોઈતી હતી. અને તે પણ શરૂઆતમાં જ, ” તેણે કહ્યું. “ ન્યાયાધીશે તારી વાત સાચી ન માની કારણ કે તે પહેલી કોર્ટમાં સાચું કહ્યું ન હતું અને અહીંયાં પણ તે અરેબરી હકીકત કહી નહિ ” પાર્વતી તેનું કહેવું સાંભળતી હતી પણ તેના શબ્દો ભાગ્યેજ તેના સમજવામાં આવ્યા. તેઓ રામપુરમ રાત્રે મોડા પહોંચ્યાં. સિપાઈએ તેને તેના નાના મકાનના બહારના વરંડામાં સૂઈ રહેવા અને બીજે દિવસે સવારમાં તેના ભાઈને ત્યાં જવા કહ્યું. તે રાત્રે તેની આંખ મળી નહિ. “ હું મારી ભાભીને શું મોં બતાવીશ ? હવે તો બધું ખતમ થઈ ગયું છે. ભગવાન મારી સામું જોતો નથી. હવે આ જીવતર કેમે કરી પૂરું થાય તો સારું. આમાંથી છૂટવાનો ઉપાય મારા હાથમાં છે. એ ઉપાય કાંઈ લઈ જાય એમ નથી. ” ઘણા કલાકના ઉગ્નગરા પછી સવારના પહેરમાં તેના થાકેલા મનને જરા આરામ મળ્યો. તે ઘોર ઉંઘમાં પડી ગઈ. સિપાઈ છ વાગે ઉઠ્યો અને તેને બસબસાટ ઉઘાટી જોઈ તેને થયું: “ ઘણીને જેલમાં મોકલી આ બાઈ તદ્દન સુખી થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. મૂરખ હોય તે આ બેરાંઓનો વિશ્વાસ કરે ! ”

કાંઈ બાળકનું રડવું સાંભળી પાર્વતી ઝગી ઉઠી. બાળકનું બાળક દર્દથી ચીસ પાડીને રડતું હોય એવું તેને સ્વપ્નમાં આવ્યું. તેનું બાળક તો ક્યારનું મરી ગયું છે અને પોતે સ્તાપર રજાગતી બીખારણુ બની ગઈ છે એમ સમજતાં કેટલીક મણે વીતી ગઈ.

તે બેઠી થઈ અને જોયું તો એક નાનો કાળો છોકરો ગમે હોય છે અને મોં પર આંગળી રાખી બાળકની પેઠે રડવાનો અવાજ કરે છે. તે વારાફરતી અચૂક રીતે માતાનો અવાજ અને બાળકના રડવાનો અવાજ કાઢતો હતો. પાર્વતીને બેઠી થયેલી નેતાંજ તેણે તમાસો બંધ કર્યો અને પેસો માગ્યો.

“ છોકરાં, તારું ઘર ક્યાં છે ? ” પાર્વતીએ પૂછ્યું.

“ એક પેસો આપો. ”

“ તારો બાપ કાણ છે ? ” પાર્વતીએ ફરી પૂછ્યું.

“ મને ખબર નથી, ” નાના છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

“ તારી મા નથી ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ છે, પણ તે મને હુકર પાળનાર પાસે મૂકી વહી ગઈ છે. ”

“ તને ખવરાવે છે કાણ ? ”

“ ખવરાવે છે ? હું જ. હું પેસા લાવું છું, અને પેલા હુકરવાળાને આપું છું. કાંઈ કાંઈ વાર તે મને ખવરાવે છે, પણ એને પાછળથી પેસા ચૂકવી આપું છું. ”

“ આ છોકરા જેવું રડતાં તું ક્યાં શીખ્યો ? ”

“ હું અને એક બીજો તાંબેર શીખેલા. મને કાંઈક આપો. મારે હુકરવાળા પાસે જવું છે. ”

“ એ હુકરવાળો કાણ છે ? ”

“ તે આ શહેરમાં આવ્યો છે. તે હુકર ખરીદે છે અને એ છે. અમે એક ગામથી બીજો ગામ ફરતા ફરીએ છીએ. ”

એટલામાં સિપાઈ બહાર આવ્યો અને છોકરાને ધમકાવી હાંકી કાઢ્યો.

“ એ તો ચોરો છે. હમણાં બધું જોઈ જાય છે અને પછી એ ટાળીનાં માણસો ચોરી કરે છે. તને ઊંઘ ઠીક આવી લાગે છે, ” તેણે કહ્યું.

“ ભગવાન તમારું બધું કરે. તમે મારા બાપની ગરજ સારી છે, ” તેણે કહ્યું અને તેનાથી રડી પડાયું.

સિપાઈને તેની જરાયે અસર થઈ નહિ.

“ તું તારા ભાઈને ગામ હવે જ, ” તેણે કહ્યું “ જો તાપમાં ન જવું હોય તો હમણાં ઠંડે પહેરે ચાલવા માંડ. ”

પાર્વતી ખરે બપોરે, ભૂખી તરસી, લોથપોથ થઈ ગયેલી તેના ભાઈને ઘેરે પહોંચી. કડવા અનુભવ છતાં તેણે આશા રાખી હતી કે ભાભી કંઈક પીગળી હશે. પણ અફસોસ, તેના પહેલાં જ સમાચાર પહોંચી ગયા હતા. તેનો ભાઈ ખેતરે ગયો હતો અને ભાભી ઘેર હતી.

“ કમજનત આવી પાછી ! ” તે બોલી ઉઠી. “ સંતાડ તારું કાળું મોં ! પોતાના ધણીને ખાઈ જતી અને તરકડા સાથે વહી જતી કરક્ષા માટે આ કાંઈ ધરમશાળા નથી. મારા ઘરમાં પેસીને મારા ભોળા ધણીનું લોહી હું તને પીવા દઈશ ? હું એ વસ્તારી છું. તારી સોબતમાં છોકરાને ઘડીભર પણ રખાય ખરાં ? ફર પાછી અને જેને ઘરમાં ઘાલ્યો હતો તેની સાથે રહે અહીંયાં તારે માટે જગ્યા નથી. ”

“ ભાઈ ! ભાઈ ! ” નિરાશાથી વિલ્વળ થયેલી પાર્વતી ભાઈ અંદર હશે એમ માનીને ખૂમ પાડી ઉઠી. પણ તેને હોંકારો મળ્યો નહિ.

“ ત્યારે તું પણ નહિ બોલે ? તેં પણ મને તરછોડી દીધી ? ” તે બોલી ઉઠી, “ ભગવાન ! તું કરે એ ખરું. ”

તે હૈયાફાટ રડી અને ભૂખી તરસી થાકેલી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. સૂર્ય પ્રચંડ તાપે તપતો હતો. પણ ન તો તેને તાપ લાગ્યો ન તો તેને ભૂખ લાગી. તે ફક્ત ભગવાનને જ ઓળખતી હતી અને

મુકે ગળે અને હોઠે માત્ર તેનું નામ દેતી હતી. તે પાસેના ગામ પરફ ઝપાટાબંધ ચાલી; ત્યાં એક કુંગરી હતી અને તેના ઉપર એક વિશાળ દહેરું હતું.

તે કુંગરી ઉપર ચઢી. થોડાં કગલાં ચાલી ત્યાં તે એટલી માફીને લોથ થઈ ગઈ કે પર્વતના ખડકથી થયેલા જાંયડા નીચે તે મૂર્છા ખાઈને પડી.

થોડા વખત પછી તેને ભાન આવ્યું. અને તેણે ફરીથી પાલવા માંડ્યું. તે દહેરાં આગળ પહોંચી ગઈ પણ અંદર ગઈ નહિ. તે મૂર્તિને લાંબી થઈને પગે લાગી અને સ્તુતિ કરી. તેના શરીરમાં મૂર્તિ આવી, તે ઉભી થઈ અને દહેરાંથી પણ ઊંચી આવેલી પ્રાચ્ન ઉપર ચઢી.

ચઢાવ ઘણો મુશ્કેલ હતો પણ તેનામાં જાણે નવું જોશ મળ્યું હતું. તે ટોચે પહોંચી ફેર ચઢે એટલે જાંચાઈ હતી અને મશ્વિમની કાર ઉપરથી તેણે નીચે જોયું.

“ જગદંબા ! ક્ષમા કરજો. તારી ગોદમાં મને લઈ લે, ” એમ મોલીને અગાધ અવકાશમાં તેણે કેકડો માર્યો. કેવા આનંદ અને શુકારાની એ ફાણ ! પૃથ્વી અને આકાશ ચલિત થઈને ફરવા લાગ્યાં. કાય ! કેવી ટાટક ! કેવું સુખ !

પછી ભયંકર ઘડાકો થયો, જેવો તેણે પહેલાં કદી નહિ માંભળ્યો હોય. તેના માથામાં કાંઈક ફાટ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને પછી શાશ્વત શાન્તિ.

પાર્વતીનો દુઃખી આત્મા પિંજરામાંથી બહાર ગયો.

નેપયુન.....

૧૯૪૧ ના બોલતા આંકડા
મેળવેલું કામકાજ

રૂ. ૩૦,૦૦,૦૦૦

ઈસ્યુ કરેલી પોલીસીઓ-

રૂ. ૨૩,૦૦,૦૦૦

લાઇફ ફંડ

રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૬,૦૦,૦૦૦

આજે જ સ્વરક્ષણ પોલીસીની
વિગત માંગો :-

યુદ્ધનો વીરો

આમવર્ગના લોકો માટે 'નેપયુને'
'સ્વરક્ષણ' પોલીસીની યોજના
દાખલ કરી છે જેમાં:-

માસિક રૂ. ૧-૬-૦ ના પ્રીમિયમથી

રૂ. ૩૦૦૦ ની પોલીસીનું

રક્ષણ મળે છે.

ને પ યુ ન એ સ્યુ ર ન્સ કું. લી.

હેડ ઓફિસ:-નેપયુન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ :: બ્રાંચકુવા દરવાજા બહાર, અમદાવાદ.

રેતીના કોથળાઓ અને ઈંટોની દિવાલો

કદાચ તમારી જિંદગી બચાવે-જો તેમ ન બને તો

અમારે ત્યાં તમારો વીરો ઉતરાવ્યો હશે તો

અમે તમારા આશ્રિતોનું રક્ષણ કરીશું.

ખિનલડાયક વર્ગની જિંદગીનો વિરો યુદ્ધનાં જંગમ માટે કંઈ પણ વધુ
દર લીધા સિવાય હાલમાં ઉતારવામાં આવે છે.

યુકલેસા દાવાઓ

રૂ. ૨૬ કરોડ કરતાં વધુ

ચાલુ પે લિસીઓ

રૂ. ૮૫ ૧/૨ ,, ઉપરાંત

૧૯૪૧ની વાર્ષિક આવક આશરે

રૂ. ૫ ,,

ભંડોળની કુલ રકમ આશરે

રૂ. ૩૦ ,,

ઓ...રિ...એ...ન્ટ...લ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

વીમો

એ આર્થિક સદ્ગતિનો પુરાવો છે.

ધી

ન્યુપીટર જનરલ

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

(હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાયેલી)

જીંદગી, આગ, દરિયાઈ, અકસ્માત, રેલ્વેમાં આવતા જતા માલનું તેમજ બીજું દરેક જાતનું વીમાનું કામકાજ કરે છે.

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરાયેલી થાપણ રૂ. ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦
વસુલ થયેલી થાપણ ... રૂ. ૨૩,૨૪,૮૦૦
કુલ અસ્કયામત રૂ. ૯૦,૦૦,૦૦૦થી વધુ

જનતામાં આ કંપની કેટલી જાણીતી છે અને જનતામાં કેટલો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે તે ઉપરના આંકડા જાહેર બોલે છે.

ગુજરાતના ચીફ
એજન્ટસ્
લાઇફ ડીપાર્ટમેન્ટ
મેસર્સ સી. બી.
પટવાની કું.
૨૬, પ્રીતમનગર,
અમદાવાદ.

હેડ ઓફીસ-

કોટ, મુંબઈ.

બ્રાંચ મેનેજર /
બાપાલાલ એમ. શેઠ
આસી. બ્રાંચ મેનેજર
વાડીલાલ એમ. દોસી
અમદાવાદ બ્રાંચ
રેલ્વેપુરા પોસ્ટ-અમદાવાદ
ટે. નં. ૨૩૭૯
ટેલીગ્રામ "ગુરુ"

આપનાં દિવાનખાનાં

પો પ કર

સ્ટુડિઓ ના

ફોટોગ્રાફ અને પેઇન્ટિંગથી

સુશોભીત બનાવે

૭૪૪, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

ઉત્તમ
સ્વદેશી
સરસ

જ વા હી ર શા હી

હાથેશાં વાપરે.

અનેક મીડિયા, બેન્કો, રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ
મ્યુનિસિપાલિટીઓ, સ્ટેટો હાથેશાં
છુટથી વાપરે છે. એજન્સી માટે લખો.

તા. ક. - અમારે ત્યાં
દરેક જાતનું આકર્ષક
છાપકામ કિંદાચત
લાવે કરી આપવામાં
આવે છે.

ખડાયતા

પાંચકુવા,

મુન્ડસ્દ્રીયલ
પ્રો. નટવરલાલ જે. શાહ

વર્કસ

અમદાવાદ.

સહીસલામતીનો પંથ એટલે
સેન્ટીનલની ખાસ વીમા યોજનાઓ

“ આયડીયલ ઓપ્શન બેનીફીટ પોલીસી ”

એક આકર્ષક વીમા યોજના છે.

તે ઉપરાંત:

“ ડબલ એન્ડાઉમેન્ટ પોલીસી ”

“ નોઈન્ટ લાઈફ એન્ડાઉમેન્ટ પોલીસી ”

વિગેરે અનેક આકર્ષક લાભદાયક પોલીસીઓની

વધુ વિગત માટે પૂછો:-

ધી સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફીસ:-

પ્રાન્ચ:-

કોટ, મુંબઈ

રીડરોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા અને ઉત્સાહી એજન્ટો નોંધાયે છે.

બાંબે મ્યુચ્યુઅલ લાર્ડફ

એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(સ્થાપના : સને ૧૮૭૧)

<p>દુ શ્મ ન ના આ દેશ ઉપરના હવાઈ, દરિઆઈ અને અન્ય આક્રમણો સામે 'બાંબે મ્યુચ્યુઅલ' પોલીસી સંપૂર્ણ રક્ષણ આપે છે. તમારું અને તમારા કુટુંબનું રક્ષણ મેળવો.</p>	<p>માટે —એજન્સીઓ— દરેક સ્થળોએ ઉદાર શરતોએ આપવાની છે. ★ સારું કામ આપનારને ઉમદા તક. એજન્સીની</p>	<p>પ્રગતિના આંકડાઓ :— અસ્કયામત રૂ. ૨,૬૮,૧૮૬૪૪ લાઈફ ફંડ રૂ. ૨,૫૦,૩૦,૮૦૧ પ્રીમીઅમ આવક રૂ. ૬૨,૮૫,૪૦૮ કુલ વિમો રૂ. ૧૩,૧૭,૬૬,૫૯૭</p>
---	--	---

વધુ વીગત માટે લખો યા મળો :—

નં. ૫૪, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ
ટે. નં. ૩૧૪૦.

} એમ. સી. શાહ એન્ડ કંપની
ચીફ એજન્ટસ :—ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

સ્થાપિત ૧૯૨૫

“ આંખો એ જીંદગીનું નૂર છે ”

કેમ પણ પ્રકારના ચશ્મા ખરીદતા પહેલાં એકવાર પધારો
તમામ પ્રકારના આકર્ષક અને ટકાઉ ચશ્મા

રાજનગરના પ્રશંસા પામેલી જુની અને જાણીતી
સુપ્રસિદ્ધ પેઢી

પેશોતન એમ. દસ્તુરની કું.

૩૦૬૨ ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

જનસમાજને ફાયદાકારક ચેતવાણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ

ચાંદીના જસ્તીથી આળેલા દાગીના તથા

ચોકસી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જાતના

વાસણો બનાવનાર તથા વેચનાર.

ડે. માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં,

ઘર નંબર ૨૪૬૦—અમદાવાદ

વીસમી સદીની નવીન શોધ.
સંગ્રહણી (ગળતી) માટે
 અ મૃ ત મ ય ઉ પા ય

સેચે સી આ હી સે સે પેલ
 માણસાવાળા માસ્તર કે. જી. પેલ
 એન્ડ સન્સ.
 કાલુપુરે જોન્ડ સન્સનું દવાખાનું
 લોડીગરાની પોળ નં. ૨૨૭
 અમદાવાદ.

ટેલી. નં. ૩૨૨૨.

પ્રતિષ્ઠિત અને
 વિદ્વાન વૈદ્ય ડાક્ટરો-
 રોની દવા ખાઈ
 કંટાળેલા સંગ્રહણી
 (ગળતી), મુંબઈના ઝાડા
 અતીસાર અને આંતરડાના
 ક્ષયથી પીડાતા નિરાશ્વાજનક દર્દીને
 આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલી જપ થી
 વધુ વરસના અનુભવની રામબાણુ દવા
 માટે રૂબરૂ મળેા યા સલાહપત્ર મંગાવેા
 પત્રવ્યવહાર બાબુના શિરનામે કરવેા.

અમારું બાલાનંદ બચ્ચાંઓને

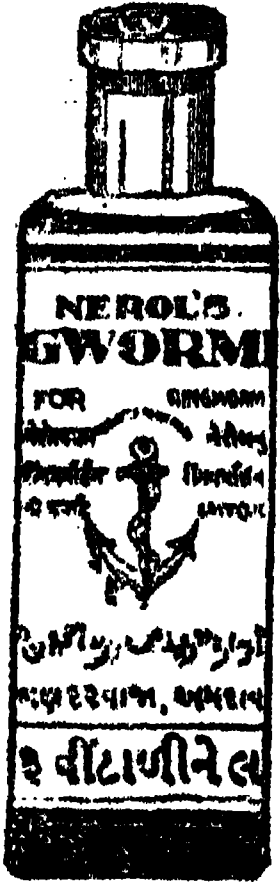
રૂપુષ્ટ, અને આનંદી અને સુંદર બનાવે છે.
 રોગ મટયાનાં હજારો સર્ટિફિકેટો વણુમાગ્યાં જુઓ
 અને ખાત્રી કરો, સલાહ મફત આપવામાં
 આવે છે. કી. ૦-૧૨-૦ પો. જુદું.

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદનાં પ્રકાશનો

૧	શ્રમણનારદપ્રત ૩૩૦૦૦
૨	શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું સંક્ષિપ્ત જીવન ...	૪૦૦૦
૩	શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ (જીવન અને ઉપદેશામૃત)	૧૨૫૦
૪	શ્રી નાગમહાશયનું જીવન વૃત્તાંત કિં. ૦-૬-૦	૧૨૫૦
૫	શ્રી રામચંદ્ર દત્તનું જીવન વૃત્તાંત કિં. ૦-૮-૦	૧૨૫૦
૬	મુક્તાત્મન મહાપુરુષ શ્રીનાગમહાશયના જીવનનું રેખાદર્શન	૧૭૦૦
૭	એક સંતનો અનુભવ ...	૧૨૬૦૦
૮	જીવલેણ ગાફ (નશાખંધી પ્રચારાર્થે) ...	૩૭૫૦
૯	અણોળો (હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા) ...	૪૭૫૦
૧૦	સહકાર (આમોદ્ધાર) ...	૨૦૦૦
૧૧	તત્ત્વમીમાંસા (સ્વતંત્ર વિચાર) ...	૧૦૦૦
૧૨	શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ ...	૫૦૦૦
૧૩	શાન્તિદાસ (સ્વદેશી વિષે) ...	૬૮૫૦
૧૪	નવું રેલ્વે સ્ટેશન ...	૩૭૫૦
૧૫	આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલા એક મહાત્મા સાથેનો પરિચય	૨૮૦૦
૧૬	કર્મનો નિયમ ...	૧૧૫૦૦
૧૭	શિવમહિમ્ન: સ્તોત્રમ ...	૧૦૦૦
૧૮	પરમયોગી સ્વામી રામતીર્થનાં વચનામૃતો ...	૩૦૦૦
૧૯	Shraman Narad (in English) ...	૧૦૦૦
૨૦	તત્ત્વચિંતન કિં. રૂ. ૧-૦-૦ પો. ૦-૪-૦ ...	૧૦૦૦
૨૧	સ્વા. વિવેકાનંદ (બાળકો માટે) ...	૪૫૦૦
૨૨	શ્રી ગિરીશચંદ્ર કિં. ૦-૬-૦ પો. ૦-૨-૦ ...	૧૦૦૦
૨૩	એશિયા ખંડના મહાન ધર્મો કિં. ૦-૫-૦ પો. ૦-૧-૬	૧૦૦૦
૨૪	શ્રી માતાજી ...	૫૦૦૦
૨૫	સ્વા. રામતીર્થ ...	૨૦૦૦
૨૬	ભિક્ષુ અખંડાનંદ કિં. ૦-૨-૦ પો. ૦-૧-૦	૧૦૦૦
૨૭	અદ્વૈત કાણુ ? ...	૨૦૦૦
૨૮	માતૃદર્શન કિં. ૦-૧૦-૦ પો. ૦-૨-૦ ...	૧૦૦૦
૨૯	દુનિયાની દુગ્ધાથી દૂર કિં. ૦-૪-૦ ...	૧૦૦૦
૩૦	સાચી યાત્રા ...	૩૦૦૦
૩૧	યમરાજનો અતિથિ ...	૧૨૫૧
૩૨	શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ...	૧૦૦૦
૩૩	શ્રી રામકૃષ્ણ (કિશોરો માટે) ...	૧૫૦૦

કુલે ૧,૨૭,૭૦૧

દરાજ (દાદર) માટે અકસીર

નેરો લીનું લંગર છાપ
રીંગ વર્માઈન વાપરો.

નવી જુની કાળી અથવા લાલ દાદર
ઉપર રામખાણ છે. ખરજવાના હજારો
કેસોમાં રીંગ વર્માઈન અકસીર
નીવડયું છે.

દરેક ગામમાં દવાવાળા તથા ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે.

દરેક જાતના તાવનો અકસીર દલાજ

નેરોલ

એગ્યુ-
મિક્ચર
નં.
૮૦૮

રોજનો, મેલેરીયા, આંતરીઆ, તેમજ મોસમના તાવો પર નેરોલ
૮૦૮ અકસીર છે. નેરોલનો પહેલો ભાગ લેતાં જ તાવના દર્દી પર બહુ
અસર થાય છે. તાવની સરસ દવા તરીકે ગુજરાત દાહિયાવાડના દરેક
ગામમાં નેરોલ ૮૦૮ આજ વીસ વર્ષથી મશહુર છે.

દરેક ગામમાં દવાવાળા, ગાંધી તથા પરચુરણ દુકાનદારોને ત્યાં મળશે.

ધી નેરોલ એજન્સી, અત્તરવાળા ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.

આન્ય : (૧) કાલુપુર દરવાજા બહાર ૪૫૪, ગાંધીનીસાઈનમાં,
(૨) શેઠવાડા. કપડવંજ વાયા-નડીયાદ.

ଅକ୍ଷୟ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରିୟଦର୍ଶିନୀ

—ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ—

દુનીયાની કોઈપણ કંપનીના આપના
દરેકે દરેક જાતના વીમાઓનું કામકાજ
અમોને જ આપવાથી આપને ઘણા
સારા ફાયદાઓ થશે !

દરેકે દરેક જણની જન્મ
તારીખ જણાવશો.

ભોગીલાલ હીરાલાલ શાહની કું.

પોસ્ટ બોક્ષ નંબર ૭૧૩—મુંબઈ.

તારનું સરનામું—“Bhogilalco”.

